

АЛЬОНА ПАНОВА

**СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
ПРОЦЕСИ НА ЗАКАРПАТТІ:
РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА,
СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ**

МОНОГРАФІЯ

Ужгород – 2026

УДК 316.422:32](477.87)

П 16

Панова А. О. Соціально-політичні процеси на Закарпатті: регіональна специфіка, сутнісні характеристики та перспективи трансформації: монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2026. 292 с.

Дослідження соціально-політичних процесів на регіональному рівні є важливим напрямом сучасної політичної науки, оскільки саме в регіонах формується значна частина соціальних практик, що визначають стабільність і перспективи розвитку держави. Закарпаття, як багатонаціональний прикордонний регіон, виступає ключовим майданчиком, де взаємодіють різні культурні, економічні та політичні впливи, що робить його особливо цікавим для аналізу.

Сучасна політична наука дедалі більше звертається до аналізу регіональної специфіки соціально-політичних процесів, оскільки саме на місцевому рівні відбувається конкретизація державної політики, формуються механізми громадської участі та проявляються конфлікти інтересів. Закарпаття є показовим прикладом території, де локальні ініціативи, транскордонне співробітництво та політична мобілізація населення безпосередньо впливають на загальноукраїнську політичну динаміку.

Рецензенти:

Юрій Остапець, професор, доктор політичних наук, завідувач кафедри політології та державного управління Ужгородського національного університету;

Маріан Токар, доцент, доктор наук з державного управління, професор кафедри соціології та соціальної роботи Ужгородського національного університету.

Рекомендовано до друку вченою радою ФМЕВ

Ужгородського національного університету, протокол 2/2026

ISBN 978-617-596-373-9

© Панова Альона, 2026

© Поліграфцентр «Ліра», 2026

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
ВСТУП	7

РОЗДІЛ 1. Категоріальний апарат і теоретико-методологічні засади дослідження	17
---	----

1.1. Методологія дослідження регіональних соціально-політичних процесів у політичній науці: категоріальний апарат, дослідницькі напрямки та методи аналізу	17
1.2. Періодизація розвитку соціально-політичних процесів на Закарпатті: критерії виокремлення та характеристика чинників, які їх обумовлюють	31
1.3. Регіональний політичний режим як середовище трансформації регіональних соціально-політичних процесів	42
1.4. Джерельна база дослідження	56

Висновки до Розділу 1	73
------------------------------------	----

РОЗДІЛ 2. Характеристика основних періодів розвитку соціально-політичних процесів на Закарпатті	77
--	----

2.1. Закарпаття у контексті регіонального поділу в Україні: історичні особливості, соціально-демографічні та етнополітичні характеристики	77
2.2. Суспільно-політичний розвиток Закарпаття в умовах боротьби за незалежність (1991–1996)	92
2.3. Динаміка змін політичних режимів і характеристика основних тенденцій суспільно-політичного розвитку Закарпаття впродовж 1996–2014 років	107
2.4. Євромайдан і соціально-політичні трансформації на Закарпатті впродовж 2014–2025 років	129

Висновки до Розділу 2	150
------------------------------------	-----

РОЗДІЛ 3. Громадсько-політичний, етнічний та електоральний виміри соціально-політичних процесів на Закарпатті	155
3.1. Особливості партійного будівництва та розвиток партійної структури краю	155
3.2. Етнополітичні процеси на Закарпатті	177
3.3. Розбудова громадянського суспільства, його структурування та вплив на соціально-політичний розвиток краю	196
Висновки до Розділу 3	213
ВИСНОВКИ	217
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	229
ДОДАТКИ	270

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АП – Адміністрація Президента
АТО – антитерористична операція
БПП – партія «Блок Петра Порошенка»
ВНЗ – вищий навчальний заклад
ВО – виборчий округ
ВПО – внутрішньо переміщені особи
ВРУ – Верховна Рада України
ГО – громадська організація
ДВНЗ – державний вищий навчальний заклад
ДемПУ – Демократична партія України
ДНР – Донецька народна республіка
ДПУУ – Демократична партія угорців України
ЗОО – Закарпатська обласна організація
ЗВО – заклад вищої освіти
ЗОДА – Закарпатська обласна державна адміністрація
ЗОВА – Закарпатська військова адміністрація
ЗКО – закарпатська крайова організація
ЗМІ – засоби масової інформації
ЗРЦ – Закарпатська Реформатська Церква
ЗСУ – Збройні сили України
ЄС (Євросоюз) – Європейський Союз
КМКС-ПУУ – «КМКС»-Партія угорців України
КПУ – Комуністична партія України
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
КУН – Конгрес українських націоналістів
ЛПУ – Ліберальна партія України
ЛНР – Луганська народна республіка
МГКЄ – Мукачівська греко-католицька єпархія
МТВК – Мукачівська територіальна виборча комісія
НАБУ – Національне антикорупційне бюро України
НДП – Народно-демократична партія України
НРУ – Народний Рух України
НСНУ – партія «Народний союз Наша Україна»
ОВА – обласна військова адміністрація

ОДА – обласна державна адміністрація
ОМС – органи місцевого самоврядування
ОПЗЖ – партія «Опозиційна платформа – За життя»
ОТГ – об’єднана територіальна громада
ПП – політична партія
ПРП – Партія реформи і порядок
ПППУ – Партія промисловців і підприємців України
ПЗУ – Партія зелених України
ПСПУ – Прогресивна соціалістична партія України
ПЦУ – Православна Церква України
РДА – районна державна адміністрація
РКЦ – Римо-Католицька Церква
РУНВіра – Рідна Українська Національна Віра
РФ – Російська Федерація
СБУ – Служба безпеки України
СДПУ(о) – Соціал-демократична партія України (об’єднана)
СелПУ – Селянська партія України
СЕЗ – спеціальна економічна зона
смт – селище міського типу
СПУ – Соціалістична партія України
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
ТРК – телерадіокомпанія
ТУКЗ – Товариство угорської культури Закарпаття
УАПЦ – Українська Автокефальна Православна Церква
УГКЦ – Українська Греко-Католицька Церква
УКРП – Українська консервативна республіканська партія
УНРЗ – Українська Народна Рада Закарпаття
УНР – Український народний Рух
УМВС – Управління Міністерства внутрішніх справ
УП – українська партія
УРП – Українська республіканська партія
УПЦ (МП) – Українська Православна Церква (Московський патріархат)
УПЦ (КП) – Українська Православна Церква (Київський патріархат)
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
ФІДЕС («Альянс молодих демократів») – угорська партія «ФІДЕС»
– Угорський громадянський союз»

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Актуальність вивчення регіональних соціально-політичних процесів в Україні зумовлена низкою ключових факторів, що мають значення як для національного розвитку, так і для збереження цілісності держави. Це пов'язано з різноманіттям регіонів, реформою децентралізації та місцевого самоврядування, особливістю електоральних процесів, розвитком громадянського суспільства, функціонуванням регіональних політичних режимів, загрозами сепаратизму та зовнішнього втручання (йдеться про внутрішньорегіональну дестабілізацію в умовах воєнного стану).

Україна має значні історико-культурні, мовні, релігійні та економічні відмінності між регіонами. Це впливає на політичні уподобання, соціальну активність, національну ідентичність населення. Розуміння цих процесів допоможе формувати ефективну політику, яка враховує інтереси кожного регіону. З 2014 року в Україні активно впроваджується децентралізація – передача управлінських повноважень на місця. Це, зі свого боку, створює нові умови для розвитку регіональної політики, активізації місцевих громад, зростання відповідальності місцевої влади. Тому вивчення впливу реформи децентралізації на регіональні соціально-політичні процеси, їхню динаміку також є одним із чинників, які актуалізують наше дослідження.

Потребує вивчення регіональних соціально-політичних процесів і адаптація до стандартів Євросоюзу, яка передбачає розвиток та реформування системи місцевого самоврядування, сприяє наближенню до європейських моделей місцевого управління. А також зазначимо, що у зв'язку з російсько-українською війною та внутрішньою міграцією зросла потреба в моніторингу соціально-політичних настроїв у регіонах. Це важливо для запобігання конфліктам, дестабілізації, забезпечення стабільності та громадського порядку.

Закарпаття – найбільш західний регіон України, відокремлений від решти країни гірським хребтом Карпат. Область має унікальне

геополітичне положення (межує з чотирма державами Центральної Європи – Польщею, Словаччиною, Угорщиною та Румунією), має багатонаціональний склад населення, особливу політичну культуру та еліту, специфіку функціонування регіональних політичних режимів. Указані чинники окреслили особливий розвиток регіону після здобуття Україною незалежності в 1991 р., вони зумовлювали суспільно-політичний розвиток краю упродовж 1991–2025 рр. Тому вивчення особливостей цього розвитку актуалізується низкою викликів останніх років у контексті забезпечення динамічного і стабільного функціонування як регіону, так і Української держави загалом.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Обрана тема дослідження є складовою комплексної науково-дослідної теми кафедри політології і державного управління факультету суспільних наук ДВНЗ «Ужгородський національний університет» – «Політична стабільність в країнах Центральної та Східної Європи: історико-політичні, етнонаціональні, електоральні та державно-управлінські аспекти».

Мета монографії – здійснити комплексний політологічний аналіз соціально-політичних процесів на Закарпатті упродовж 1991–2025 рр. та окреслити особливості їх трансформації.

Для досягнення поставленої мети сформульовані такі дослідницькі **завдання**:

1. Дослідити та систематизувати теоретичні підходи і методологічний інструментарій для дослідження вітчизняних регіональних соціально-політичних процесів.

2. Зробити періодизацію розвитку соціально-політичних процесів на Закарпатті, виокремивши та охарактеризувавши чинники впливу, які їх обумовлюють.

3. Охарактеризувати концепт «регіонального політичного режиму», дослідивши його сутнісні ознаки та особливості реалізації в практичній площині на прикладі Закарпатської області.

4. Дослідити суспільно-політичний розвиток Закарпаття в умовах боротьби та утвердження незалежності Української держави (1991–1996) та зміни балансів політичного впливу в регіоні у 1996–2014 роках.

5. Вивчити соціально-політичні трансформації на Закарпатті упродовж 2014–2025 років.

6. Охарактеризувати розбудову громадянського суспільства та його структуризацію на Закарпатті.

7. Вивчити особливості розбудови партійної структури краю у контексті участі обласних осередків політичних партій у загальнонаціональних та місцевих виборах.

8. Проаналізувати динаміку етнополітичних процесів на Закарпатті.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичні процеси в Закарпатській області впродовж 1991–2025 років.

Предмет дослідження – трансформація соціально-політичних процесів на Закарпатті у контексті етнополітичного, електорально-партійного та громадсько-соціального вимірів.

Хронологічні рамки дослідження: охоплюється період, упродовж якого відбувалися суспільно-політичні трансформації на Закарпатті 1991–2025 років.

Методи дослідження. У дослідженні регіональної специфіки, сутнісних характеристик та перспектив трансформації соціально-політичних процесів на Закарпатті доцільно використовувати комплекс методів, які забезпечують глибоке, всебічне та міждисциплінарне вивчення явища. Для досягнення згаданих результатів ми використовували: а) *загальнонаукові методи: аналіз та синтез* (застосовуються для системного опрацювання наукової літератури, джерел та емпіричних матеріалів щодо соціально-політичного розвитку Закарпаття, дають змогу виділити основні компоненти регіональної специфіки та інтегрувати їх у цілісну картину); *індукцію та дедукцію* (використовуються при формуванні гіпотез щодо тенденцій поствоєнної трансформації на основі окремих локальних прикладів або, навпаки, при застосуванні загальнонаціональних моделей до регіонального рівня); *системний підхід* (дає змогу досліджувати Закарпаття як складну соціально-політичну систему з урахуванням внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків (етнічних, адміністративних, безпекових, історичних, транскордонних тощо)); б) *методи соціальних та політичних наук: кейс-стаді (case study)*

(детальне вивчення розвитку окремих територій, локальних конфліктів, трансформацій політичних інституцій, функціонування органів місцевого самоврядування тощо), *контент-аналіз* (аналіз офіційних документів, програм розвитку, місцевої преси, соціальних мереж і медіа для виявлення політичних наративів, стратегій пам'яті, ідентичнісних дискурсів), *експертні інтерв'ю* (опитування представників місцевої влади, науковців, активістів, журналістів для з'ясування внутрішнього бачення трансформаційних процесів і майбутніх перспектив регіону), *порівняльний метод* (застосовується для співставлення соціально-політичної динаміки Закарпаття з іншими регіонами України (наприклад, Буковина та Галичина) або прикордонними регіонами ЄС (Словаччина, Угорщина, Румунія); в) *методи історико-культурного аналізу*: *дискурс-аналіз* (аналізує, як формуються та змінюються уявлення про регіональну ідентичність, історичну пам'ять, ставлення до війни, держави, Євросоюзу тощо); г) *картографування та просторовий аналіз* (застосовуються для вивчення особливостей розселення, структури громади, переміщення населення, концентрації етнічних груп, політичних уподобань за територіями тощо); д) *інтерпретативні методи* (особливо важливі в дослідженнях ідентичності, культури, пам'яті та локального світогляду: аналіз символів, локальних наративів, обрядів, героїв, колективних уявлень).

Поєднання в процесі дослідження якісних і кількісних методів дозволяє не лише описати ситуацію, а й глибоко зрозуміти мотиви, переживання, надії й бачення майбутнього мешканців Закарпаття та перспективи його розвитку. Такий підхід забезпечує комплексність, міждисциплінарність і практичну орієнтацію дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у наступному: *уперше*:

– запропоновано періодизацію суспільно-політичних процесів на Закарпатті упродовж 1991–2025 років. Зазначено, що регіональні соціально-політичні процеси мають територіальну локацію та відбуваються внаслідок дії низки чинників, до яких відносимо: історичний контекст; етнічну та мовну різноманітність; географічне розташування; економічне підґрунтя; вплив локальних політичних

еліт; соціокультурні особливості регіону; соціально-політичні процеси на загальнонаціональному рівні; російсько-українська війна. Визначено критерії виокремлення періодів соціально-політичного розвитку Закарпаття, до яких відносимо: електоральні процеси; домінування елітних угруповань у краї та формування регіональних політичних режимів; зміна голів держави; реформа децентралізації та зміни в системі місцевого самоврядування; соціальні потрясіння; геополітична орієнтація держави; соціально-культурна динаміка (розвиток громадянського суспільства). На основі визначених чинників та критеріїв виокремлено такі періоди розвитку соціально-політичних процесів на Закарпатті: перший: 1991–2004; другий: 2005–2010; третій: 2010–2014; четвертий: 2014–2019; п'ятий: 2019–2025. Зазначимо, що наша періодизація виступає і як методологія дослідження, що моделює суспільно-політичний розвиток краю у різні часові проміжки під впливом низки чинників, які можуть діяти як поокремо, так і синергетично.

– досліджено трансформацію регіонального політичного режиму на Закарпатті (1991–2025 роки) та визначено його основні характеристики. Констатовано, що тип регіонального політичного режиму на Закарпатті можна визначити як гібридний з домінуванням у різні періоди розвитку ознак демократичного, авторитарного, олігархічного, патрон-клієнтального режимів. До основних характерних ознак регіонального політичного режиму на Закарпатті відносимо: залежність від змін політичного режиму на рівні держави; домінування місцевих політичних еліт у системі владних відносин; високий рівень патроналізму та неформальних зв'язків; здатність адаптації до центральної влади; вплив зовнішніх чинників (Європейський Союз, Угорщина, Росія); контрабанда та тіньова економіка як фактор політичного життя; вагомий вплив регіональних партій та локальних партійних проєктів на суспільно-політичні процеси; вплив на функціонування регіонального політичного режиму національних меншин; інституційна стійкість;

– охарактеризовано перебіг етнополітичних процесів у крестемпоральному вимірі п'яти періодів суспільно-політичного розвитку Закарпатської області. Встановлено, що карпаторусин-

ський громадський рух еволюціонував від боротьби за автономізацію / самоврядність краю та визнання національності «русин» за сприяння обласної владної еліти (1991–2004), через проєвропейську та проросійську геополітичні орієнтації й формування патрон-клієнтських відносин із групами інтересів довкола Віктора Балоги та Івана Бушка (2004–2014) до відмежування від впливу з боку РФ та громадсько-культурної сегментації карпато-русинських ГО (2014–2025). Констатовано, що політизація угорської національної меншини відбувалася у контексті домагання угорського автономного територіального округу в адміністративних межах Берегівського району, проєкту «Притисянського району» в територіальних громадах компактного проживання етнічних угорців та лобювання «угорського виборчого округу». Зазначено, що національно-культурні товариства упродовж п'яти періодів суспільно-політичної еволюції Закарпаття в незалежній Україні стали важливим соціально-культурним середовищем для формування інституту регіонального політичного лідерства та рекрутування еліти національних меншин краю;

– проаналізовано розвиток партійної структури Закарпаття у контексті трьох періодів розвитку партійної системи України: 1991–2004, 2004–2014 та 2014–2025. Констатовано, що еволюція партійної структури краю характеризувалася такими ознаками. По-перше, плюралізмом та циклічністю домінування різних політичних сил: у пізні 1990-ті це була СДПУ(о), у 2005–2009 рр. – «Єдиний Центр», у 2010–2013 рр. – протистояння «Єдиного Центру» з Партією регіонів, після 2014 р. – домінування партії «Блок Петра Порошенка», а з 2019 р. – частково «Слуги народу» поряд із новими локальними проєктами («Рідне Закарпаття», «Команда Андрія Балоги»). По-друге, впливом етнополітичних процесів на партійну структуру. Передусім йдеться про угорську національну меншину, еліта якої організувала сталі партійні структури (КМКС-ПУУ, ДПУУ) і завдяки цьому є постійним суб'єктом у системі владних відносин регіону. По-третє, успішність функціонування регіональних політичних партій (КМКС-Партія угорців України, Демократична партія угорців України, «Команда Андрія Балоги»,

«Рідне Закарпаття») та локальних партійних проєктів («Рідне місто», «Партія твого міста»). По-четверте, партійна структура Закарпаття наочно демонструє загальноукраїнську тенденцію некорінності ідеологічних партій та натомість вагомість особистісних, клієнтелістських мереж, де поруч співіснують проєвропейські, популістські, етнічні та олігархічні партійні проєкти.

– досліджено тенденції розбудови громадянського суспільства в регіоні, його структурування та вплив на соціально-політичний розвиток краю. Доводиться, що розбудова громадянського суспільства на Закарпатті має свої особливості, зумовлені як історичними, так і культурними факторами, географічними умовами та соціально-економічною ситуацією. Активний розвиток відчутний у секторі громадських організацій, які мали сильну підтримку серед місцевого населення саме у провідних територіальних громадах та отримали можливість займатися різноманітними соціальними, екологічними та культурними питаннями. Аргументовано, що Закарпаття з його багатонаціональним складом, культурними традиціями та історичними особливостями потребує особливого підходу до розвитку громадянського суспільства. У цьому процесі ключову роль відіграють різноманітні етнонаціональні громадські організації, ініціативи, волонтерські рухи та активність місцевих громад. Окреслено перспективи розвитку громадянського суспільства на Закарпатті. Зокрема, передбачається, що вони будуть пов'язані з важливими соціальними, політичними та економічними змінами, які відбуваються в Україні загалом, а також у контексті специфіки цього поліетнічного та полікультурного регіону. Розвиток громадянського суспільства в регіоні має значний потенціал для зміцнення демократичних процесів, покращення якості життя та створення умов для сталого розвитку, однак цей процес залежить від низки факторів, зокрема таких як ефективність взаємодії з органами влади, інвестицій у розвиток інфраструктури та активізації громадянської свідомості.

Удосконалено:

– концепт «регіонального політичного режиму» як середовища трансформації регіональних соціально-політичних процесів крізь

розуміння історико-політичних традицій розвитку Закарпаття у складі різних державних утворень. Це досягається за допомогою наскрізного аналізу суті феномену регіонального режиму крізь окреслення умов його формування, виявлення особливостей функціонування та ризиків, що виникають у результаті політичної асиметрії на регіональному рівні. Більш якісному обґрунтуванню підлягають докази того, що політико-історичні процеси на Закарпатті впродовж XX століття мали характерну спадковість традицій. Ідеться про те, що трансформація політичних режимів базувалася на традиційних або історичних формах правління, а саме – місцевих автократіях, які підпорядковувалися панівним елітам у «центрі»;

– поглиблено зміст категорії «соціально-політичний процес» як діалектичного поєднання, що вказує на взаємопроникнення і взаємовплив соціального на політичне та політичного на соціальне.

Набули подальшого розвитку:

– аналіз джерельної бази щодо дослідження періодів розвитку соціально-політичних процесів на Закарпатті, що базується на міждисциплінарній основі, зокрема на перетині історії, політичної науки, соціології та регіоналістики. Упорядкування й критичний аналіз історіографії сприяв науковій оцінці та критичному підходу до змісту ідеологічних нашарувань та інтерпретацій залежно від того чи іншого політичного контексту. Такий підхід сприяє глибшому розумінню як самої соціально-політичної історії Закарпаття, так і тих контекстів, що впливали на її наукове осмислення. Новизна авторського підходу в даному контексті криється в поясненні змістовності й класифікації джерел із проблем розвитку регіональних соціально-політичних процесів. Опрацювання джерел дало можливість згрупувати їх за декількома тематичними блоками: комплексний, регіонально-політологічний та політико-географічний;

– низка категорій, які утворюють дискурс регіонального соціально-політичного розвитку. Акцентовано на важливості евристичного потенціалу таких категорій, як «регіональний політичний режим», «регіональні політичні партії», «регіональні групи впливу»,

«регіональні еліти», «регіональний соціально-політичний процес». Констатовано, що змістове наповнення вказаних категорій залежить і від особливостей регіону, який досліджується з використанням указаних категорій.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів. Проведене дослідження має вагоме як теоретичне, так і практичне значення, що зумовлено складністю, динамічністю та актуальністю трансформаційних процесів у Закарпатській області, яка знаходиться на стику геополітичних, етнополітичних та безпекових викликів.

У теоретичному аспекті результати дослідження поглиблюють наукове розуміння регіональної специфіки соціально-політичних процесів у прикордонному, багатонаціональному регіоні. На основі емпіричних спостережень та історичних паралелей було уточнено низку ключових понять: *регіональний політичний режим, регіональна політична ідентичність, трансформація політичної суб'єктності регіону, локальна політика пам'яті та механізми адаптації до соціально-політичних процесів*. Визначення цих понять дозволяє формувати категоріальний апарат для подальших досліджень аналогічних периферійних регіонів не лише в Україні, а й у Центрально-Східній Європі.

Крім того, дослідження сприяє розвитку міждисциплінарного підходу до аналізу соціально-політичних явищ на регіональному рівні. Інтеграція методів політичної науки, соціології, культурної антропології та історії дозволяє глибше осмислити багаторівневу структуру взаємодії між державними інституціями, місцевими громадами та зовнішніми суб'єктами впливу. Таким чином, результати дослідження становлять вагомий внесок у теоретичне осмислення сучасних викликів регіонального розвитку в умовах поствоєнної трансформації.

Із практичного погляду, результати можуть бути використані в розробці та реалізації ефективної регіональної політики, адаптованої до специфіки Закарпаття. Зокрема, йдеться про врахування чинників етнокультурного різноманіття, історичної пам'яті, інтересів регіональної еліти та транскордонного співробітництва. У цьому

контексті дослідження авторка пропонує низку аналітичних підходів до виявлення потенційних точок соціальної напруги або, навпаки, точок зростання, які можуть бути підтримані державними або міжнародними програмами.

Також результати можуть стати основою для стратегічного планування соціально-політичних процесів у регіоні після завершення війни. Знання особливостей локальної політичної культури, структури громадянського суспільства та специфіки взаємодії органів влади з громадянами є запорукою ефективної реалізації програм із відновлення інфраструктури, соціальної інтеграції внутрішньо переміщених осіб, а також зміцнення демократичних механізмів участі на місцевому рівні.

Окремо слід відзначити можливість використання результатів дослідження у сфері громадської дипломатії та освітніх програм, спрямованих на розвиток міжетнічного діалогу, протидію дезінформації та сприяння формуванню спільного регіонального наративу. Матеріали дослідження можуть бути покладені в основу тренінгів для держслужбовців, освітян, журналістів та представників громадських організацій, що працюють над темами ідентичності, інтеграції та регіональної стабільності.

Також зазначимо, що результати можуть слугувати аналітичною базою для донорських та міжнародних організацій, які планують інвестування у соціальні, інфраструктурні або культурні ініціативи на Закарпатті. Розуміння особливостей соціально-політичного ландшафту дає змогу уникнути хибних управлінських рішень і спрямувати ресурси в напрямках, що мають найвищий потенціал впливу.

Структура та обсяг монографії. Робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів (одинадцяти підпунктів), висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг монографії становить 287 сторінок. Список використаних джерел складається із 344 позицій.

КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АПАРАТ І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Методологія дослідження регіональних соціально-політичних процесів у політичній науці: категоріальний апарат, дослідницькі напрямки та методи аналізу

Визначення сутності основних понять і категорій – важливий, початковий етап дослідження, оскільки вони є одиницями аналізу, які зумовлюють кінцеву якість результатів і висновків, зроблених дослідником. Для вивчення соціально-політичних процесів на Закарпатті нам необхідно визначити такі основні категорії, як «процес», «соціально-політичний процес», «політичний режим», «регіональний політичний режим», «олігархічний режим», «ліберально-демократичний режим», «авторитарний режим», «регіональна політична партія» та низку інших.

Особливість методології дослідження соціально-політичних процесів полягає в її міждисциплінарності, комплексності та залежності від конкретного історичного й соціального контексту і має базуватися на методології вивчення суспільно-політичних процесів і політичних режимів як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях.

Поняття «процес» у науці характеризується як «спрямований та послідовний, так і неупорядкований та різноспрямований рух, який може мати певні етапи та стани, а також зорієнтований на досягнення певного, хоча й не завжди визначеного або беззмістовного завдання, цілі та результату» [43, с. 85].

Натомість «політичний процес – це сукупність дій його учасників, що відбуваються у певних окреслених межах й спрямовані як на підтримку та формування політичної системи, так і руйнування та підриг усталених принципів, норм, законів та політичного

устрою (ладу). Ареал впливу та розповсюдження охоплює не лише простір окремої держави, а й поза її межами» [43, с. 86].

«У найширшому розумінні політичний процес – це функціональна характеристика політичної системи, зміст якої визначається виконанням суб'єктами політики своїх специфічних ролей і функцій. Його можна представити: а) як сукупність видів і форм діяльності політичних суб'єктів, що прагнуть реалізувати свої цілі в політичній сфері; б) як певну послідовність певних дій і подій; в) як функціонування політичної системи в часовому вимірі та зміну її станів» [243, с. 80]. Політичний процес також можна розглядати як форму функціонування політичної системи суспільства, яка еволюціонує в часі і просторі.

При цьому змістом політичного процесу, вважаємо, виступає спрямування розвитку країни у певному напрямі. В Україні змістовність загальнонаціональних суспільно-політичних процесів багато в чому залежить від переможців президентських і парламентських виборів. Наприклад, у 2004 р. внесені зміни в Конституцію після перемоги В. Ющенка на президентських виборах (встановлення парламентсько-президентської форми правління), у 2010 р. після перемоги на виборах В. Януковича знову в конституцію були внесені зміни (повернення до президентсько-парламентської форми правління), у 2014 р. на виборах переміг П. Порошенко (відбулося повернення до парламентсько-президентської форми правління). Слід зазначити, що змінювалися і вектори зовнішньої політики, діяльність місцевих адміністрацій тощо. Йдеться про те, що в Україні соціально-політичні процеси є нестабільними і залежать від зміни влади. Тому, на думку А. Романюка, під «політичним процесом слід розуміти спрямування розвитку суспільства в певному напрямі внаслідок взаємодії політичних акторів» [246, с. 596]. Дане визначення робить наголос на тому, що суспільство рухається / змінюється в певному напрямі.

Отже, категорія «політичний процес» відображає мінливість політики, розкриває рух, динаміку, еволюцію політичної системи, зміну її станів у часі та просторі. До змісту політичного процесу включається вся сукупність дій різних суб'єктів політики щодо

здійснення своїх специфічних функцій у сфері влади, що ведуть до зміни та розвитку (або занепаду) політичної системи суспільства.

Політичний процес може розгортатися у різних просторових межах – на рівні будь-якого політичного співтовариства, що в тому чи іншому аспекті виступає як єдине ціле, як система. На цій підставі можна виділити світові (глобальні), національні (внутрішньодержавні), регіональні (для України, наприклад, це області / регіони), локальні політичні процеси.

«Глобальні чинники, зазначає в дисертаційному дослідженні А. Кузишин, є зовнішніми стосовно певної держави, а отже їх можна також назвати наддержавними. Серед них виділяються геополітичні, геокультурні та геоекономічні. Загальнодержавні чинники, що впливають на соціально-політичну організацію території впливають на територію всього державного утворення. До них можна віднести правові, інформаційні, загальнополітичні чинники. Регіональні чинники мають яскраво виражений регіональний характер і зазвичай є основою для формування регіональної ідентичності і самоусвідомлення населення. Найсуттєвіший вплив на соціально-політичну сформованість території мають регіональні суспільно-географічні чинники, серед яких історико-географічні, етнодемографічні, соціальні. Локальні чинники визначають риси соціально-політичної сформованості території на найнижчих рівнях територіальної організації» [131, с. 77].

Характеризуючи регіональний політичний процес А. Романюк зазначив, що «стосовно регіонального рівня ми латентно припускаємо, що він є похідним / залежним від національного, відповідно національний відіграє вирішальне значення в його формуванні і спрямуванні. Традиційна вертикальна конструкція політичної системи та політичних інститутів зумовлюють, що формат політичного життя на регіональному рівні виступає проєкцією національного рівня. Виявом цього служила конструкція інститутів виконавчої влади на рівні областей та районів, яка дзеркально відображала розклад політичних сил на рівні Києва. Прикладом цього слугували державні адміністрації на рівні областей і районів особливо на сході і заході країни за часів президентства В. Ющенка та В. Януковича» [267, с. 169].

У той же час підкреслимо, що регіональний політичний процес може характеризуватися власним набором політичних акторів, часом не відповідних каталогу притаманному центру та іншим регіонам, почасти відмінними комбінаціями взаємодії між ними та як наслідок особливостями темпу та напрямками / векторами розвитку регіонів один стосовно іншого та стосовно всієї України.

Зміст політичного процесу розкривається у різних формах політичної діяльності (політичне / державне управління, політичні вибори, референдуми, конфлікти, соціальні потрясіння, мітинги тощо). Політична діяльність має суб'єкт-об'єктну природу. «Суб'єктом політики є та особистість, організація чи суспільна група, яка постійно і відносно самостійно бере участь у політичному житті відповідно до своїх інтересів, впливає на політичну поведінку інших суб'єктів, викликає своїми діями ті чи інші зміни в політичній системі. Найбільш загальним є поділ суб'єктів політики на індивідуальних і групових» [243, с. 83–84]. «Можна визначити декілька рівнів політичної суб'єктності індивіда: 1) пересічний пасивний громадянин, що частіше виступає у ролі об'єкта, ніж суб'єкта політики; 2) громадянин, що бере участь у політиці через виконання загальних громадських обов'язків або через громадську організацію; 3) член політичної організації, що з власної ініціативи поринув у політичну діяльність; 4) громадсько-політичний діяч; 5) професійний політик; 6) політичний лідер» [243, с. 84].

Що ж до поняття «суспільно-політичний процес», то слід зазначити про різні підходи до трактування його сутності, але загалом можна таким чином окреслити його змістовне значення: це процес, який поєднує в собі суспільне (соціальне) і політичне. Це діалектичне поєднання, яке вказує на взаємопроникнення і взаємовплив соціального на політичне та політичного на соціальне. Сутність такого діалектичного поєднання полягає в наступному. По-перше, «політичний процес» і «соціально-політичний процес» можна використовувати як слова синоніми. У випадку коли відбувається стабільний розвиток суспільства, ми спостерігаємо гармонійне поєднання у взаємовідносинах держави і громадянського суспільства. У випадку соціальних потрясінь, революцій у со-

ціально-політичних процесах домінує соціальне, тобто під тиском народних мас відбуваються суттєві зрушення в політичній системі. А у випадку жорстких авторитарних і тоталітарних режимів ми бачимо у соціально-політичних процесах домінування держави (державних інституцій). По-друге, вплив соціального на політичне призводить до змін у системі владних відносин / політичній системі, і іноді досить кардинальних (соціальні революції). По-третє, вплив тоталітарного / авторитарного режиму на соціальне призводить до знищення громадянської ініціативи та громадянина як такого.

Отже, «соціально-політичний процес – це варіативна комбінація суспільних та політичних характеристик в контексті та в межах не лише парадигми розвитку, а й процесуального, просторового, часового та мультипроцесного змістів і характеристик дій, взаємодій та протистояння учасників політичної системи» [43, с. 86].

Ієрархію суб'єктів соціально-політичного процесу на регіональному (обласному) рівні можна зобразити таким чином (див. Табл 1.1).

Таблиця 1.1

Ієрархія суб'єктів соціально-політичного процесу на регіональному рівні (Закарпатська область)

Види соціально-політичних суб'єктів	Суб'єкти, що належать до даного виду	Функції суб'єктів	Підсистема суспільства, до якої належать дані суб'єкти
Безпосередні суб'єкти політики	політичні лідери, владні структури, керівники політичних організацій	прийняття політичних рішень, подолання конфліктів, консолідація соціуму, організаційна діяльність	політична система
Вторинні суб'єкти	політичні партії, масові політичні рухи, громадські організації, групи тиску	участь у боротьбі за владу, захист інтересів своїх членів, здійснення тиску на владні структури, участь у політичному управлінні	громадянське суспільство

Продовження табл. 1.1

Базові (первинні) суб'єкти	соціальні прошар- ки, етнічні та релігійні групи, соціально-тери- торіальні та соціально-демо- графічні спільноти	визначення та захист власних інтересів, формування громадсько- політичних структур	соціальна структура
----------------------------------	---	---	------------------------

Джерело: побудовано авторкою на основі [243, с. 85].

Важливими категоріями нашого дослідження є категорії «політичний режим» і «регіональний політичний режим». Для того, щоб охарактеризувати сутність регіональних політичних режимів, необхідно визначитися з низкою категорій, які окреслюють вказаний політологічний дискурс: регіон, політичний режим, регіональний політичний режим, регіональна політична партія, регіональна політична еліта та інші похідні поняття від вищевказаних.

У політичній науці є низка трактувань сутності регіону. Як базове, ми будемо використовувати наведене в «Політичній енциклопедії»: «регіон – це частина території країни (район, область та ін.), що вирізняється сукупністю природних або історично усталених економічних та географічних умов і національним складом населення» [246, с. 628]. В Україні зміст поняття регіон зазвичай збігається з поняттям «область». Базовими чинниками, які зумовлюють формування регіонів, є історичні, культурні, інституційні, які є відмінними у кожній державі.

Існує низка підходів до виокремлення регіонів в Україні. І слід зазначити, що на основі різної методики (підходів) регіонів виокремлюється різна кількість: соціокультурний підхід (протиставлення «Схід – Захід») [272]; історичний підхід (11 регіонів, які історично сформувалися на території нашої держави) [123; 124]; етнополітичний підхід (8 регіонів) [72; 73]; політико-електоральний підхід (5 регіонів) [36] і т. д.

У політологічному дискурсі поняття «регіон» актуалізувалося у 1994 р., коли з ініціативи голів обласних рад народних депутатів

та відповідно до Указу Президента України «Про Раду регіонів» (від 20 вересня 1994 р.) при Президентові як «консультативно-дорадчий орган» було створено Раду регіонів. Загальноприйнятим є поділ України на чотири регіони: Схід, Захід, Центр, Південь (такий поділ, як правило, використовується науково-дослідними інституціями, в тому числі і для проведення опитувань громадської думки). Він і буде використаний у нашому дослідженні. У даному контексті Закарпаття є однією з частин Західного регіону, до якого також входять такі області: Волинська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька.

Отже, відповідно до сутності поняття «регіон» науковці роблять висновок, що головними його складовими є: «а) певна територія, яка географічно виокремлюється зі складу загальної території країни; б) населення, яке проживає на цій території та має певні спільні особливі характеристики щодо решти населення країни; в) регіональна самоідентифікація або самоусвідомлення наявності у цієї групи людей певних особливостей, які відрізняють їх від загалу (регіональна ідентичність) [192, с. 102].

Категорія «політичний режим» широко використовується в політичній науці, а відтак є низка її визначень. Ми зупинимося на визначенні, яке було запропоноване науковцями УжНУ в підручнику «Політологія» (2008) і яке окреслює його сутність: «політичний режим – це форма організації і спосіб функціонування політичної системи, які визначають конкретні процедури і засоби здійснення влади, відносини між державою і громадянином, стиль ухвалення рішень тощо» [244, с. 94]. Іншими словами, «політичний режим регулює взаємодію між громадянами та державою, а також вибір та поведінку органів державної влади (це, у найпростішому розумінні, демократичний і авторитарний режими, а також їхні різні інституційні варіації)» [136, с. 385].

«Для дослідження політичного режиму, на думку Г. Зеленько, доцільно застосувати такі критерії аналізу: конституційний порядок як принципи і алгоритм здійснення влади; стан партійної системи; спосіб і порядок формування представницьких органів державної влади; співвідношення між центральною та регіональною владою;

роль груп інтересів та груп тиску у політичному процесі; правовий статус особистості, стан і гарантії прав та свобод людини, ЗМІ, політичних свобод» [113, с. 140].

Розрізняють три типи «чистих» політичних режимів: ліберальна демократія, авторитаризм і тоталітаризм. Оскільки тоталітаризм не притаманний для новітньої вітчизняної політичної практики, ми зупинимося на короткому аналізі ліберальної демократії, авторитаризму та гібридних політичних режимів.

«Авторитаризм (від лат. *autoritas* – цілковита влада, вплив) – це політичний режим, який позначається відсутністю політичного плюралізму або його чітким обмеженням, тобто наявний повний контроль правлячого кола осіб та / або лідера над політичною сферою суспільства, але, водночас, допускається існування певних елементів свободи у економіці і соціально-культурній сферах» [244, с. 98].

Ліберальна демократія – це політичний режим, що заснований на принципі рівноправності його членів, періодичній виборності органів управління і прийнятті рішень відповідно до волі більшості та базується на гарантуванні прав і свобод особистості за допомогою спеціальних механізмів стримувань і противаг [243, с. 424–425]. Тобто маркерами ліберальної демократії є вільні вибори і забезпечення прав і свобод громадян. До того ж вибори мають бути вільними, щоб за допомогою них могла здійснюватися зміна правлячої еліти. Акцентуємо, що демократія перестає бути ліберальною, коли «відбувається порушення демократичних стандартів у двох важливих сферах людської діяльності: 1) сфері громадянських свобод, де обмежуються свобода слова, інформації або асоціацій; 2) сфері стосунків громадян і держави, коли порушується рівний доступ громадян до суду, їх рівність перед законом та право меншин на захист» [342, с. 12].

В. Литвин у монографії «Політичні режими сучасності: інституційні та процесуальні виміри аналізу» (розділ «Субнаціональні політичні режими: визначення, типологія і порівняльний аналіз») пропонує таку класифікацію політичних режимів: ліберальні демократії, ліберальні автократії, ліберальні демократії,

авторитарні режими. Такі режими (можуть бути як національними, так і субнаціональними). В. Литвин називає їх ідеальними типами. Виокремлення вказаних режимів він робить на основі двох критеріїв: правил заміщення державних посад і порядку здійснення державної влади (див. Табл. 1.2) [136].

Таблиця 1.2

**Типи політичних режимів за показниками вимірів
демократичності та ліберальності**

		Порядок здійснення державної влади	
		Обмежене урядування (система стримувань і противаг, забезпечення особистих прав)	Необмежене урядування
Правила заміщення державних посад	Змагальні вибори	Ліберальні демократії	Іліберальні демократії
	Інші способи (призначення, незмагальні вибори, інше)	Ліберальні автократії	Авторита- ризм

Джерело: [136, с. 388].

Така класифікація та характеристика В. Литвином вказаних режимів дозволяє зробити нам декілька висновків щодо їх сутності. По-перше, не існує ідеальних типів режимів у реальній політичній практиці. Кожний режим має також і ознаки інших типів. А типовість ми визначаємо за базовими ознаками. По-друге, між ліберальною демократією і чистим авторитаризмом існує велика кількість гібридних режимів, які вчені називають по-різному: ліберальна автократія, квазідемократія, демодиктатура, електоральна демократія, іліберальна демократія, неліберальна демократія, електоральний авторитаризм, напівавторитаризм, змагальний авторитаризм тощо. По-третє, кожний ідеальний тип також може мати низку підтипів. Наприклад, для авторитаризму це олігархічний авторитаризм, централізований авторитаризм, децентралізований авторитаризм тощо. Гібридні режими притаманні тим країнам,

у яких відбувається трансформація політичних режимів від авторитаризму до демократії (демократичний транзит). Йдеться про країни, у яких не завершився перехід до демократії. До таких країн відносимо також і Україну. Відповідно, гібридний політичний режим на національному рівні транслюється і на регіони України, в тому числі й на Закарпаття, де він має особливо яскраві ознаки з огляду на низку історико-географічних та інших причин.

Усі недемократичні субнаціональні політичні режими характеризуються такими атрибутами: «1) низький рівень політичної змагальності та циркуляції еліт; 2) низький рівень горизонтальної та соціальної (громадянської) відповідальності інститутів; 3) превалювання елементів патримоніальної, дискреційної і клієнтелістської політики; 4) порушення громадянських й особистісних прав людини та громадянина; 5) нечесні та несправедливі вибори» [133, с. 433].

Оскільки розмаїття політичних режимів не є предметом нашого дослідження, то ми не будемо деталізувати цей аналіз. А для нашого аналізу регіонального режиму в Закарпатті це дозволяє констатувати, що ідеального типу режиму не існує, а на практиці функціонують режими, які в собі поєднують у різні періоди ознаки низки вказаних вище режимів.

Повертаючись до аналізу режимів у монографії В. Литвина, на нашу думку, слід зупинитися на вивченні автором гібридного субнаціонального режиму, оскільки такий режим притаманний для українських регіонів. «Це такі локальні чи субнаціональні політичні режими (режими закритих ігор), в яких сім'я чи обмежена група сімей домінує у політичному процесі на рівні субнаціональної одиниці (може відбуватись і в контексті всієї країни), контролюючи доступ до провідних владних посад, можливостей ведення бізнесу та засобів масової інформації. У контексті формування таких режимів у межах національних демократій їх атрибутами є такі: 1) вільні, регулярні й чесні вибори; 2) проведення «сімейної політики» з приводу контролю владних посад; 3) контроль за засобами масової інформації; 4) контроль за можливостями ведення бізнесу; 5) контроль за розподілом

державних ресурсів і клієнтелізм; 6) контроль того, як функціонує судова система» [133, с. 407].

Одними з перших вчених, які розробили цілісний теоретико-методологічний підхід до вивчення змішаних (гібридних) політичних режимів, були В. Меркель та А. Круассан. Вони визначають дефектні демократії як «системи врядування, що характеризуються наявністю значимого та дієвого виборчого режиму, який регулює доступ до влади (вільні, таємні, рівні та загальні вибори), проте вони мають суттєві функціональні обмеження інститутів, що забезпечують політичну участь та захист базових політичних прав і громадянських свобод, а також неефективний горизонтальний контроль над демократично легітимною владою» [341, с. 4].

у рамках гібридних політичних режимів монополістичний контроль за політичним процесом локального рівня створювався за допомогою локальних електоральних «політичних машин». «Термін «політичні машини» спочатку використовували для опису механізмів політичного домінування у містах США. З часів закінчення громадянської війни і до «нового курсу» великі міста США управляли за допомогою цього механізму. «Політичні машини» – це як бізнес-організації, які створені для особливого виду політичного бізнесу – тобто отримання влади під час виборів, – що дає змогу локальним/субнаціональним правлячим групам зберігати контроль над політикою та урядуванням, а також управляти поведінкою виборців за допомогою специфічних матеріальних стимулів. У першій половині ХХ ст. такими стимулами слугували: можливість працевлаштування, адаптації й інтеграції у соціальному середовищі, а також розподілу локальних/субнаціональних ресурсів (бюджету, контрактів, робочих місць, умов ведення бізнесу). Базу «політичних машин» становили іммігранти і залежні від влади місцевий бізнес та криміналітет тощо» [136, с. 433]. Аналогічні машини були створені й на Закарпатті: регіональна партія «Єдиний Центр» (В. Балого); загальнонаціональні партії СДПУ(о) та Партія регіонів, які на Закарпатті функціонували як «політичні машини»; регіональні партії «Рідне Закарпаття» та «Команда Андрія Балогі». Електоральна база «політичних машин» з того часу суттєво не

змінилася. Нею залишився: малий бізнес, який залежний від влади; тінювий бізнес та криміналітет, працівники державного сектору (підприємства, установи, ЗВО, школи).

І, звичайно, характеризуючи гібридний політичний режим нам необхідно сфокусувати увагу на сутності політичного режиму в Україні, оскільки саме він, як правило, і визначає особливість регіональних політичних режимів.

Для пояснення сутності вітчизняного політичного режиму звернемося до наукових розвідок української дослідниці Г. Зеленько. Науковиця у розділі монографії «Траєкторія трансформації політичного режиму в Україні за роки незалежності: демократія vs олігархічна клановість» виокремлює п'ять періодів трансформації політичного режиму в Україні, перший з яких (1991–1996) називає перехідним режимом з суперпарламентаризмом, а в інші періоди, починаючи з 1996 р., констатує наявність гібридного режиму: змагальний авторитаризм (1996–2004), електоральний режим змагання (2004–2010), змагальний авторитаризм (2010–2014), електоральний режим змагання (починаючи з 2014) [113, с. 144]. Триває останній тип режиму до початку російсько-української війни у лютому 2022 р.

«За критерій періодизації типу політичного режиму в Україні авторка бере зміни політичної системи, які відбувалися у рамках конституційного процесу. Для неї характерне балансування між президентсько-парламентською республікою або послаблення компетенцій президента на користь парламенту, що означало перехід до парламентсько-президентської форми державного правління з відповідною видозміною політичного режиму. Однак спільним для них є те, що кожен можна характеризувати як гібридну. Тобто, починаючи з 1996 р. Україна балансує між гібридною політичною системою з авторитарним режимом змагання та гібридною політичною системою з електоральним режимом змагання» [113, с. 144].

Сутнісною характеристикою гібридного політичного режиму є співіснування формально демократичних політичних інститутів зі специфічними неформальними політичними практиками. Якщо такі практики починають домінувати, то режим стає кланово-

олігархічним або неопатримоніальним. Вітчизняний політолог О. Бабкіна до характерних рис кланово-олігархічної політичної системи відносить такі: «нерівність доступу до ресурсів влади, використання неправових засобів зміцнення впливу (корупція); наявність особистих зобов'язань та общинної солідарності між «патроном» та «клієнтом»; систематичне порушення громадянських прав і свобод, протидія існуванню громадянського суспільства, відсутність демократичних форм зв'язку між владою і громадянами» [5, с. 177]. До таких ознак, на нашу думку, можна також додати: контрольований електоральний процес; наявність домінуючої партії та слабкість інших партійних утворень; зосередження політичної влади і ресурсів у руках правлячої кланово-олігархічної еліти, яка прагне монополювати політичний процес; контроль в економічній сфері; домінування патрон-клієнтальних відносин у суспільстві.

А ще існуючий в Україні політичний режим низка дослідників називає «олігархічним феодалізмом» (Б. Бахтєєв, І. Біла, В. Войцїцька). Б. Бахтєєв виокремлює такі етапи розвитку «феодального» режиму в Україні: 1) Епоха Кравчука. Темні віки; 2) Епоха Кучми. Період централізованих середньовічних держав з сильною центральною владою; 3) Епоха Ющенка. Доба феодальної роздрібненості; 4) Епоха Януковича. Доба «блискучих монархій»; 5) Епоха Порошенка. Постсередньовічна епоха – модернізована зовні, феодальна всередині; 6) Епоха Зеленського. Постсередньовічна смута, яка може тривати дуже довго [10]. Образність такого порівняння вказує нам на особливість режимів в Україні за часи різних президентів.

Траєкторію змін політичного режиму в Україні також дослідив Ю. Мацієвський у монографічному дослідженні «У пастці гібридності: зигзаги трансформації політичного режиму в Україні (1991–2014)», констатувавши гібридизацію режиму, або сповзання країни у «пастку гібридності». Ю. Мацієвський вказав, що «в українському випадку найвиразнішими прикладами «підривних» інститутів є корупція, неконкурентні призначення осіб на політичні чи адміністративні посади (клієнтелізм, заступництво (патронат),

непотизм, фаворитизм), неформальні пакти між політичними гравцями, що охоплюють спектр від виборчих змагань до конституційних угод і «захоплення» держави» [149, с. 17].

Отже, політичний режим в Україні є гібридним і знаходиться у континуумі «ліберальна демократія – олігархічний авторитаризм». Відповідно і в українських регіонах коливання регіонального режиму є подібними. До основних ознак гібридного політичного режиму відносимо: 1) формальне збереження демократичних процедур; 2) втручання у виборчий процес (адмінресурс, виборчі технології); 3) обмежена (контрольована) політична конкуренція; 4) контроль над регіональними засобами масової комунікації; 5) клієнтелізм та патронаж (лояльність до влади здобувається за рахунок розподілу державних ресурсів, посад, привілеїв); 6) псевдогромадська активність (формуються «кишенькові» громадські організації для імітації підтримки влади, або імітації опозиційної діяльності); 7) незначні адміністративні репресії проти опозиційних політиків та тих, хто їх підтримує.

Акцентуємо на тому, що така «режимна матриця» на загальнонаціональному рівні була запропонована Києвом для встановлення регіональних політичних режимів, і яка певною мірою використана у політичній практиці регіональними елітами. Слід зазначити, що російсько-українська війна внесла зміни у функціонування політичного режиму в Україні як на загальнонаціональному, так і регіональному рівні у такому контексті: «1) запровадження правового режиму воєнного стану, що посилило роль виконавчої влади; 2) фактичне посилення повноважень президента та його офісу в трикутнику «глава держави – парламент – уряд»; 3) вразливість судової гілки влади від різного роду «тисків» та корупційних явищ; 4) інституційна слабкість опозиції; 5) припинення діяльності низки проросійських політичних партій, зокрема «ОПЗЖ» і «Партії Шарія»; 6) зменшення впливу фінансово-промислових груп, зокрема через великі економічні збитки; 7) кількісні та якісні зміни стану і впливу громадянського суспільства, посилення його ролі, розвиток горизонтальних зв'язків, зростання підтримки євроатлантичної інтеграції та демократизації. У червні 2021 р. 53,6 % українців

вважали демократію оптимальною формою режиму, у вересні 2022 – вже 68,3 %, а у травні 2023 р. – 73 % [263, с. 289].

Сутність концепту «регіональний політичний режим» розглянемо в підпункті 1.3 нашої роботи.

1.2. Періодизація розвитку соціально-політичних процесів на Закарпатті: критерії виокремлення та характеристика чинників, які їх обумовлюють

Регіональні соціально-політичні процеси мають територіальну локацію. Вони відбуваються у межах певної території та обмежені адміністративними кордонами. Тому соціально-політичні процеси на регіональному рівні формуються і відбуваються під дією низки чинників, до яких, на основі аналізу різного роду джерел, ми можемо віднести такі. *По-перше, історичний контекст*, який пов'язаний із тим, що Закарпаття тривалий час було територіально відокремлено від інших українських земель. Це сформувало його унікальну політичну культуру, етнічний склад населення та суспільні настрої [86; 87; 177; 178].

По-друге, етнічна та мовна різноманітність. Регіон є одним із найбільш багатонаціональних в Україні: тут проживають українці, угорці, роми, румуни, росіяни, словаки, німці, євреї та представники інших етнічних груп. Це впливає на мовну політику, відмінність політичних уподобань Закарпаття від інших регіонів України та продукує низку конфліктних ситуацій (створення Угорського автономного округу, мовне питання в угорській національній меншині краю, русинський сепаратизм тощо) [16; 88; 94; 101; 232; 333].

По-третє, географічне розташування. Близькість до Європейського Союзу (спільні кордони з Польщею, Угорщиною, Словаччиною та Румунією) сприяє активній транскордонній співпраці. А також зумовлює високий рівень трудової міграції населення до Європи, що, з одного боку, зменшує соціальну напругу (менше безробіття), а, з іншого, призводить до демографічного скорочення населення. Таким чином, географічне розташування Закарпаття визначає його європейську орієнтацію, впливає на економіку через

міграцію та транскордонну торгівлю, створює мовні та етнічні виклики, що робить регіон особливим у політичному, економічному та соціальному вимірах [86; 87].

По-четверте, економічні чинники. Закарпаття характеризує високий рівень безробіття, який стимулює міграцію та розвиток «човникового» бізнесу. При цьому домінування тіньової економіки та контрабанди (особливо на кордонах) є значним викликом для місцевої влади. Це створює певний політичний дискурс, оскільки частина населення залежить від неофіційного бізнесу, а боротьба з корупцією в цій сфері має обмежений ефект у силу низки причин. Йдеться про те, що неофіційна економіка продукує патрон-клієнтальні відносини, що відображається на особливостях політичної участі населення [14; 87; 215; 225].

По-п'яте, специфіка функціонування політичної сфери регіону. Вплив локальних політичних еліт, які часто конкурують між собою за контроль над регіоном. Виборчі процеси та політичні орієнтації Закарпаття відрізняються від інших регіонів України через близькість до Євросоюзу та етнічну специфіку, а відносини з центральною владою інколи напружені через автономістські настрої.

Отже, політичні процеси в Закарпатській області мають унікальні особливості, що зумовлені її історією, географічним розташуванням, етнічним складом і соціально-економічними факторами. Регіон демонструє відмінні політичні тенденції порівняно з іншими областями України [77; 195; 196; 233].

По-шосте, вплив голів Закарпатської обласної адміністрації на формування регіональних політичних режимів і соціально-політичний розвиток Закарпаття [117; 206]. Йдеться про те, що «для вивчення регіонального політичного режиму застосовують метод персоніфікації. Режим пов'язується з особистістю конкретного голови ОДА, який одночасно міг бути лідером найпотужнішої групи впливу, а його лідерські якості, стиль управління іноді визначали тип регіонального політичного режиму» [12, с. 84]. Персоналії керівників ЗОДА, їхня партійність, терміни перебування на посадах подано в додатку К.

По-сьоме, вплив соціокультурних чинників. Соціальні фактори відіграють важливу роль у формуванні соціально-політичних процесів на Закарпатті. Через історичні, етнічні, демографічні та культурні особливості регіон має унікальний соціальний ландшафт, який впливає на виборчі уподобання, громадянську активність та міжетнічні відносини. Наприклад, багато закарпатців (до початку російсько-української війни 15–20 %) виїжджали на роботу за кордон (Угорщина, Чехія, Словаччина, Польща, Німеччина), що безпосередньо впливало на соціальну структуру та політичні уподобання населення краю. Еміграція молоді спричиняє «старіння» населення, що змінює політичні пріоритети (старші виборці схильні підтримувати стабільність, а не реформи). Водночас трудові мігранти голосують за політиків, які надають можливість для цього та сприяють покращенню умов для заробітчан [8; 158; 159]. Зазначимо, що населення Закарпаття характеризує низька політична активність та високий рівень патерналізму. А також Закарпаття має унікальну культуру, яка підсилює регіоналізм, який інколи межує з автономізмом.

По-восьме, особливості соціально-політичних процесів на загальнонаціональному рівні, які мали / мають вплив на регіональний соціально-політичний розвиток у такому контексті: організація і проведення виборчих кампаній, реформа децентралізації, євроінтеграційний курс України, соціальні потрясіння, економічний стан, мовно-культурна політика держави тощо.

Відразу зазначимо, що найбільш вагомий вплив на розвиток держави в цілому та регіональну політику мали президентські вибори та президенти України, оскільки інститут Президента у вітчизняній політичній системі займає домінуюче положення, а відтак він має вагомий вплив на реалізацію зовнішньої (багатовекторність, євроатлантичний чи проросійський напрям) та внутрішньої політики (призначення голів ОДА, формування регіональної політики). Тому саме з президентськими виборами 2004, 2010, 2015, 2019 рр. пов'язані кардинальні зміни у суспільстві: а) внесення змін до Конституції України, які змінювали форму правління з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську: 2004 р., В. Ющенко;

2010 р., В. Янукович, 2015 р., П. Порошенко; б) поява і домінування у вітчизняному політикумі пропрезидентських політичних сил (Виборчий блок «За єдину Україну», Партія регіонів, політичні партії «Опозиційний блок», «Народний Союз Наша Україна», «Блок Петра Порошенка «Солідарність» та інші); в) Помаранчева революція (2004 р.) як виявив всенародного спротиву фальсифікації електоральних результатів президентських виборів; г) зміна зовнішньополітичного вектору розвитку держави (2004, 2010, 2015); д) зміна політичної еліти та балансу політичних сил за результатами президентських і парламентських виборів 2019 р. (перемога В. Зеленського та формування партійної системи з переддомінантною партією) [68; 132; 148; 149; 195; 319].

Кардинально сутність соціально-політичних процесів в Україні змінив Євромайдан (2014). Насамперед ідеться про розрив відносин із Росією (зміна зовнішньої політики), окупацію РФ Криму й частини Донецької і Луганської областей, а потім і повномасштабну війну Росії проти України. «Євромайдан (Революція Гідності) став громадською відповіддю на відхід політичного керівництва країни (В. Янукович) від законодавчо закріпленого курсу на євроінтеграцію, і розпочався він після протиправного розгону мирної акції студентів і громадських активістів 21 листопада 2019 року в м. Київ (Майдан Незалежності)» [132; 313; 319]. В Україні «Майдан» – це форма протесту громадян проти свавілля й деспотії влади та засіб відстоювання своїх прав і свобод.

Значимими чинниками впливу на регіональний розвиток було завершення першого етапу реформи децентралізації, посилення самоврядності об'єднаних територіальних громад, нове районування областей тощо.

По-дев'яте, російсько-українська війна. Після початку повномасштабної агресії Росії у 2022 р. Закарпаття стало одним із головних регіонів для внутрішньої міграції населення з постраждалих областей. Цей регіон традиційно вважався безпечним і стабільним, що сприяло притоку великої кількості внутрішньо переміщених осіб. Їх присутність суттєво вплинула на соціально-політичну ситуацію в регіоні. У контексті соціальних змін: а) зростання кількості населення

краю, що створило навантаження на інфраструктуру, медицину, освіту; б) активізація волонтерських та громадських організацій, зокрема створення нових неурядових організацій переселенцями; в) зміна етнокультурного балансу. У контексті політичних процесів: а) залучення до місцевого самоврядування внутрішньопереміщених осіб (участь у громадських слуханнях, ініціювати змін у сфері житлової політики, адвокація своїх прав тощо); б) поляризація настроїв у деяких громадах з приводу розподілу ресурсів; в) вплив у майбутньому на місцеві вибори, оскільки ВПО мають право брати в них участь. У економічному контексті: відкриття нових бізнес-структур, релокація підприємств, зростання попиту на оренду житла, послуги, великі масштаби будівництва житла.

Отже, ієрархію чинників, які обумовлюють і впливають на регіональні суспільно-політичні процеси можна передати так:

1 рівень (міжнародний): вплив міжнародного середовища (агресивна зовнішня політика РФ, євроінтеграційні процеси, транс-кордонне співробітництво).

2 рівень (національний): вплив загальнонаціональних чинників, деяких відносимо: зміна політичного керівництва України (політичні та ідеологічні орієнтації лідерів, стиль керівництва), геополітична орієнтація держави (чітка відмінність між проєвропейським курсом (2005–2010, 2014–2025) та проросійською політикою (2010–2013), суспільні потрясіння та трансформації (Євромайдан, війна, національна мобілізація тощо), соціально-економічні умови (кризи 1990-х, пандемія COVID-19, рівень розвитку економіки тощо), розвиток громадянського суспільства та культури.

3 рівень (регіональний): вплив регіональних чинників (історія регіону, соціальна та економічна структура, географічне розташування, етнічна різноманітність, протистояння в середовищі регіональних еліт тощо).

4 рівень (локальний): вплив різного роду чинників на рівні ОТК та окремих населених пунктів.

Зазначимо, що серед вказаних чинників впливу на регіональні соціально-політичні процеси є такі, дія яких є постійною (наприклад, географічне розташування, історична пам'ять), а низки інших

ситуативною (наприклад, соціальні потрясіння, пов'язані з виступами на Майдані, зміни політичного керівництва країною тощо). Дія вказаних чинників (постійних і ситуативних) по-різному проявляється у часовому вимірі, тобто в рамках окреслених періодів розвитку соціально-політичних процесів. У даному контексті періодизація виступає як методологія дослідження, оскільки моделює суспільно-політичний розвиток краю у різні часові проміжки під впливом низки чинників, які можуть діяти як поокремо, так і синергетично.

Для виокремлення таких періодів можуть бути використані різні критерії. Відтак залежно від них можна по-різному трактувати періодизацію (наприклад, лише на основі електоральних циклів президентських виборів). У нашому дослідженні ми використовуємо комплексний критерій, який буде включати: електоральні процеси; домінування елітних угруповань у краї та формування регіональних політичних режимів; зміна президентів держави, яка впливала на внутрішню і зовнішню політику, ситуацію в регіонах; реформа децентралізації та зміни в системі місцевого самоврядування; соціальні потрясіння (акції громадянської непокори); геополітична орієнтація держави; соціально-культурна динаміка (розвиток громадянського суспільства). Критерії виокремлення періодів суспільно-політичного розвитку Закарпаття подано у таблиці 1.3.

Таблиця 1.3

Критерії виокремлення періодів суспільно-політичного розвитку Закарпаття (1991–2025)

Критерій	Пояснення
Політичне лідерство на загальнонаціональному та регіональному рівнях	Зміна президентів України, яка приводила до кардинальних змін у внутрішній та зовнішній політиці та впливала на ситуацію в регіонах. Зміна голів ЗОДА.
Конституційні зміни, реформа системи державного управління	Зміна форм правління за результатами президентських виборів 2004, 2010 та 2014 рр. Реформа децентралізації
Виборчі процеси: президентські, парламентські та місцеві вибори	За результатами виборів змінювалися голови ЗОДА, утворювалися «коаліції» у місцевих органах влади, обиралися народні депутати від Закарпаття

Продовження табл. 1.3

Соціальні конфлікти, потрясіння та інші виклики	Акція «Україна без Кучми», «Євромайдан», які не тільки кардинально змінили управлінську еліту в центрі та регіонах, але й мали визначальний вплив на демократизацію та розбудову громадянського суспільства. Економічна криза (2008), пандемія COVID-19, війна з Росією
Зовнішня політика України	Зовнішньополітичні пріоритети центральної влади, російсько-українська війна
Суспільно-культурні трансформації	Мовна політика: українізація / русифікація. Мовні конфлікти на рівні області. Розвиток громадянського суспільства. Створення єдиної Української Православної Церкви
Формування регіональних політичних режимів	Вплив на суспільно-політичний розвиток краю у всіх сферах життєдіяльності з акцентом на домінуванні якогось місцевого угруповання, як правило, пов'язаного з регіональною або загальнонаціональною партією

Джерело: побудована авторкою.

На основі вищевказаних чинників впливу та критеріїв періодизації можемо виокремити такі періоди розвитку соціально-політичних процесів на Закарпатті.

Перший період: 1991–2004. Адаптація до нових умов незалежності, пошук особливого статусу та формування основних груп впливу на Закарпатті. Після розпаду СРСР Закарпаття разом з усією Україною проголосувало за незалежність 1 грудня 1991 р. Того ж дня в області відбувся і місцевий референдум щодо надання Закарпаттю спеціального самоврядного статусу у складі України. Переважна більшість учасників референдуму (78 %) висловилися «за» особливий статус регіону. Попри це, центральна влада в Києві проігнорувала результати плебісциту, відкинувши ідею автономії області. Політична влада в перші роки незалежності перейшла від комуністичної номенклатури до нових виборних органів. Соціально-економічна ситуація раннях 1990-х характеризувалася глибокою кризою, розривом господарських зв'язків та гіперінфляцією. Вод-

ночас прикордонне розташування дало поштовх до міжнародної співпраці: вже у лютому 1993 р. за участі Закарпатської області було створено Карпатський єврорегіон – міжнародну асоціацію прикордонних регіонів України, Польщі, Словаччини, Угорщини (з 1997 р. – і Румунії) для координації зусиль у сфері торгівлі, туризму, культури та інфраструктури. Закарпаття, як частина цього єврорегіону, почало налагоджувати прямі зв'язки з сусідами, що заклало основу для майбутніх проєктів транскордонного співробітництва [86; 87; 103; 142; 192].

Указаний період також характеризується президентством Л. Кучми. Період правління Президента Л. Кучми (1994–2004) приніс відносну стабілізацію та економічне пожвавлення наприкінці 90-х років, але також ознаменувався формуванням регіональних політичних угруповань (кланів, фінансово-олігархічних груп), які тривалий час домінували в області, конкуруючи між собою за політичний вплив [132, с. 271–330].

Другий період: 2005–2010. Переформатування регіональної політики за наслідками Помаранчевої революції: демократизація, національне відродження, євроінтеграція. Перемога В. Ющенка на президентських виборах призвела до зміни влади на всіх рівнях, у тому числі в Закарпатті. Колишній опозиціонер В. Балога, який активно підтримував В. Ющенка, у 2005 р. вдруге був призначений головою ЗОДА, а згодом він перейшов на роботу до Києва – очолював Міністерство з надзвичайних ситуацій, а з 2006 р. до 2009 р. – Секретаріат Президента [233, с. 68–80].

У регіоні відбулося «перезавантаження» місцевої влади: представників старої адміністрації, пов'язаних із В. Медведчуком та СДПУ(о), усунули від влади. А домінуючий вплив здобуло угруповання на чолі з В. Балоогою. На тлі зміни еліт відбулися знакові кроки, пов'язані з ідентичністю та національно-культурною політикою в Закарпатті. Попри проукраїнську риторику В. Ющенка, саме у цей період регіональна влада зробила крок назустріч русинському рухові. 7 березня 2007 р. Закарпатська обласна рада ухвалила рішення про визнання на території області національності «русин».

Соціально-економічні процеси цього періоду мали двоїстий характер. З одного боку, продовжувалося економічне зростання середини 2000-х (працювали іноземні заводи, розвивався туризм, знизилося безробіття). З іншого – у 2008–2009 рр. країну вразила світова фінансова криза, яка торкнулася і Закарпаття: частина нових виробництв скоротила обсяги або навіть закрилася, зросла трудова міграція до країн ЄС у пошуках кращого заробітку.

Конфлікти у «помаранчевій коаліції» на рівні держави відобразилися і на політичних процесах на Закарпатті. Підтримку громадян в області мали як «помаранчеві» сили, так і Партія регіонів (В. Януковича), що підготувало ґрунт для наступних змін.

Третій період: 2010–2014. Зміна влади в регіоні, монополізація управлінських функцій центром, впровадження проросійського курсу. Обрання на початку 2010 р. президентом України В. Януковича ознаменувало поворот у бік централізації (посилення вертикалі влади) та проросійського курсу (відповідно посилення проросійських наративів на місцевому рівні), що позначилося і на Закарпатті. На посаду голови облдержадміністрації був призначений О. Ледада – очільник Партії регіонів, і команда В. Балого змушена була тимчасово поступитися монополією на владу. Втім, В. Балоба зумів домовитися з новою владою: він увійшов до коаліційного уряду М. Азарова як Міністр з надзвичайних ситуацій (2010–2012 рр.). Таким чином, неформальний вплив В. Балого на регіон зберігся, хоча формально область очолили представники В. Януковича [192; 200; 210].

Кульмінацією впливу загальноукраїнських подій на регіон став Євромайдан. На Закарпатті, як і в інших західних областях, відбувалися акції солідарності – мешканці виходили на вулиці Ужгорода та Мукачева з вимогою підписання Угоди про асоціацію з ЄС та припинення репресій проти протестувальників у Києві. Хоча протести не були такими масовими, як у Львові чи Києві, все ж у січні 2014 р. активісти пікетували Закарпатську ОДА. Після втечі В. Януковича в лютому 2014 р. стара обласна влада швидко втратила контроль в області. При цьому губернатор О. Ледада подав у відставку, а на його місце був призначений В. Лунченко (соратник

В. Балоги). Таким чином Закарпаття мирно перейшло на бік нової владної команди в Києві, увійшовши у наступну добу змін [220].

Четвертий період: 2014–2019. Трансформація регіональної політики, громадянського суспільства за наслідками Євромайдану. Падіння режиму В. Януковича і початок російської агресії на сході України мали суперечливий вплив на Закарпаття. З одного боку, регіон, віддалений від зони бойових дій, залишався тиловим і відносно спокійним (відсутність сепаратистських виступів чи прямої воєнної загрози). З іншого – загальнодержавні процеси (війна, мобілізація, економічна криза) відобразилися і на контенті соціально-політичних процесів у регіоні.

Після президентських виборів 2014 р. новий президент П. Порошенко призначив головою ЗОДА В. Губалю (кандидат від В. Балоги). Проте зовсім скоро після збройного конфлікту в Мукачеві та напередодні нових парламентських виборів він змінив губернатора на Г. Москаля (15 липня 2019 р.) [235, с. 85–96].

Паралельно на Закарпатті стартувала ключова реформа місцевого самоврядування – децентралізація, але її реалізація натрапила на опір. Коаліція в облраді, контрольована Г. Москалем (він поєднував посаду губернатора та лідера президентської фракції «Блок Петра Порошенка» в обласній раді), гальмувала створення об'єднаних територіальних громад. Перспективний план формування громад, поданий у 2015 р., чотири роки не ухвалювався, і Закарпаття залишалося «острівком» поза процесом укрупнення громад.

Найбільш проблемним у розвитку краю у цей період залишався угорський фактор. Після ухвалення Україною нового Закону «Про освіту» (2017), який обмежував навчання мовами меншин після початкової школи, відносини з Угорщиною загострилися.

П'ятий період: 2019–2025. Новітній етап розвитку краю, пов'язаний із перезавантаженням влади за результатами президентських і парламентських виборів 2019 року, завершенням першого етапу реформи децентралізації, великою війною та європейською інтеграцією. Президентство В. Зеленського спочатку не відзначалося особливою увагою до Закарпаття. Упродовж 2019–2021 рр. в області декілька разів змінювалося керівництво ОДА (за

два роки – троє різних голів ЗОДА), що ускладнювало стратегічне планування та соціально-політичний розвиток області.

Наприкінці 2020 р. у регіоні вдалося завершити реформу децентралізації: в області утворили 64 об'єднані територіальні громади замість сотень дрібних сільських рад. Ці зміни дали місцевому самоврядуванню більше повноважень і ресурсів, хоча водночас позбавили обласну владу прямого впливу на сільські бюджети. Регіональна політика залишалася конкурентною: на місцевих виборах 2020 р. жодна сила не отримала повної переваги – в обласній раді депутати від регіональних партій («Команда Андрія Балоги», «Рідне Закарпаття», КМКС-ПУУ) та загальнонаціональних партій («Слуга народу», «Європейська солідарність» та інші) були змушені шукати компроміси [70; 202].

А другим домінантним чинником, який визначив вектор розвитку області, стала повномасштабна війна, розпочата Росією проти України 24 лютого 2022 р. З початком повномасштабного військового вторгнення в Україну Закарпаття отримало нову місію у загальноукраїнському масштабі – гуманітарного тилу та воріт до Європи. Регіон не зазнав бойових дій, але відчув на собі потік сотень тисяч внутрішніх переселенців зі східних та центральних областей України. Міста Ужгород, Мукачево та інші прийняли велику кількість біженців, було розгорнуто центри допомоги, волонтерські хаби, склади для розподілу міжнародної гуманітарної допомоги. Також область стала транзитним коридором для постачання західного озброєння Україні.

Отже, починаючи з 1991 р. Закарпаття пройшло складний шлях трансформацій: від намагань здобути автономію (перші роки незалежності) – до повної інтеграції в унітарну Україну; від пострадянського занепаду – до «інвестиційного дива» і поступового економічного зростання, релокації підприємств в умовах війни; від кланових війн 90-х – до відносно стабільної політичної ситуації сьогодення. Унікальне прикордонне положення зробило регіон своєрідним «містком» України до Європи. А загалом суспільно-політичні процеси Закарпаття завжди розвивалися в унісон із загальноукраїнськими.

1.3. Регіональний політичний режим як середовище трансформації регіональних соціально-політичних процесів

Для того, щоб зрозуміти специфіку функціонування регіонального політичного режиму, в середовищі якого відбувається функціонування / розвиток суспільно-політичних процесів, необхідно дати відповідь на низку питань. По-перше, які чинники впливають на інституціалізацію регіонального політичного режиму в Закарпатській області? По-друге, які є типи регіональних політичних режимів і які конкретно функціонували на Закарпатті? По-третє, які основні групи впливу на Закарпатті, котрі в різні роки виступали як основні актори суспільно-політичного процесу? По-четверте, як регіональні партії впливали на функціонування регіонального політичного режиму?

Основою для формування дослідницького дизайну з вивчення регіональних режимів в Україні стали концепції Т. Бевз [12; 13], Г. Зеленько [113], М. Кармазіної [118; 120], В. Литвина [136], Ю. Мацієвського [149], Ю. Остапця [192; 195; 196], А. Панової [221; 223], А. Романюка [267], С. Рішка [262; 263], М. Токаря [301; 306] та інших вітчизняних дослідників.

«Регіональні особливості політичних режимів в Україні, зазначає Т. Бевз, пов'язані з закономірностями становлення і розвитку політичної влади в регіонах, прагненням регіонів до більшої самостійності, врахуванням регіональних інтересів у публічній політиці, взаємовпливом державної політики на регіон і регіональної політики на державу в цілому, співвідношенням центральних і регіональних інтересів» [13, с. 87].

Під регіональним політичним режимом слід розуміти «сукупність суб'єктів регіонального соціально-політичного простору одноосібних або асоційованих акторів інституціональних форм організації регіональної влади, а також соціально-економічних, політичних і адміністративних ресурсів і динаміки їх стратегії у боротьбі і отриманні влади і власності у конкретному регіоні» [254, с. 374].

М. Горбатюк пропонує таке визначення регіонального політичного режиму: «регіональний політичний режим – це взає-

мозалежна сукупність акторів політичного процесу (які у боротьбі за досягнення та / або утримання влади використовують наявні у них ресурси і припустимі стратегії боротьби) та інститутів політичної влади (які формують певні норми і «правила гри») на певній території» [52, с. 58].

М. Кармазіна в колективній монографії «Регіональні політичні режими в Україні: підстави формування, специфіка функціонування, особливості трансформації» робить таке визначення: «Регіональний політичний режим (в умовах загальнодержавного гібридного режиму в Україні) – це взаємодія формальних і неформальних політико-економічних суб'єктів у рамках певних (формальних / неформальних) правил гри з приводу механізмів доступу до влади (на центральному і регіональному рівнях) та ухвалення рішень, виробництва й відтворення та розподілу ресурсів, суті стратегій відносин між регіоном і центром та способів організації комунікативних практик по горизонталі та вертикалі у регіоні, суспільних цінностей, які виступають інструментом мобілізації населення конкретного регіону» [120, с. 22].

Отже, регіональний політичний режим – це система організації влади та управління, що склалася в певному регіоні (частині держави), яка може відрізнитися від загальнодержавного політичного режиму за своїми особливостями, формами реалізації влади, ступенем демократичності, рівнем дотримання прав і свобод громадян, участю населення в управлінні тощо.

«При цьому, як зазначає С. Рішко, локальний політичний режим треба аналізувати як обмежений у просторі рівень національного режиму, для якого притаманні такі основні ознаки, як: 1) інституційні особливості локальних інститутів зі сформованими формальними та неформальними «правилами гри», а також нормами та санкціями за їхнє порушення; 2) наявність локальних акторів зі своїми специфічними ресурсами і стратегіями поведінки, методами досягнення влади та реалізації власних інтересів; 3) існування формальних і неформальних «правил поведінки» акторів між собою на локальному рівні (горизонтальні відносини) та типів зв'язків із центром (вертикальні відносини по лінії «вверх») й

локальною спільнотою (вертикальні відносини по лінії «вниз»)) [262, с. 201].

Інколи регіональні політичні режими називають ще субнаціональними, а інколи ці поняття використовуються як синоніми. Однак зазначимо, що це близькі поняття, але вони не є тотожними. Субнаціональні режими – ширше поняття. Воно включає всі рівні нижче центрального уряду: регіони, провінції, штати, області, райони, міста тощо. Субнаціональний політичний режим – це політичний режим, який формується та функціонує на рівні адміністративно-територіальних одиниць держави (областей, провінцій, штатів, муніципалітетів), тобто нижче національного (загальнодержавного) рівня. Іншими словами – це політичні режими будь-яких адміністративних одиниць всередині держави. Регіональні режими – це підвид субнаціональних режимів, який конкретно стосується регіонального рівня (наприклад, областей в Україні). Таким чином, усі регіональні режими є субнаціональними, але не всі субнаціональні режими є регіональними.

Політичні режими в містах та громадах називають ще локальними (підтип субнаціонального). Отже, «локальний політичний режим як сукупність стійких інституційних і поведінкових особливостей, які визначають «правила гри» і стратегію компактно обмеженої в просторі території зі значною густотою населення (місто, місто з приміськими територіями, міська агломерація) у процесі взаємодії між акторами й інститутами цього простору в трикутнику «влада – бізнес – громадянське суспільство» і по лінії «органи місцевого самоврядування – державна влада центрального рівня з її похідними» [262, с. 205].

Важливим для нашого дослідження є виокремлення чинників, які впливають на формування регіональних політичних режимів. Вичерпний перелік таких чинників отримуємо з дослідження регіональних політичних режимів, зроблений М. Кармазіною:

«– незмінність еліти (кланів) при владі, зорієнтованої на самостійність у контролі за регіоном і його ресурсами (фінансовими, сировинними, людськими тощо);

- створенням неформальних інститутів, які підмінюють формальні інститути та політичні й економічні (шляхом організації контрабандних шляхів, створення умов для нелегального видобутку сировинних ресурсів) практики;
- створенням специфічних інститутів (наприклад, подвійного громадянства, земляцтв, «місцевих» партій та ін.), які діють в інтересах регіональної еліти;
- глорифікацією особливостей (унікальності) та «заслуг» області / регіону перед державою;
- впровадженням специфічної політики регіональної ідентичності;
- заграванням елітою прикордонного регіону з владою та елітою сусідньої держави;
- створенням умов, які блокують повноцінний розвиток громадянського суспільства, що унеможливлює спротив режиму. Натомість – підтримка організацій, які забезпечують стійкість регіонального режиму та забезпечують його визнання мешканцями регіону;
- підживленням регіонального сепаратизму;
- використанням «кишенькових» терористів і війни у процесі «торгівлі» з центральною владою чи її шантажу та інше» [118, с. 35–37].

На думку низки вітчизняних експертів і фахівців, саме президент Л. Кучма у початкові часи становлення української державності для зміцнення вертикалі влади дозволив регіональним елітам (звичайно ж за лояльність до центру) встановлювати правила гри на своїх територіях. «Він уможливив формування економічного підґрунтя для «оформлення» регіональних еліт. Зокрема, серед політико-економічних рішень, які сприяли формуванню регіональних політичних режимів, варто назвати забезпечення умов для розгортання прикордонної торгівлі та ін., що так чи інакше сприяло економічному зміцненню регіональних еліт та, відповідно, їх режимів, які, в свою чергу, активно встановлювали контроль за «місцевими ресурсами» – митницею, чи прикордонною (у т. ч. контрабандною) торгівлею, функціонуванням портів та ін.» [118, с. 14].

Регіональні політичні режими можуть істотно відрізнятися від загальнодержавного режиму за характером політичної конкуренції, прав і свобод, практик управління тощо. Відтак для аналізу регіональних політичних режимів потрібна їх класифікація. По-перше, тому що в межах однієї держави можуть діяти різні регіональні режими. І, по-друге, в рамках одного регіону ми можемо спостерігати динаміку політичних режимів.

У політичній науці є низка підходів до класифікації регіональних політичних режимів, які розроблені на основі різних критеріїв. У нашому дослідженні для виокремлення типів регіональних політичних режимів ми візьмемо такі критерії: 1) джерело влади (йдеться про те, хто фактично контролює владу: народ, партії, окремі особистості, олігархи, клани); 2) характер політичної участі (наскільки активно і вільно громадяни беруть участь у політичному управлінні); 3) рівень інституціоналізації (стабільність та ефективність формальних владних інститутів чи домінування неформальних груп впливу); 4) ступінь централізації (домінування владної вертикалі або гармонійне поєднання її з місцевим самоврядуванням); 5) роль неформальних практик в управлінні (особисті зв'язки, корупція, неформальні домовленості); 6) економічна основа влади; 7) наявність / відсутність політичної конкуренції; 8) доступ до ресурсів та розподіл матеріальних благ [136; 146; 262].

Взявши за основу вказані критерії, ми можемо виокремити такі основні типи регіональних політичних режимів:

1. Демократичні режими, які характеризуються вільними виборами на місцевому рівні, політичним плюралізмом, політичною конкуренцією, гарантією прав і свобод громадян.

2. Авторитарні режими, до основних характеристик яких відносимо: обмеження політичної конкуренції, контроль над місцевими медіа, утиск опозиції, маніпуляції на виборах.

3. Гібридні режими, для яких характерно: формальне збереження демократичних інститутів, зловживання владою, маніпуляції на виборах з допомогою адміністративного ресурсу тощо. Йдеться про режими, де поєднуються ознаки авторитаризму і демократії (можливо із вкрапленням ознак патрон-клієнтизму).

4. Патрон-клієнтальні режими (клієнтелістські, патрональні), за яких влада тримається на особистій відданості (патронаж), а розподіл ресурсів залежить від лояльності до правлячої групи. Тобто влада базується на мережі залежностей «лідер (патрон) – підлеглі (клієнтела)». Сутнісна ознака – персональна лояльність у обмін на послуги / ресурси. Ознаки режиму можуть бути як при демократичних, так і авторитарних режимах.

5. Олігархічні режими характеризуються тим, що влада і ресурси знаходяться у великих бізнес-груп, які контролюють політичний процес, ЗМІ, судові органи, силові структури, основні галузі економіки, тіньовий бізнес тощо. Формально можуть існувати демократичні інститути, які є підконтрольними основним впливовим олігархічним групам.

6. Фрагментарні режими – це режими, де немає єдиного центру прийняття рішень, а влада розподілена між кількома впливовими групами. У різних частинах регіону можуть діяти різні політичні практики. Можливий у прикордонних регіонах, де є декілька центрів впливу: регіональні партії, бізнес угруповання, національні меншини.

7. Військові або псевдовійськові режими, де місцева влада контролюється силовими структурами або військовими.

8. Територіальні анклавні з особливими режимами. Наприклад, автономії, де діють свої особливі норми (часто – більш авторитарні або навпаки – демократичні порівняно з рештою країни).

Порівняльний аналіз вказаних режимів подано в Додатку Л.

Важливу роль для функціонування регіональних політичних режимів відіграють основні групи впливу, які в різні проміжки часу забезпечуюють його функціонування. Закарпаття має унікальну політичну та соціально-економічну структуру, що визначає специфіку груп впливу в регіоні. До ключових гравців, які формують політичні, економічні та суспільні процеси можна віднести такі:

1. *Місцеві політичні еліти та «кланові» угруповання.* Після того Л. Кучма дозволив формування регіональних груп впливу для можливості контролю регіональних політичних процесів, на

Закарпатті у різні періоди розвитку утворюються низка політичних угруповань (кланів, бізнес-груп), які мають / мали зв'язки з центральною владою і або домінують, або конкурують за вплив у регіоні. До таких груп впливу впродовж 1991–2025 рр. відносимо: 1) політичну родину В. Балогі; 2) групу В. Медведчука; 3) групу С. Ратушняка; 4) групу О. Кеменяша та ВО «Батьківщина»; 5) групу впливу О. Ледида та Партії регіонів; 6) групу Андрія та Богдана Андріївих; 7) угруповання навколо партії «Слуга народу»; 8) угруповання навколо партії «Рідне Закарпаття».

2. *Національні меншини.* Насамперед йдеться про угорську громаду (близько 12 % жителів краю), яка є найвпливовішою після українців. Політично організована через КМКС-Партію угорців України та ДПУУ, які в свою чергу підтримуються політичними силами в Угорщині, відповідно «ФІДЕС» та Соціалістичною партією Угорщини. А також отримує підтримку від уряду Угорщини, що впливає на відносини України з Євросоюзом та відстоює мовні та освітні права угорців, що часом призводить до конфліктів із офіційним Києвом. Румунська та словацька громади є менш активними у соціально-політичному житті, але також мають культурні та соціальні ініціативи. І, звичайно, слід наголосити на ромській громаді, яка є найбільш соціально вразлива та часто використовується місцевими політиками для отримання голосів на виборах.

3. *Бізнес-структури та економічні групи впливу.* У даному випадку йдеться про легальний (машинобудування, туризм, рекреація) та нелегальний бізнес (контрабанда), який впливає на формування регіональної політики. Як правило, пов'язаний з основними групами впливу на Закарпатті.

4. *Центральна влада та правоохоронні органи.* Призначені Києвом голови ЗОДА є лояльними до центральної влади та намагаються контролювати політичні процеси, але їх вплив обмежений місцевими елітами. Служба безпеки України, Національна поліція України ведуть боротьбу з контрабандою, нелегальною міграцією, маючи при цьому вагомий політичний вплив. Після 2014 р. у регіоні зросла активність проукраїнських

військових та волонтерських структур, які впливають на громадську думку.

5. *Міжнародні гравці та зовнішній вплив.* У цьому аспекті слід акцентувати увагу на структурах Євросоюзу, які фінансують транскордонні проекти, що сприяє розвитку регіону, підтримують національні меншини, що інколи суперечить політиці Києва. Окремо слід зазначити про активність угорського уряду, який активно підтримує угорську громаду Закарпаття через освітні програми, фінансову допомогу та подвійне громадянство. А також створює зону конфлікту через мовну політику

Отже, Закарпаття має складну систему груп впливу, яка поєднує місцеві політичні клани, етнічні громади, бізнес-структури та міжнародні інтереси. Відтак політичні процеси в регіоні часто відрізняються від загальноукраїнських.

Основні характеристики регіонального політичного режиму на Закарпатті такі:

1. Залежність від змін політичного режиму на рівні держави. Оскільки в Україні Президент займає ключове місце в політичній системі, то й динаміка політичних режимів змінювалася відповідно до змін очільників держави, що вже констатувалося нами. Відтак і на регіональному рівні через призначення голови ЗОДА та очільників силових структур здійснюється вплив на регіональний політичний режим.

2. Домінування місцевих політичних еліт у системі владних відносин. Ключові гравці – місцеві політичні родини та групи впливу навколо СДПУ(о), Партії регіонів, партій «Єдиний Центр», «Рідне Закарпаття» та інші, які контролюють адміністративні, економічні та політичні процеси. Вплив місцевих політиків часто перевищує вплив представників центральної влади, що знижує ефективність загальнонаціональної політики. Партійна приналежність еліт є вторинною – головне не ідеологія, а доступ до ресурсів та влади. Політичні призначення в регіоні часто залежать від угод між місцевими кланами, а не від результатів виборів чи партійної ідеології.

3. Високий рівень патроналізму (патрон-клієнтальна комунікація) та неформальних зв'язків. Доступ до політичної влади за-

лежить від лояльності до місцевих «кланів», а не від виборів чи відкритої конкуренції. Політичні рішення часто приймаються в кулуарних домовленостях між місцевими бізнес-елітами та адміністрацією. Державні ресурси (посади, фінансування, держзамовлення) розподіляються на основі персональної відданості, а не професійних якостей. Багато політичних фігур у регіоні можуть змінювати партії, залишаючись при цьому в орбіті місцевих фінансово-промислових груп.

4. Здатність адаптації до центральної влади. Область демонструє високий рівень адаптації до зміни режимів у Києві: тип взаємодії з центральною владою – обмежена лояльність. Центральна влада не має абсолютного контролю над регіоном, місцеві еліти можуть діяти автономно. Київ змушений домовлятися з регіональними лідерами, щоб забезпечити політичну стабільність у регіоні. Державні органи, такі як ОДА чи силові структури, можуть мати обмежений вплив, якщо їхні дії суперечать інтересам місцевих груп.

5. Особливе економічне підґрунтя владних відносин. Економіка області характеризується середнім рівнем розвитку, зосереджена на сільському господарстві, туризмі й легкій промисловості. Значна частина бюджету формується за рахунок трансферів із центру. Одним із наслідків російсько-української війни стала релокація великої кількості підприємств із зони військових дій.

6. Вплив зовнішніх чинників (Євросоюз, Угорщина, інші сусідні країни). Закарпаття має тісні зв'язки з Угорщиною, Словаччиною, Польщею та Румунією, передусім у рамках транскордонної співпраці, що впливає на політичний процес. Крім цього, Угорщина активно підтримує місцеву угорську громаду, фінансуючи освітні, культурні та соціальні проекти. Напруженість між Україною та Угорщиною через мовну політику інколи стає політичним фактором у регіоні. Будапешт надає фінансову підтримку угорським громадам у Закарпатті, що створює певний рівень політичної двозначності у відносинах із Києвом.

7. Контрабанда та тіньова економіка як фактор політичного життя. У зв'язку з прикордонним розташуванням регіон є одним

із центрів контрабандних «схем» (цигарки, паливо, алкоголь), які іноді контролюються структурами в Києві. Конкретних даних у відкритому доступі немає, але поокремі випадки, які оприлюднюються в ЗМІ, дають змогу говорити, що такі явища мають вплив на політичні процеси в краї. Особливим був випадок із прокладеним тунелем на українсько-словацькому кордоні. Ці тіньові процеси часто мають політичне прикриття, що зміцнює неформальні зв'язки між бізнесом, правоохоронцями та місцевими політичними елітами. Боротьба з контрабандою – один з інструментів впливу центральної влади на регіон, але результати часто є нестабільними. Тому періодичні «зачистки» контрабандних схем у регіоні мають тимчасовий ефект, оскільки системні проблеми не усуваються.

8. Роль регіональних партій та локальних партійних проєктів у суспільно-політичному житті краю, особливо у період виборів, як загальнонаціональних, так і регіональних.

9. Вплив на функціонування регіонального політичного режиму національних меншин. Їх участь у соціально-політичному житті з різним інтенсивністю простежується впродовж усього періоду, взятого нами для дослідження.

10. Інституційна стійкість. Інститути влади функціонують стабільно, проте існують проблеми з прозорістю та підзвітністю. В області не було соціальних потрясінь навіть у роки високої політичної турбулентності в Києві. У регіональному аспекті високий рівень протистояння був притаманний на виборах міського голови м. Мукачево у 2004 р. На цих виборах був застосований адміністративний ресурс для корегування результатів у небаченому до цього масштабі. Керувала цим СДПУ(о) на чолі з І. Різакком. Пізніше апробовані в Мукачеві виборчі технології будуть використані на президентських виборах 2004 року.

Для уточнення різниці між олігархатом і патрон-клієнтелізмом зробимо їх порівняльний аналіз у вигляді таблиці 1.4.

Таблиця 1.4

**Порівняльний аналіз олігархічного та патрон-клієнтального
політичних режимів**

Критерій	Олігархічний режим	Патрон-клієнтальний режим
Основне джерело влади	Економічна сила, контроль над бізнесом і фінансами	Особисті зв'язки, взаємні зобов'язання між патронами і клієнталою
Ключові актори	Олігархи (багаті підприємці, власники ЗМІ, великого бізнесу)	Патрони (політики, чиновники) та їхні клієнти (підлегли, виборці, залежні особи)
Принцип функціонування	Вплив через гроші, медіа, лобізм	Розподіл ресурсів, посад, послуг в обмін на лояльність
Тип відносин	Формальні або напівформальні економічно-політичні альянси	Особисті, неформальні, засновані на довірі й відданості
Легітимність влади	Через економічну силу та здатність впливати на політичні рішення	Через підтримку патрона клієнталою за особисту вигоду
Роль інституцій	Формальні інститути часто підконтрольні олігархам	Інститути слабкі, часто ігноруються на користь неформальних структур
Суспільні ризики	Монополія на ресурси, нерівність, підкуп влади	Корупція, неефективність управління, втрата довіри до інститутів
Можлива комбінація	Олігархи можуть бути патронами у клієнтальній системі	Патрон може співпрацювати з олігархами для зміцнення власної влади

Джерело: побудовано авторкою.

Отже, тип регіонального політичного режиму на Закарпатті можна визначити як гібридний режим із домінуванням у різні періоди розвитку ознак демократичного, авторитарного, олігархічного, патрон-клієнтального режимів та певним рівнем зовнішньої залежності (вплив міжнародних акторів).

Якщо взяти до уваги попередню нашу періодизацію розвитку соціально-політичних процесів на Закарпатті й на основі неї по-

будувати динаміку регіональних політичних режимів, то у вигляді таблиці це можна проілюструвати таким чином (див. Табл. 1.5).

Таблиця 1.5

**Динаміка політичних режимів на Закарпатті впродовж
1991–2025 років**

Період	Тип режиму / Коротка характеристика
1991–2004	Гібридний / домінування олігархічних і патрон-клієнтальних відносин
2004–2010	Гібридний із домінуванням демократичних і патрон-клієнтальних характеристик
2010–2014	Гібридний із домінуванням олігархічних та авторитарних елементів
2014–2019	Гібридний із демократичними тенденціями розвитку
2019–2025	Гібридний із авторитарними (військовий стан) і демократичними ознаками

Джерело: побудовано авторкою.

Вагоме значення для функціонування регіональних політичних режимів мають регіональні політичні партії, які стабілізують субнаціональні режими, виступаючи при цьому «політичними машинами» для здобуття і утримання влади. Регіональна політична партія – це політична організація, яка діє в межах одного регіону або кількох суміжних областей та представляє локальні інтереси населення, бізнесу або політичних еліт.

У розбудові регіональних партій (а отже, і в інституціоналізації регіоналізму як ідеології та стратегії в Україні), як вважає М. Кармазіна, можна виділити кілька періодів:

1) «перший (1991–1997), в рамках якого регіональні партії утворюються в Кримському та Донбаському регіонах як антиукраїнські проекти, зорієнтовані на Росію (Партія економічного відродження Криму та ще 12 кримських партій; на Донбасі – Партія праці, Ліберальна партія України, Громадянський конгрес України; на Дніпропетровщині – ВО «Громада»);

2) другий (1997–2003), який пов’язаний із запровадженням змішаної виборчої системи та участю регіональних партій у парламентських виборах;

3) третій період (2003–2014), упродовж якого постали низка партій, утворених впливовими чиновниками в регіонах України (Селянська партія України на чолі з Т. Засухою на Київщині, Ліберальна партія України на чолі з В. Щербанем на Сумщині та інші) та лідерами національних меншин (у 2005 р. – КМКС-Партія Угорців України та Демократична партія угорців України);

4) четвертий період (починаючи з 2014 р.), для якого було характерним припинення діяльності сепаратистських регіональних партій та активна участь регіональних партій у місцевих виборах 2015 та 2020 рр.: партії «За конкретні справи» (Хмельницька область), «Єдиний Центр» (Закарпаття), «Черкашани», «Довіряй ділам» (Одеська область та інші)» [119, с. 78–106].

До головних причин виникнення регіональних політичних партій в Україні ужгородські науковці Ю. Остапець та Р. Манайло-Приходько відносять такі: «1) етномовне розмежування та компактне проживання національних меншин на певній території; 2) бажання відомих особистостей (політиків, підприємців) створити власні партійні структури для того, щоб мати можливість приймати участь у політичному житті суспільства; 3) прагнення регіональної еліти зберегти вплив і контроль над місцевими ресурсами, а відтак і відмова балотуватися на місцевих виборах у списках парламентських партій; 4) розмежування у часі проведення місцевих і парламентських виборів, починаючи з 2010 р.; 5) реформу з децентралізації влади і як наслідок – утворення об'єднаних територіальних громад тощо» [148, с. 128–129].

«Малі (в нашому випадку регіональні) партії необхідні вітчизняному політикуму з декількох причин. По-перше, вони потрібні кандидатам, які схилиються більше до опозиційних сил, але відкрито не можуть цього зробити. По-друге, вони необхідні тим, хто готовий працювати з владою, але політична кон'юнктура не дозволяє цього робити відкрито: на їхній території провладна партія не популярна. По-третє, до послуг малих партій звернулись безпартійні мери міст, які після заборони самовисунення змушені були шукати нейтральні політичні сили, щоб балотуватися на посади міських голів» [145].

На відміну від загальнонаціональних партій, регіональні партії: а) фокусуються на місцевих проблемах (економіка, інфраструктура, соціальні питання); б) мають слабку присутність у загальноукраїнській політиці; в) часто створюються місцевими політичними кланами (угрупованнями) для захисту власних інтересів. Основні характеристики регіональних партій:

1. Територіальна обмеженість впливу. Діють у конкретному регіоні та не мають серйозного впливу на загальнонаціональному рівні. Наприклад, «Рідне Закарпаття» – партія, яка діє тільки в Закарпатській області.

2. Орієнтація на місцеві проблеми. Включають у свою програму вирішення інфраструктурних, економічних або етнокультурних питань регіону. Наприклад: КМКС-ПУУ лобіює права угорської громади.

3. Пов'язаність із місцевими елітами. Часто створюються місцевими бізнесменами чи політичними групами для контролю над ресурсами. Наприклад: «Команда Андрія Балоги» в Мукачеві – політичний проєкт місцевої еліти.

4. Взаємодія з центральною владою. Можуть або співпрацювати з Києвом, або протистояти центральній владі.

5. Потенційна підтримка з-за кордону. Деякі регіональні партії можуть мати зв'язки з іноземними державами (особливо в прикордонних регіонах) (на Закарпатті це КМКС-ПУУ та ДПУУ).

На Закарпатті на нинішній час успішно функціонують чотири регіональні політичні партії: КМКС-Партія угорців України, Демократична партія угорців України, «Команда Андрія Балоги» та «Рідне Закарпаття». А також слід зазначити, що на останніх місцевих виборах (2015 та 2020 рр.) успішно себе зарекомендували локальні партійні проєкти, які функціонували на засадах політичної франшизи («Рідне місто», «Партія твого міста» та інші). Їх не можна назвати закарпатськими регіональними партіями, але їх можна ідентифікувати як локальні тимчасові партійні проєкти. Зазначимо, що основними типами регіональних партій на Закарпатті є такі: 1) етнічні партії (КМКС-ПУУ, ДПУУ); 2) бізнес-партії («Команда Андрія Балоги», «Рідне Закарпаття»); 2) партії-франшизи («Партія твого міста») [202; 218].

Отже, регіональні партії є важливим інструментом впливу місцевих еліт на політику регіону, вони формують політико-партійний ландшафт областей, часто протистоять Києву або лобіюють місцеві інтереси, а їхній вплив особливо помітний у прикордонних регіонах, де існує етнічний фактор.

Регіональні партії відіграють ключову роль у політичних процесах на рівні областей, оскільки вони безпосередньо впливають на стабільність регіонального політичного режиму, перерозподіл влади та взаємодію з центральною владою. Регіональні політичні партії підсилюють регіональні політичні режими, роблять їх більш стійкими.

1.4. Джерельна база дослідження

Історіографічний огляд джерел про соціально-політичні процеси на Закарпатті свідчить про те, що хроніка подій та їх аналіз є доволі складною й багатогранною сферою наукового пізнання. Адже вона формується на міждисциплінарній основі, на перетині історії, політичної науки, соціології та регіоналістики. Регіон, який розташований на стику Центральної та Східної Європи, має унікальний досвід політичної змінності, етнічної багатоманітності та культурної взаємодії. Закарпаття пережило численні трансформації державної належності – від Австро-Угорської монархії до Чехословаччини, Карпатської України, угорського та радянського панування, а відтак стало повноправною частиною сучасної незалежної України. Усі автори і дослідники насамперед відзначають той факт, що це зумовило глибокі соціальні й політичні зрушення, які, зі свого боку, викликали значну наукову зацікавленість як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників.

Метою даного підрозділу є огляд і аналіз основних авторських підходів до питань розвитку ключових соціально-політичних явищ, які мали місце на території Закарпаття. Особлива увага приділяється аналізу того, як змінювалися підходи до оцінки політичних режимів, національно-визвольних рухів, соціальних реформ, партійного життя, міжетнічних відносин і громадянського суспільства.

Дослідження й опрацювання використаних у монографії праць змушує нас до систематизації основних дослідницьких традицій, концептуальних моделей, дискусій і навіть шкіл, які формували історіографічне бачення цих процесів.

Упорядкування й критичний аналіз історіографії дозволяє не лише оцінити науковий поступ, а й виявити «білі плями», ідеологічні нашарування, зміну інтерпретацій залежно від того чи іншого політичного контексту. Такий підхід сприяє глибшому розумінню як самої соціально-політичної історії Закарпаття, так і тих сил, що впливали на її наукове осмислення.

Новизна авторського підходу в даному контексті криється в спробі пояснення змістовності й класифікації джерел із проблем розвитку регіональних соціально-політичних процесів. Опрацювання джерел дало можливість згрупувати їх за декількома тематичними блоками: *комплексний, регіонально-політологічний, політико-географічний*.

Комплексний блок тематично наповнюють праці загальноукраїнського контексту, де авторами матеріалів виступають вчені та дослідники загальнонаціональних процесів, які розглядали історію України та її політичний розвиток на сучасному етапі як концептуальну складову єдності держави з усіма її інтеграційними чинниками. Так, загальноукраїнський контекст регіональних процесів проаналізовано на основі авторських історій України С. Кульчицького, С. Федаки, інших авторів, які у своїх працях демонструють системне бачення історичних зрушень у межах українського національного простору. С. Кульчицький, зокрема, наголошує на еволюції української державності та трансформаціях політичної культури, підкреслюючи вагу регіонального чинника у формуванні модерної української нації. Його підходи дозволяють вписати соціально-політичні процеси Закарпаття у ширший контекст загальноукраїнської історії, виявити точки дотику та розходження між центром і периферією [132]. Сергій Федака у своїх працях акцентує на регіональній різноманітності українських земель, зокрема на специфіці історичного розвитку західноукраїнських регіонів, включно із Закарпаттям, але знову ж таки в інтеграційному

контексті. Його підхід цінний тим, що поєднує глибокий аналіз локальних подій із усвідомленням загальнонаціональних тенденцій, зокрема у сферах соціального протесту, національного руху та політичного структурування суспільства. Зокрема, тут особливу увагу приділено Помаранчевій революції та Революції Гідності. Прослідковано електоральні процеси, демократичні зміни влади, оновлення українського політикуму, а також складні соціально-економічні й інші політичні процеси [319]. Окремо можемо згадати вчених ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України М. Кармазіну, Т. Бевз і Н. Ротар з їхнім напрацюванням про регіональні політичні режими в Україні крізь предметну призму підстав формування, специфіки функціонування й особливостей трансформації [120]. Залучення праць інших авторів – як класиків історіографії, так і сучасних дослідників – дозволяє розширити аналітичні горизонти, порівняти досвід Закарпаття з іншими регіонами, зрозуміти місце й роль цього краю в процесі формування української політичної нації. Такий контекстуальний підхід забезпечує не лише глибину дослідження, а й обґрунтованість його висновків на загальноукраїнському тлі.

Щодо методології дослідження регіональних процесів у регіоні в загальнодержавному контексті, то вона побудована на основі досліджень С. Гайдая [43], А. Кузишина [131], К. Лузана [140], інших вчених. Їхні наукові підходи дозволили виробити багатовимірне бачення суспільно-політичної динаміки на рівні окремих територіальних утворень.

Зокрема, С. Гайдай акцентував на структурному аналізі політичних трансформацій у прикордонних регіонах, що стали об'єктами перманентного державного перекроювання. А. Кузишин запропонував концептуальні засади вивчення політичної історії з урахуванням локального чинника та адміністративно-правової спадковості. К. Лузан наголошував на значенні соціокультурних параметрів у регіональних процесах, зокрема ролі ідентичності, традиційної спільнотності та ментальних практик. Подібні загальнодержавницькі концепти трапляються і в інших сучасних працях [130; 138-139; 264; 267-268; 273], зокрема і в колективній монографії «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості» [78].

Регіонально-політологічний блок джерельної бази найбільш насичений і представлений переважно закарпатською політологічною школою. Так, зокрема, дослідженню соціально-політичних процесів на Закарпатті присвячена низка наукових праць вітчизняних дослідників. Насамперед йдеться про колективні монографії «Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура» [86], «Закарпаття в незалежній Україні (1991–2016)» [87] та «Електоральні процеси в Україні в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття» [77], в яких колективи авторів вивчають складний комплекс питань, що пов'язані з розвитком Закарпаття в цілому, етнічними та виборчими процесами.

Аналізуючи оглядово зміст основних розділів і тем, опублікованих у колективній монографії «Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура» під редакцією М. Вегеша та Ч. Фединець, варто підкреслити, що видання охоплює соціально-політичний розвиток Закарпаття від 1919 до 2009 року. Тобто це період, що включає зміни державної належності, соціально-політичні трансформації, культурні зрушення й розвиток місцевої ідентичності. Більше того, це перший в історії регіону масштабний двомовний (українсько-угорський) проєкт, доступний як українською, так і угорською мовами. Монографія об'єднала 26 авторів з Ужгорода, Берегова, Києва та Будапешта [86].

Можна виділити такі основні блоки тем, які нас зацікавили.

1. Історико-політичний розвиток (1919–2009). Він охоплює ключові етапи: Карпатська Україна, міжвоєнний період у складі Чехословаччини, угорська окупація, радянський режим, період незалежності України до 2009 року. Висвітлюються питання державності, адміністративно-політичних реформ, міжетнічних відносин і навіть місця Закарпаття у європейському контексті.

2. Соціально-економічні трансформації. У цій частині розглядаються зміни в структурі господарства, індустріалізація, сільське господарство, ринок праці, інфраструктура, соціальні зміни й урбанізація. Також значна увага приділяється аналізу міждержавної спадщини і впливу політичних систем на розвиток регіону.

3. Культурно-освітній та громадський розвиток. На соціально-політичні процеси значний вплив мали й культурні аспекти розвитку регіону, про що йдеться в книжці. Тут, зокрема, описуються локальні освітньо-культурні процеси, діяльність культурних інституцій, освітніх закладів, університетів, національних товариств. Також розглядаються мовна політика, культурна самоідентифікація та міжетнічна взаємодія різноманітних спільнот, які проживають у регіоні.

4. Культура, мистецтво та медіа. Окремий нарис Р. Офіцинського присвячений культурному життю Закарпаття в епоху незалежності до 2009 року. Аналіз медійних практик, розвиток локального мистецтва та культурний діалог, роль засобів масової інформації у формуванні регіональної ідентичності – це та інше лягає в основу загальної картини розвитку регіону і супроводжує характеристику соціально-політичних процесів.

Відзначимо декілька особливих акцентів, які почерпнули з видання. Колективна монографія системно презентує Закарпаття як регіон-перехрестя, де зіштовхуються й переплітаються українська, угорська, інші етнічні культури. Неабияка увага приділена суспільно-політичним традиціям та історико-культурній спадщині краю. Також значна увага звертається на унікальне геополітичне позиціювання регіону – між торговими шляхами, національно-культурними зонами та різноманітними державними проєктами. Тому колективна монографія «Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура» – це фундаментальна спроба комплексного осмислення історії, соціального життя, культурної динаміки та політичної еволюції Закарпаття впродовж майже століття. Її сила – у широті охоплення, міждисциплінарному підході, двомовності та міжнародній співпраці науковців.

Особливу нашу увагу привернув у колективній монографії період незалежної України. Він розглядається в кількох розділах і тематичних напрямках, що охоплюють політичний, соціально-економічний та культурний розвиток краю після 1991 року. Виділимо основні акценти цього періоду, як їх подано в монографії:

1. Політичне життя Закарпаття після 1991 року. Тут детально проаналізовано: децентралізаційні виклики та функціонування

органів місцевого самоврядування; вплив загальноукраїнських політичних процесів на регіональні політичні структури (вибори, партійна активність, політична конкуренція); роль окремих політичних фігур (зокрема згадуються В. Балого та інші діячі, які мали вплив на формування регіональної політики); особливості міжетнічної взаємодії, зокрема українсько-угорських стосунків в умовах державної незалежності [86, с. 429–447].

2. Соціально-економічний розвиток краю. Окремі автори аналізують: структурні зміни в економіці після переходу до ринку: спроби приватизації, малий і середній бізнес, зони пріоритетного розвитку; міграційні процеси, трудова міграція в Угорщину, Чехію, Італію та її вплив на сімейні структури та локальну економіку; прикладні аспекти транскордонного співробітництва, зокрема програми ЄС та українсько-угорські ініціативи [86, с. 448–461].

3. Освіта, культура, ЗМІ. Автори приділяють значну увагу: розвитку освіти в умовах незалежності, зокрема розширенню мережі вищих навчальних закладів, відродженню духовної освіти (богословські факультети, семінарії); українсько-угорському освітньому діалогу, збереженню прав національних меншин у сфері мови та школи; культурному піднесенню – створенню культурних центрів, організації фестивалів, ролі фольклору в самоідентифікації; розвитку місцевої преси, радіо і телебачення, формуванню власного медійного простору регіону [86, с. 541–547, 578–596].

Загалом період незалежної України в цій монографії показано не лише як етап новітньої історії, а як фазу глибокої трансформації, де Закарпаття, попри прикордонний статус, інтегрується у всеукраїнські й європейські процеси, зберігаючи власну специфіку. Автори намагаються подати регіон як активного учасника української історії, а не периферійного спостерігача.

Для нашого дослідження цінними є й інші дослідження політологів. Зокрема, також слід виокремити низку наукових розвідок ужгородських дослідників Ю. Остапця [189–208] та В. Пашенка [233–235], які безпосередньо торкаються проблематики аналізу соціально-політичних процесів на Закарпатті у різні періоди розвитку регіону. Наукові розвідки закарпатських політологів Юрія Остапця

та Віктора Пащенко відіграють важливу роль у вивченні соціально-політичних процесів на Закарпатті, оскільки спираються на глибокий аналіз джерел, локальних архівів і регіонального контексту. Так, наприклад, Ю. Остапець у своїх працях приділяє значну увагу *інституційному розвитку регіону*, питанням державної влади, адміністративного устрою, місцевого самоврядування, політико-партійній боротьбі й електоральній історії. Його дослідження акцентують і на *взаємозв'язках між центром і регіоном*. Так, Юрій Остапець у співпраці з іншим політологом і соціологом Маріаном Токарем у монографії «Закарпаття через призму політичних виборів» детально проаналізували електоральні та партійні процеси, інституційну спроможність та управлінську динаміку регіону. У праці ґрунтовно досліджено виборчі процеси на Закарпатті впродовж XX – початку XXI ст., зроблено акценти на місцевих і парламентських виборах, охарактеризовано учасників-суб'єктів процесу та нормативно-правовий контекст. Також проаналізовано, яким чином вибори впливали на формування політичної конфігурації та партійну структуру регіону [196, с. 7–9].

Нашу увагу привернула і стаття «Суспільно-політичні процеси на Закарпатті (1991–2009 рр.)» співавторів Ю. Остапця, О. Кухарчук і М. Токаря [206, с. 216–224]. Тут, зокрема, визначено чіткі періодизаційні етапи регіональної політичної історії: 1991–1996; 1997–2002; 2002–2004; 2004–2009. Важливо, що ними робиться чітке виокремлення особливостей кожного етапу, наприклад, крізь зміст ротації управлінських еліт, динаміку політики регіональної влади, участь національних меншин у виборах та трансформацію партійної системи Закарпаття. Окремі статті, зокрема про парламентські вибори 2007 року (співавтори – Ю. Остапець, М. Токар, А. Ключкович), аналізують специфіку виборчих кампаній 2007 року в Закарпатській області. Аналізу дослідників піддаються активність партій, домінування певних блоків («Наша Україна – Народна самооборона», Блок Юлії Тимошенко, Партія регіонів), роль регіональної ідентичності, зв'язок політичних і бізнесових еліт тощо [189, с. 186–193].

Деякі аспекти соціально-політичних процесів прослідковуємо і в інших працях закарпатських дослідників. Так, у колективній пра-

ці «Закарпаття в незалежній Україні (1991–2016)» подано достатньо широкий огляд розвитку регіону, фігурують політичні та партійні персоналії, описуються громадянські та соціально-політичні процеси та інше, що підлягає актуальному аналізу вчених [87].

У 2022 р. побачила світ перша з трилогії про політичні процеси колективна монографія «Теоретико-методологічні підходи до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів», де частина авторів (Ю. Остапець, М. Токар, М. Зан та ін.) концентрує увагу на методології аналізу децентралізації, регіональних інститутів, електоральної релевантності національних меншин, суб'єктності локальних спільнот у постсоціалістичних суспільствах [285]. У 2025 р. вийшла третя книга з цієї серії «Політичні інститути та процеси в Україні в кінці XX – на початку XXI століть», в якому підсумовується дослідження актуальних питань політичних інститутів та процесів в Україні в контексті демократичної практики суспільно-політичних і публічно-управлінських відносин. У змісті колективної монографії є матеріали, які фокусують увагу на зміні соціально-політичного ландшафту в Україні в надскладних умовах криз, війни та геополітичної турбулентності, в тому числі й на регіональному рівні [245]. Зокрема, тут ідеться про еволюцію партійної системи України в поствоєнний період (Юрій Остапець, Ірина Дудінська) [245, с. 7–60], особливості політико-партійної структуризації представницьких органів місцевого самоврядування у поліетнічних регіонах України (за результатами місцевих виборів 2020 року) (Михайло Зан) [245, с. 83–132], суб'єктність неурядових організацій етнонаціональних спільнот в інституціональному процесі сучасної України (Маріан Токар, Маріанна Готра) [245, с. 253–284].

Відтак регіонально-політологічна школа закарпатських дослідників на чолі з Юрієм Остапцем суттєво розширила аналіз соціально-політичних процесів Закарпаття через якісне вивчення електоральної архітектури регіону, динаміки партійної системи, методологічних підходів до дослідження регіональної політики у контексті розвитку сучасної України. Узагальнено можемо констатувати, що їхні дослідження створюють послідовну джерельну лінію вивчення

соціально-політичних змін у регіоні, формують наукову основу для сучасних міждисциплінарних студій, де аналізуються складні соціально-політичні процеси, а політико-партійний та електоральний образ Закарпаття показується не як відсталий та периферійний, а зображується як портрет активного учасника загальноукраїнських трансформацій.

У контексті розуміння соціально-політичних процесів на Закарпатті крізь призму історико-політичного характеру цікавою є праця М. Вегеша і М. Токаря «Особливості формування і тенденції розвитку політичної еліти Закарпаття». У ній доводиться, що «в роки сучасної Незалежної України з'являються нові умови й тенденції творення регіональної політичної еліти, спрямовані на подальше утвердження підвалин української державності» [28]. У дослідженні також аналізується процес елітотворення на Закарпатті з урахуванням регіональної специфіки та соціоментальних традицій місцевого населення, які відображалися на складностях взаємодії «центру» і «регіону», незалежно від державно-політичної чи адміністративно-територіальної, географічної прив'язки. Автори доводять, що попри це, мінливість політичних режимів на цій території впродовж останніх півтора десятиріч зростила у представників різних поколінь місцевої еліти риси адаптування до змін і толерантності до представників різних політичних, національних та релігійних груп водночас [28, с. 295–496]. Подібні акценти регіонально-політологічного спектру містяться і в інших працях М. Токаря, які доповнюють методологічну базу міждисциплінарною інтеграцією історичних, соціологічних і політологічних методів, а також особливою увагою до Карпатського регіону як лабораторії етнополітичних взаємодій [294–295; 301–304; 306].

Варто згадати й праці Михайла Зана про етнополітичну ідентичність і культурно-політичні рухи на Закарпатті, які виказують особливі характеристики і можливості впливу на соціально-політичні процеси в регіоні [94–108]. Аналіз його праць, присвячених етнополітичній ідентичності та культурно-політичним рухам на Закарпатті, дозволяє виокремити декілька ключових ідей, які

розкривають особливості регіональної динаміки, багатонаціонального середовища й складної ідентичнісної палітри цього прикордонного краю. Його дослідження можна вважати вагомим внеском у розуміння соціально-політичних процесів, що відбуваються на перетині етнічного, культурного і політичного у специфічному контексті Закарпаття.

Так, у своїх наукових розвідках М. Зан наголошує на тому, що Закарпаття – це простір багаторівневої ідентичності, де переплітаються українська, русинська, угорська, словацька, румунська, ромська, єврейська тощо етнічні належності [94]. Учений акцентує, що для багатьох мешканців регіону ідентичність формується не лише через національну приналежність, а й через регіональну самосвідомість, мовну практику, релігійні відмінності та історичну пам'ять. Він аналізує, як у періоди політичних трансформацій змінювався зміст і форма етнополітичної ідентичності, що впливали на етнополітичні процеси в регіоні [94, с. 66–100]. Особливо цікавими є його міркування щодо русинської ідентичності. М. Зан трактує її як конструкцію, що може бути як інструментом самоідентифікації, так і об'єктом політичної маніпуляції [107].

Значна частина праць політолога присвячена аналізу культурно-політичних рухів, які розвивалися в регіоні у XX – XXI століттях. Він зосереджується на тому, як через культурні ініціативи відбувалося пробудження національної свідомості серед українців, русинів, угорців. Особливу увагу дослідник приділяє таким феноменам, як діяльність русинських організацій, які вимагають автономного статусу або визнання окремого етносу, роль угорської національної меншини у процесах самоврядування та впливі Угорщини на внутрішню політику України через підтримку культурних ініціатив, вплив церков на ідентичність і політичну мобілізацію населення, формування локальних політичних еліт, які спираються на етнічні, мовні або релігійні групи для консолідації влади на місцевому рівні.

М. Зан активно розглядає Закарпаття як приклад транскордонного регіону, де етнополітичні процеси не лише відображають внутрішню ситуацію в Україні, але й безпосередньо пов'язані з

політикою сусідніх країн – Угорщини, Словаччини, Румунії. Він аналізує, як європейська інтеграція, відкриті кордони, транснаціональні культурні зв'язки впливають на відчуття ідентичності та політичну активність у прикордонних громадах. На його думку, у таких умовах посилюється роль етнокультурного фактора в політичній мобілізації громадян: з одного боку, це може сприяти розвитку демократичного плюралізму, з іншого – створювати ризики політичної фрагментації та зовнішнього впливу на внутрішню політику [106].

У підсумку загалом можемо висловити думку, що дослідження Михайла Зана демонструють, що етнополітична ідентичність у регіоні є не лише предметом академічного дослідження, а й чинником, що реально впливає на електоральну поведінку населення (етнічний фактор як складова політичного вибору), діяльність місцевих органів самоврядування (ймовірність протиставлення «центру» та «регіону»), державну політику у сфері міжетнічних відносин (питання визнання русинства, мовна політика, освітні програми), культурну політику та підтримку нацменшин (співпраця з етнічними організаціями, міжнародні програми культурного обміну).

Також слід зазначити, що М. Зан у своїх працях демонструє глибоке розуміння складних процесів, що визначають соціально-політичну специфіку Закарпаття. Його підхід міждисциплінарний, що поєднує політологію, соціологію, культурологію та історію. Він не лише описує етнополітичну ситуацію, але й окреслює потенційні ризики й перспективи розвитку регіону з урахуванням культурної різноманітності. Ці праці важливі не лише для науковців, а й для політиків, управлінців, громадських активістів, оскільки допомагають краще зрозуміти тонкощі управління у багатокультурному середовищі прикордонної України. У своєму дисертаційному дослідженні «Етнічні процеси на Закарпатті (1989–2001 рр.)» він прискіпливо аналізує демографічні тенденції за переписами населення 1989 і 2001 рр., роль міжетнічних шлюбів, міграційні потоки, протистояння між «національно-демократичною» й «комуністично-номенклатурною» елітою у 1989–1991 рр., активізацію політичного русинства, вимоги про

самоврядний статус Закарпаття, розвиток етнокультурних пріоритетів українців та національних меншин у незалежній Україні (1991–2001 рр.), включно з мовною політикою, діяльністю культурних центрів, товариств, фестивалів і освіти. Якщо конкретно, то М. Зан у дисертаційному рукописі «*Етнічні процеси на Закарпатті (1989–2001 рр.)*» у розділі «Мета та завдання дослідження» формулює системний підхід: «Головною метою ... є висвітлення перебігу та спрямування етнодемографічних, етнополітичних, етнокультурних процесів на Закарпатті (1989–2001 рр.), дослідження етнокультурної ідентифікації українців та міжетнічних стосунків в краї» [103, с. 7]. Далі він конкретизує задачу: «(...) проаналізувати зміст та характер етнополітичного розвитку Закарпаття в умовах державної незалежності України (1991–2001 рр.)» [103, с. 7]. Ці тези ідеально ілюструють його прагнення показати, як зміни політичного режиму вплинули на динаміку ідентичності та етнокультурних трансформацій.

Також цікавою є стаття «Політична репрезентація русинської етноідентичності на Закарпатті», де досліджується «русинське питання» в політичному дискурсі, есکلюзивістська (русини – субетнічна підгрупа українців) й інклюдивістська (ліберальніша, з визнанням автономності і мультикультурності) моделі у науковому дискурсі, поділ руху карпаторусинів за зовнішніми орієнтаціями: проєвропейськими, проугорськими, проросійськими стратегіями тощо [107]. У іншій статті «Політико-партійна репрезентація угорської етнічної громади Закарпаття за результатами місцевих виборів 2020 року» автор досліджує, як угорська національна меншина репрезентована в місцевій політиці, зокрема через партії КМКС та Демократичну партію угорців (130 і 23 обрані представники відповідно), показує відмінність етнічного та політичного представництва, пояснює роль самовисуванців та ін.: «“КМКС” Партія угорців України делегувала 130 своїх представників, а Демократична партія угорців України – 23 депутати» [96, с. 12]. І пояснює зв'язок політичного представництва з динамікою населення: «...до Закарпатської обласної ради за список “КМКС” ... проголосували 39 049 виборців, що менше, ніж у 2015-му... проте у відсотковому

відношенні відсоток зріс із 9,5 % до 11,5 %» [96, с. 13–15]. Відтак політолог демонструє, що етнічне представництво угорців тісно пов'язане з демографічними процесами (еміграція, депопуляція) і є результатом активності «м'якої сили» Угорщини, зокрема через електоральну рекламу та структурування округів із компактним проживанням угорців.

Змістовним є й етносоціонічний підхід до міжетнічних відносин у статті «Міжетнічні відносини на Закарпатті: побудова етносоціонічної моделі», де М. Зан використовує етносоціоніку (соціотипи, інформаційний метаболізм) для побудови моделей міжетнічної взаємодії регіонального та глобального рівня [106]. Це теоретико-методологічне новаторство для вивчення суб'єктивних чинників етносвідомості. Його поглядам підлягає аналіз та наукове обґрунтування тез про поверхневу багатшаровість ідентичності з появою комбінацій регіонального, етнічного, мовного, релігійного рівнів, що впливає на політичну мобілізацію населення. Він застосовує етносоціонічну модель – інноваційний аналітичний інструмент, де соціотипи та інформаційний обмін між групами дозволяють зрозуміти культурні механізми зміни ставлення та мобілізації в мультикультурному контексті. Для нас також є цікавими його погляди на електоральний вплив етнополітики, а саме – роль етнічного компоненту в голосуванні на місцевих виборах, що відкриває простір для більш адаптивної політики місцевих і національних лідерів.

Урешті-решт, практичне значення праць політолога М. Зана полягає в тому, що вони ілюструють поєднання кількісних показників (переписи, виборчі дані) з якісним аналізом та експертним коментарем політичних дискурсів та діяльності культурно-національних організацій та рухів, що дає чітке уявлення про те, як історичні зміни (1989–2001, вибори 2020) змінюють ландшафт регіональної ідентичності й політики з чіткими впливами на демографію, культурну активність місцевого населення, політичні трансформації в регіоні.

Усі вищезазначені дослідники сприяли формуванню аналітичного інструментарію, що поєднує історико-ретроспективний аналіз

із сучасними методами регіональних студій. Такий підхід уможливорює глибше розуміння специфіки соціально-політичних змін на Закарпатті як у контексті загальнонаціональних тенденцій, так і в локальному, мікрорегіональному вимірі. Можемо припускати, що ці праці значною мірою сформували особливості школи політичної регіоналістики на Закарпатті.

Змістом нашого дослідження є і визначення категоріального апарату. Тут нам у нагоді стала «Політична енциклопедія», де політичний процес як такий трактується як «сукупність послідовних дій політичних суб'єктів з реалізації своїх інтересів через політичну владу» [246, с. 596]. Водночас змістом політичного процесу слід вважати спрямування розвитку країни / регіону в певному напрямі. У силу особливостей політичного розвитку України (домінування президента у системі владних відносин) змістовність загальнонаціональних суспільно-політичних процесів багато в чому залежить від переможців президентських і парламентських виборів. Тому, на думку А. Романюка, під «політичним процесом слід розуміти спрямування розвитку суспільства в певному напрямі внаслідок взаємодії політичних акторів» [267, с. 169].

У цілому проблемам становлення і функціонування регіональних політичних режимів не досить часто приділяли увагу вчені. У сфері політичних наук вони досліджуються як явища децентралізаційного характеру, в межах розвитку федералізму тощо. Переважно своє місце такі дослідження знаходять у царині політичної регіоналістики та політичній історії. Серед таких праць заслуговують на увагу згадані вже матеріали колективних праць «Регіональні політичні режими в Україні: підстави формування, специфіка функціонування, особливості трансформації», де розкриваються актуальність, об'єкт, предмет, мета та завдання аналізу регіональних політичних режимів в Україні [120], «Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття», де поміщено розлогий опис змін політичних режимів на регіональному рівні [77] та один із випусків «Наукових записок Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України», який був присвячений

дотичним проблемам нашого дослідження в авторських статтях Ф. Барановського [7], Т. Вакулової [26], М. Гордієнко [53], І. Пантелейчука [226], Т. Панченко [228] та ін. Цікавими в розрізі нашого дослідження є також матеріали Л. Нагорної [175], П. Міненкової [163], В. Романової [266].

Щодо політичної еволюції Закарпаття, то деякі аспекти розвитку регіональних режимів переважно розглядалися з політико-історичної площини. Так, серед найбільш відомих праць з аналізом політичних режимів на Закарпатті можна назвати дослідження М. Болдижара і П. Мосні [21], М. Вегеша [27], М. Макари [144], М. Токаря [287–289], Ю. Остапця і М. Токаря [196], колективну роботу М. Вегеша і М. Токаря [29] та ін. Конкретні аспекти розвитку регіонального політичного режиму досліджували й інші вчені. Загалом сучасне Закарпаття є єдиним із нині існуючих західних регіонів України, який упродовж лише одного ХХ століття пережив часті (до десяти – *Авт.*) й складні трансформації політичних режимів, що супроводжувалися зміною державної приналежності, а відповідно й адаптації до системно-управлінських правил політичного панування. Така характерна особливість відображалася соціально-політичними змінами в регіоні й переходом від авторитарних до демократичних і згодом знову до авторитарних умов політичного управління, впливами на місцеву політичну культуру й політичну свідомість регіональних еліт, можливостями й проблемами функціонування соціальних і політичних інституцій тощо. На сьогодні, коли в світі відбуваються глобальні трансформації, носіями яких виступають політичні еліти, змінюються уявлення та зміст про класичні політичні режими, виникає потреба дослідити такий феномен, тим більше, що названий регіон України, завдяки своїй унікальній політичній історії, може слугувати аналітичним прикладом таких трансформацій.

Регіональну специфіку політичних процесів із точки зору *політико-географічного* аспекту досліджували В. Шишацький [331], М. Дністрянський [72–75], О. Склярська [275–277] та ін. Деякі орієнтири в цьому напрямку робив і А. Романюк [267–268]. Так, В. Шишацький, виділяючи макроелекторально-географічні регіо-

ни, які відрізняються різною електоральною мотивацією та електоральною поведінкою населення, також акцентує увагу на дії історичних чинників [331, с. 13]. Це властиво для Закарпаття. Відтак результати виборів 1991, 1994, 1999, 2002 рр.) характерні регіональною специфікою. У монографії ж О. Склярської «Політико-географічні процеси в Закарпатській і Чернівецькій областях» узагальнено та доповнено методологічні і методичні засади дослідження політико-географічних процесів, виявлено особливості та тенденції перебігу сучасних політико-географічних процесів у Закарпатській області. Цікавим є детальний аналіз чинників та суспільно-географічних аспектів діяльності політичних інститутів, етнополітичного розвитку етнонаціональних меншин прикордонних регіонів, а також здійснено об'єктивну географічну оцінку всіх виборчих кампаній. Увага приділяється й обґрунтуванню засад регіональної політики в контексті різноаспектної інтеграції населення прикордоння в загальноукраїнське середовище [275]. Водночас А. Романюк розвивав ідеї політико-географічного підходу до вивчення регіонів, підкреслюючи вплив просторового чинника на характер політичної мобілізації та громадської активності [267, с. 170–172].

Урешті-решт, варто зазначити, що проблемам впливу соціально-політичних процесів на регіональний розвиток Закарпаття і після Революції Гідності в Україні приділялося не достатньо уваги з боку науковців. Більше, звичайно, цей період вивчався в загальнодержавному контексті. Разом із тим, ще не всі фактологічні матеріали введено в науковий обіг. Однак можна констатувати, що згадуваний період охоплений аналізом вчених під різним кутом зору. Так, наприклад, відомий український дослідник електоральних процесів Ю. Остапець також вивчав і їх регіональний спектр [189–202]. Питання змісту й характеру децентралізації на Закарпатті вивчали А. Панов [214], М. Токар [291, 303].

У політичній регіоналістиці як складовій політичних наук соціально-політичні процеси в найзахіднішому українському регіоні досліджуються епізодично. Якщо партійні й електоральні дослідження регіонального простору вже системно вивчаються

останніми роками, то політичні інститути і процеси на Закарпатті – ні. Тому ми намагаємося акцентувати увагу на регіональних особливостях динаміки соціально-політичних подій та їх наслідків, аналізувати впливи внутрішніх і зовнішніх чинників на політичне життя регіону. Тому й у центрі уваги даного підрозділу, а звідси й мети, постає аналіз впливу соціально-політичних процесів після Революції Гідності в Україні на регіональний, передусім політичний розвиток Закарпаття.

Таким чином, дослідження нашої теми дало можливість згрупувати дослідницькі джерела за декількома тематичними блоками: *комплексний, регіонально-політологічний, політико-географічний*. У політичних науках дослідження стану динаміки й особливостей політичних режимів, як правило, є комплексним процесом, що вимагає використання різних підходів та методів. Вони стосуються в основному аналізу політичного режиму як складової політичної системи. Однак вивчення регіональних політичних режимів є доволі новим феноменом в Україні й регіональні дослідження, зокрема в змісті вивчення соціально-політичних процесів на Закарпатті, в роки незалежності України вийшли на якісно новий рівень. Тому нами пропонується алгоритм дослідження таких політичних режимів крізь визначення поняття і характеристику різних політичних режимів, крізь аналіз політико-історичного контексту, а також структурний аналіз правлячої влади (еліти), опис наявних політичних прав і свобод, оцінку ролі опозиції та політичної конкуренції, економічний аналіз, зріз динаміки змін, порівняльний аналіз тощо. Саме сучасне Закарпаття в політико-історичному контексті, на наше переконання, добре підпадає під можливість такого дослідного аналізу, що є актуальним для порівняльного зрізу показників гібридних режимів та впливів на них вищезазначених обставин. І на даний час аналіз основних критеріїв політичної оцінки динаміки та особливостей впливу соціально-політичних процесів на трансформацію регіональних політичних режимів на Закарпатті впродовж XX – початку XXI століть залишається актуальним.

Висновки до Розділу 1

Аналіз теоретико-методологічних засад дослідження регіональних соціально-політичних процесів дозволяє зробити такі висновки:

1. Особливість методології дослідження соціально-політичних процесів полягає в її міждисциплінарності, комплексності та залежності від конкретного історичного й соціального контексту, і має базуватися на методології вивчення суспільно-політичних процесів і політичних режимів як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях. Окреслено змістовне значення поняття «соціально-політичний процес», яке діалектично поєднує в собі суспільне (соціальне) і політичне. Соціально-політичний процес – це функціональна характеристика соціальної системи, послідовність певних дій і подій, які обумовлюються часовими та територіальними рамками та залежать від низки чинників: політичного режиму, історичних традицій, соціально-демографічних характеристик населення, регіональних особливостей тощо.

2. Розкрито сутнісні характеристики основних типів політичних режимів та констатовано наявність в Україні впродовж незалежності гібридного політичного режиму. Сутнісною характеристикою гібридного політичного режиму є співіснування формально демократичних політичних інститутів зі специфічними неформальними політичними практиками. До основних ознак гібридного політичного режиму відносимо: 1) формальне збереження демократичних процедур; 2) втручання у виборчий процес (адмінресурс, виборчі технології); 3) обмежена (контрольована) політична конкуренція; 4) контроль над регіональними засобами масової комунікації; 5) клієнтелізм та патронаж (лояльність до влади здобувається внаслідок розподілу державних ресурсів, посад, привілеїв); 6) псевдогромадська активність (формуються «кишенькові» громадські організації для імітації підтримки влади, або імітації опозиційної діяльності); 7) незначні адміністративні репресії проти опозиційних політиків та тих, хто їх підтримує.

Вказано, що така «режимна матриця» на загальнонаціональному рівні була запропонована Києвом для встановлення регіональних політичних режимів, і яка у тій чи іншій мірі використана у політичній практиці регіональними елітами. Також встановлено, що російсько-українська війна внесла зміни у функціонування політичного режиму в Україні як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях у такому контексті: 1) запровадженні правового режиму воєнного стану, що посилило роль виконавчої влади; 2) фактичне посилення повноважень президента та його офісу в трикутнику «глава держави – парламент – уряд»; 3) інституційна слабкість опозиції; 4) припинення діяльності низки проросійських політичних партій, зокрема «ОПЗЖ» і «Партії Шарія»; 5) зменшення впливу фінансово-промислових груп; 6) кількісні та якісні зміни стану і впливу громадянського суспільства, посилення його ролі, розвиток горизонтальних зв'язків, зростання підтримки євроатлантичної інтеграції та демократизації.

3. Окреслено основні характеристики регіонального політичного режиму на Закарпатті: 1) залежність від змін політичного режиму на рівні держав; 2) домінування місцевих політичних еліт у системі владних відносин; 3) високий рівень патроналізму (патрон-клієнтальна комунікація) та неформальних зв'язків; 4) здатність адаптації до центральної влади (тип взаємодії з центральною владою – обмежена лояльність); 5) вплив зовнішніх чинників на його функціонування (Євросоюз, Угорщина, інші сусідні країни); 6) вагома роль регіональних партій та локальних партійних проєктів у суспільно-політичному житті краю, особливо у період виборів, як загальнонаціональних, так і регіональних; 7) вплив на функціонування регіонального політичного режиму національних меншин; 8) інституційна стійкість.

Констатовано, що тип регіонального політичного режиму на Закарпатті можна визначити як гібридний режим із домінуванням у різні періоди розвитку ознак демократичного, авторитарного, олігархічного, патрон-клієнтального режимів та певним рівнем зовнішньої залежності (вплив міжнародних акторів).

4. Доведено, що вагоме значення для функціонування регіональних політичних режимів мають регіональні політичні партії. Регіональні політичні партії стабілізують субнаціональні режими, виступаючи при цьому «політичними машинами» для здобуття і утримання влади. Регіональна політична партія – це політична організація, яка діє в межах одного регіону або кількох суміжних областей та представляє локальні інтереси населення, бізнесу або політичних еліт. Охарактеризовано основні характеристики регіональних партій: пов'язаність із місцевими елітами; взаємодія з центральною владою; потенційна підтримка з-за кордону. Вказано, що на Закарпатті на нинішній час успішно функціонують чотири регіональні політичні партії: КМКС-Партія угорців України, Демократична партія угорців України, «Команда Андрія Балоги» та «Рідне Закарпаття». А також акцентовано, що на останніх місцевих виборах (2015 та 2020 рр.) успішно себе зарекомендували локальні партійні проекти, які функціонували на засадах політичної франшизи («Рідне місто», «Партія твого міста» та інші).

5. Запропоновано періодизацію суспільно-політичних процесів на Закарпатті впродовж 1991–2025 років. Зазначено, що регіональні соціально-політичні процеси мають територіальну локацію та відбуваються під дією низки чинників, до яких відносимо: історичний контекст; етнічну та мовну різноманітність; географічне розташування; економічне підґрунтя; вплив локальних політичних еліт; соціокультурні особливості регіону; соціально-політичні процеси на загальнонаціональному рівні; російсько-українська війна. Визначено критерії виокремлення періодів соціально-політичного розвитку Закарпаття, до яких відносимо: електоральні процеси; домінування елітних угруповань у краї та формування регіональних політичних режимів; зміна голів держави; реформа децентралізації та зміни в системі місцевого самоврядування; соціальні потрясіння; геополітична орієнтація держави; соціально-культурна динаміка (розвиток громадянського суспільства). На основі визначених чинників та критеріїв виокремлено такі періоди розвитку соціально-політичних проце-

сів на Закарпатті: перший – 1991–2004; другий – 2005–2010; третій – 2010–2014; четвертий – 2014–2019; п’ятий – 2019–2025. Зазначимо, що наша періодизація виступає і як методологія дослідження, котра моделює суспільно-політичний розвиток краю у різні часові проміжки під впливом низки чинників, які можуть діяти як поокремо, так і синергетично.

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ПЕРІОДІВ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЗАКАРПАТТІ

2.1. Закарпаття у контексті регіонального поділу в Україні: історичні особливості, соціально-демографічні та етнополітич- ні характеристики

Історичні особливості регіонального поділу сучасної України тісно пов'язані з багатовіковою історією українських земель, які у різні періоди перебували під владою різних держав. І це не просто адміністративно-територіальна карта, а складна мозаїка культурних, мовних, історичних і соціальних відмінностей, сформованих упродовж століть. Варто зазначити, що історичні фактори сформували унікальні культурні, мовні, релігійні та ментальні риси регіонів, що відображається в сучасному адміністративно-територіальному устрої, змістовній ідентичності місцевого населення та навіть у політичних уподобаннях. Відтак багатовекторна історія українських земель, починаючи від Київської Русі, завершуючи сучасними обрисами незалежної держави Україна, зумовила глибоку регіональну специфіку, яка й досі значним чином впливає на суспільно-політичні процеси, громадянську культуру населення та рівень державницької й національної самоідентифікації.

Регіональний поділ України включає: Центральну Україну, Західну Україну, Східну Україну, Південну Україну, Північну Україну та АРК. Сучасний регіональний поділ України є результатом складного переплетення історичних впливів, багатовікових політичних, соціальних та культурних процесів. Кожен регіон має своє історичне коріння, яке визначає його культурну ідентичність, мовні особливості, політичні вподобання й навіть економічну спеціалізацію. Ці регіональні відмінності є джерелом сили й інтеграції, з одного боку, але й становлять виклик для державної

єдності, а також потенціал для побудови децентралізованої, сильної демократичної України [72; 73].

Закарпаття географічно відносять до Західної України, яку називають форпостом європейських традицій, що цілком логічно з історії перебування її частин у різний час у складі різних європейських державних утворень – Угорського королівства, Галицько-Волинського князівства, Польського королівства, монархії Габсбургів, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Румунії. Західні регіони України (Галичина, Волинь, Буковина, Закарпаття) мали значно відмінну історичну траєкторію розвитку. Таке багатонаціональне оточення сприяло збереженню регіональної специфіки: тут сильні позиції римсько-католицької, греко-католицької та протестантських церков, які поєднують християнські та національні ідеї, зберігається активна громадянська позиція, високий рівень національної свідомості, що проявляється як у боротьбі за державну незалежність, так і в сучасних суспільно-політичних процесах. Угорська, польська та австрійська спадщини сформували правові традиції місцевого самоврядування й розвиток інфраструктури. Це також зумовило появу відмінного від інших регіонів політико-правового середовища, багатонаціонального складу населення та сильних європейських традицій.

З огляду на наше дослідження, детальніше зупинимось на найзахіднішому регіоні України – Закарпатті. Це не тільки своєрідний, а й унікальний політичний регіон України, розташований на крайньому заході країни, що межує одразу з чотирма державами: Польщею, Словаччиною, Угорщиною та Румунією. Унікальність краю ґрунтується на його історичному розвитку, багатонаціональному та поліконфесійному складі та специфіці регіональної ідентичності.

Політична ж історія Закарпаття – це хроніка постійних змін державної належності. Регіон входив до складу Великої Моравії, Угорського королівства, Австро-Угорської монархії, СРСР та сучасної України. Такий складний історичний шлях сформував етнокультурну мозаїку та відчутну європейську орієнтацію місцевого населення, мультикультурне середовище з переплетенням

українських, угорських, словацьких, румунських, єврейських та інших культур. У 1945 році Закарпаття увійшло до складу УРСР, ставши найзахіднішою частиною Радянської України. Після здобуття незалежності Україною в 1991 році регіон увійшов до її складу як Закарпатська область із адміністративним центром у місті Ужгород. Історична багатовекторність розвитку краю, його ізольованість Карпатським хребтом від інших регіонів України й тісні зв'язки із сусідніми державами сформували особливу регіональну ідентичність закарпатців [86; 87].

Ще з початку XX століття відчутною стала еволюція суспільно-політичних змін у регіоні, які кардинально впливали на зміст відносин із «центром», на відсутність зрілої регіональної політичної еліти, інших політичних інститутів. І ці обставини щоразу повторювалися при зміні державної приналежності регіону в XX столітті. А складні суспільно-політичні трансформації політичних систем постійно варіювали інституційно-функціональні можливості політичних режимів та видозмінювали зміст суспільно-політичної думки місцевих ідеологів щодо майбутнього краю [28, с. 497–500].

Отже, Закарпатська область України посідає унікальне місце в системі регіонального поділу завдяки своєму географічному положенню, історичному розвитку, багатонаціональному та поліконфесійному складу. Цей регіон є своєрідним містком між Україною та країнами Центральної Європи. Вивчаючи адміністративно-територіальне положення досліджуваної території, варто наголосити, що в рамках сучасного конституційного ладу України Закарпаття має статус області. Воно займає площу понад 12 тис. км² і включає в себе 6 районів після адміністративної реформи 2020 року. Закарпаття має важливе стратегічне положення, межуючи з чотирма країнами ЄС. Обмежений зв'язок з іншими регіонами України через Карпати створює виклики, але також зумовлює внутрішню цілісність регіону [232].

Водночас Закарпаття має вигідне транскордонне положення, що створює передумови для розвитку прикордонної співпраці, міжнародної торгівлі та туристичного потенціалу. Європейський вектор розвитку регіону є чітко вираженим, а участь у програмах ЄС

(наприклад, Interreg) стимулює соціально-економічний розвиток. Економіка регіону базується на сільському господарстві, легкій, деревообробній промисловості та машинобудуванні. Регіон активно залучає іноземні інвестиції завдяки прикордонному розташуванню. Туризм є ще однією важливою складовою економіки – особливо зелений, гастрономічний та гірськолижний туризм.

Економіка Закарпатської області має змішаний характер із переважанням малого та середнього бізнесу, орієнтованого на легку промисловість, сільське господарство та лісове господарство. Завдяки сприятливому клімату й родючим ґрунтам область спеціалізується на вирощуванні винограду, садівництві, вирощуванні овочів, а також тваринництві. Регіон відомий своїми виноробними традиціями, зокрема у Виноградівському, Берегівському та Мукачівському районах. Тут функціонують підприємства з іноземними інвестиціями, особливо з Угорщини, Чехії, Німеччини та Японії. Найбільшу частку експорту становить автомобільна комплектуюча продукція, електроніка та меблі.

Опитування громадян краю, зроблене Фондом «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва (серпень-вересень 2020 р.), також вказують на ці пріоритети: «аграрний сектор (виноградарство, вівчарство, сироваріння, консервування тощо) – 55 %, різні варіанти туризму: зелений (49 %), лікувально-оздоровчий (33,3 %), гастрономічний (26,9%), елітний (25,1%), деревообробна промисловість (виробництво меблів) – 33,1 %, легка промисловість – 23,5 %» [321].

Оскільки Закарпаття є поліетнічним регіоном, то аналізуючи його соціально-демографічні характеристики, насамперед слід зупинитися на етнополітичній структурі. У контексті аналізу етнополітичних характеристик населення Закарпатської області, на нашу думку, необхідно розкрити: 1) етнічну структуру; 2) мовну структуру; 3) етноконфесійну структуру; 4) структуру ГО етнічних громад (національно-культурних товариств) та 5) етнорегіональних партій.

За результатами перепису населення України 2001 року в Закарпатській області проживало 1 254 614 осіб, частка етнічних українців серед яких становила 80,5 % (1 010 127 чол.). До цього числа

були включені також представники субетнічних (етнографічних) груп української етнонації – русини (10 090 чол.), гуцули (83 особи), бойки (25 осіб) та лемки (3 особи). На відміну від позиції держави та переважної частини вітчизняних науковців, активісти русинського громадського руху вважають, що частка карпатських русинів за умов їх офіційного визнання, подібно до країн Центральної Європи, могла б скласти від 400 до 600 тис. чол. [100, с. 65]. На час проведення перепису представники українського етносу: 1) домінували в колишніх адміністративних межах Міжгірського (99,1 %), Воловецького (98,8 %), Іршавського (98,6 %), Великоберезнянського, Перечинського (по 96,3 %), Хустського (95 %) та Свалявського (94,5 %) районів; 2) складали переважну більшість населення в рамках колишніх адміністративних кордонів Рахівського (83,8 %), Тячівського (83,2 %), Виноградівського (71,4 %) та Ужгородського (58,4 %) районів; 3) представляли кількісну меншість (18,8 %) у колишньому адміністративному форматі Берегівського району [248]. Відсутній колишній Мукачівський район, а також статистика по містах Ужгород, Мукачево, Берегово, Хуст.

Угорська етнічна громада представляє найбільш чисельну національну меншину Закарпаття. У 2001 році їх нараховувалося 151 516 осіб (12,1 % населення краю). Найбільш репрезентативно угорці були представлені в структурі населення колишніх адміністративних меж Берегівського (76,1 %), Ужгородського (33,4 %), Виноградівського (26,2 %) та Мукачівського (12,7 %) районів [248]. Угорці домінували в 32-х із 42-х населених пунктів Берегівського району, в 19-ти з яких вони складали понад 90 % населення. Зокрема, в м. Берегово вони складали переважну більшість населення (48,1 %). В Ужгородському районі угорці представляли більшість населення в 23-х із 67-ми населених пунктів. У Виноградівському районі переважали в 20-ти з 50-ти населених пунктів. У Мукачівському районі складали більшість у 6-ти з 89-ти населених пунктів [185, с. 6, 8].

Із урахуванням трансформації адміністративно-територіального устрою Закарпатської області необхідно констатувати, що на сучасному етапі угорська етнічна громада переважно зосереджена

у межах Берегівського та Ужгородського районів. Угорці проживають у населених пунктах семи з десяти ОТГ Берегівського району: 1) Берегівській міській громаді; 2) Вилоцькій та Батівській селищних громадах; 3) Пийтерфолвівській, Косоньській, Великобийганській та Великоберезькій сільських громадах [98, с. 108–109]. В Ужгородському районі угорці репрезентують значну частку населення Великодобронської, Сюртівської та Холмківської сільських громад і Чопської міської громади. Також вони компактно проживають у селищах Вишково та Солотвино, містах Тячів, Мукачево, Ужгород і Хуст.

Варто зауважити, що впродовж останніх десятиліть через значні обсяги трудової еміграції чисельність етнічних угорців скорочувалася, а з початком широкомасштабного російського військового вторгнення в Україну їхня кількість істотно зменшилася. Якщо в 2017 році фахівці заявляли про 125 тис. етнічних угорців і 6 тис. угорськомовних ромів, то в березні 2022 року лідер угорської громади краю Ласло Зубанич констатував про менш ніж 100 тис. угорців у демографічній структурі населення Закарпатської області [332, с. 137].

Другою за чисельністю етнічною меншиною на Закарпатті виступають роми. Втім за даними перепису населення 2001 року вони складають 14 001 чол. (1,1 % населення краю) й поміщені в список етнічних груп після румунів та росіян. Це не відповідає дійсності, адже значна частина ромів ідентифікувалася етнічними угорцями, українцями, словаками тощо. Відтак із урахуванням даних подворових медичних обходів, здійснених Закарпатським обласним клінічним територіальним медичним об'єднанням «Фтизіатрія», на кінець 2018 року в краї нараховувалося 52 тис. осіб. Водночас за розрахунковими даними керівника Закарпатської обласної молодіжної громадської організації «Гідність» («Патів») Віктора Човки, «з загальної чисельності ромів України (у межах 200–400 тис. чол.) у Закарпатській області нараховується від 65 до 75 тис. осіб» [54, с. 21].

Необхідно зазначити, що ромське населення Закарпаття є мозаїчним в етносоціальному плані. Як зауважують фахівці у галузі ромських студій Закарпаття Мирослав Горват та Михайло Зан,

серед ромів краю можна виокремити 5 етнодіалектних або етнографічних громад: 1) угорські роми, які проживають у Берегівському, Ужгородському та Мукачівському районах; 2) словацькі роми (Ужгородщина, Перечинщина та Великоберезнянщина); 3) роми-келдерари (сmt Королево, с. Підвиноградів та м. Виноградів); 4) марамороські роми (м. Рахів); 5) румуномовні волохи (с. Мирча на Великоберезнянщині; села Кам'яниця та Анталовці на Ужгородщині; села Сімер, Тур'я Пасіка, Тур'ї Ремети та Порошково на Перечинщині (тепер Ужгородського району); села Обава та Верхня Визниця Мукачівського району; с. Довге на Іршавщині (тепер Хустського району) [54, с. 21].

Із початком широкомасштабного вторгнення Росії в Україну до Закарпатської області прибула значна кількість ромських родин з інших областей держави. Втім велика частка ромів, зокрема м. Ужгород, емігрувала за кордон. Як і раніше, традиційно серед ромів Закарпаття зберігаються значні потоки внутрішньої та зовнішньої трудової міграції [332, с. 143].

Румуни Закарпаття за результатами перепису населення 2001 року складали 32 152 особи (2,6 % населення області). Вони компактно проживають в межах Солотвинської селищної громади Тячівського району. Якщо в сmt Солотвино румунська громада представляє домінуюче населення поряд із угорцями та українцями, то в селах Нижня Апша, Подішор, Топчино, Печера, Глибокий Потік, Біла Церква, Середнє Водяне та Добрік етнічні румуни складають абсолютну більшість населення (у межах 97–99 %). У результаті децентралізаційних процесів переважно румуномовне (понад 78 %) с. Плаюць увійшло до складу Великобичківської селищної громади Рахівського району [98, с. 109].

Етнічні росіяни в 2001 році складали 2,5 % населення Закарпатської області (31 993 чол.). Як і білоруси (1 540 чол.), загалом росіяни репрезентують урбанізоване середовище міст Ужгород, Мукачево, Хуст, Берегове. Подібно до росіян і білорусів переважно у містах Закарпаття проживають представники єврейської, польської, вірменської, чеської, болгарської, татарської, азербайджанської, грузинської, грецької та інших етнічних спільнот.

Словацька громада Закарпаття в 2001 році налічувала 5 695 осіб. Вони проживають серед українського населення м. Ужгород, смт Великий Березний (район «Ліптаки»), сіл Сторожниця, Анталовці, Глибоке та Середнє на Ужгородщині, с. Тур'ї Ремети на Перечинщині, с. Родникова Гута на Свалявщині, с. Довге на Іршавщині, сіл Кольчино та Новий Кленовець на Мукачівщині.

За результатами перепису населення 2001 року, домінуюча більшість населення Закарпаття (81 %) визначала своєю рідною українську мову. Поряд із цим 12,7 % жителів краю ідентифікували свою рідномовну ідентичність через угорську мову, 2,9 % – російську та 2,6 % – румунську мови [168]. Водночас рівень володіння українською мовою порівняно з російською мовою, що вважалася до 1991 року єдиною платформою для «міжнаціонального спілкування», серед представників національних меншин був досить високим. Як справедливо зауважила вітчизняна дослідниця Леся Ковач, дані перепису населення 2001 року «дають змогу констатувати відсутність мовного бар'єру в міжетнічній комунікації закарпатського соціуму та переважання у мовній компетенції етнічних груп регіону володіння українською мовою в порівнянні з російською. Українською мовою вільно спілкуються 45 % угорців, 24 % румунів, 74 % росіян, 32 % циган, у той час як російською – 26 % українців, 30 % угорців, 37 % румунів, 11 % циган» [122, с. 283].

На нашу думку, в контексті аналізу даних перепису населення 2001 року можна виділити мовні стійкі та мовно асимільовані етнічні групи Закарпаття. До першої можна віднести етнічні громади українців, серед яких 99,2 % вважали рідною українську мову, румунів (99,1 %), угорців (97,1 %) та росіян (91,7 %). До другої групи – німців (50,5 %), азербайджанців (50,6 %), словаків (43,5 %), білорусів (37,4 %), чехів (31,9 %), татар (27,3 %), ромів (20,5 %), поляків (20,5 %), болгар (18,9 %) та євреїв (14,9 %).

Із початком широкомасштабного російського військового вторгнення в Україну Закарпатська область виступає тилowym хабом і регіоном масового перебування ВПО зі східних областей країни. Відтак у громадському середовищі на рівні побутового спілкуван-

ня, зокрема, в обласному центрі, зросла частотність використання російської мови. З огляду на історичні, багатонаціональні, поліконфесійні та мультикультурні чинники, що віками формували регіональну ідентичність Закарпаття, населення завжди толерантно ставилося до представників різних етносів, культур та релігій. Саме така толерантність завжди була тією ознакою, що значно відрізняла Закарпаття від решти регіонів Західної України. Хоча, на думку деяких дослідників, в умовах війни змінився контекст сприйняття російської мови. Якщо раніше закарпатці переходили на мову співрозмовника, «то тепер ця звичка ввічливості не поширюється на російську. Тобто навряд чи хтось зробить зауваження російськомовній людині, але говорити продовжить по-своєму» [332, с. 148]. Однак, як констатував учений-історик Віталій Андрейко, «сьогодні в Ужгороді значно частіше можна почути на вулицях російську мову, хоча з іншого боку варто зауважити, що на Закарпатті, на відміну від інших західних областей України, і раніше відносно значна частина громади розмовляла російською мовою. Причини цього факту шукаємо ще в радянські часи, коли на привабливе Закарпаття відправляли видатних активістів, військових чи інших, з різних республік Радянського Союзу» [283]. Таким чином фактор толерантності продовжує бути домінуючим у суспільному середовищі регіону.

Принагідно зауважимо, що мови національних меншин, насамперед угорська та румунська, активно використовуються в освітньо-виховному процесі Закарпатської області. Зокрема, в 2024–2025 навчальному році освітній процес угорською мовою або окремі освітні компоненти вивчалися угорською мовою в ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (230 студентів), приватних ВНЗ «Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II» (1 388 здобувачів освіти) та «Фаховий коледж Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II» (315 здобувачів освіти) [81]. Станом на вересень 2024 року кількість учнів, які здобували загальну середню освіту угорською мовою становила 13 775 учнів у 93-х закладах середньої освіти краю [84, с. 276]. Водночас чисельність дітей, які здобували дошкільну

освіту угорською мовою, складала 3 143 особи у 119-ти закладах дошкільної школи Закарпаття [83, с. 259].

Закарпатська область виступає як поліетнічним, так і поліконфесійним й, за влучним висловлюванням експерта Інституту політичної освіти Олександра Солоня, «найбільш релігійним регіоном України» [278]. За офіційною інформацією, станом 10 серпня 2023 року на Закарпатті відповідно до ст. 14 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» діяли 1 756 релігійних громад, 60 монастирів, 18 управлінь, 9 місіонерських товариств, 8 релігійних братств, 8 духовних навчальних закладів та 3 центри [274].

У результаті політико-історичних чинників, що зумовлені радянською Закарпаття в середині ХХ ст., на сьогодні в краї домінує православна конфесія. Загалом на 2023 рік православ'я репрезентували 769 релігійних організацій (41 % від загальної кількості в регіоні). Закарпатські структури ПЦУ сформувалися через перехід громад із УПЦ Київського патріархату, УАПЦ, УПЦ (МП) й створення нових громад. Водночас «активний перехід релігійних громад УПЦ (МП) до Православної Церкви України розтягується у часі через супротив духовенства УПЦ (МП) та окремих віруючих» [274].

Друге місце за чисельністю вірників і релігійних організацій на Закарпатті займає МГКЄ (472 релігійні організації на 2023 рік). Вона має статус *Dioecesis Sedi Apostolicae immediately subiecta*, тобто безпосередньо підпорядкована Святому Престолу та не входить до структури УГКЦ. Мукачівська дієцезія РКЦ на 2023 рік була представлена 104 релігійними організаціями. У 55-ти громадах РКЦ Закарпаття богослужіння проводилися угорською мовою, в 9-ти – німецькою, у 8-ми – словацькою, у 2-х – румунською [274]. Угорськомовна традиція богослужінь представлена й на рівні ЗРЦ, з центром у місті Берегово, яка є унікальною релігійною організацією, що творить окрему церкву, не підпорядковану вищестоящим структурам. Реформати краю (113 релігійних громад у 2023 році), серед яких домінують етнічні угорці, структурно розмежовані на три церковні округи (Мараморош-Угочанський, Березький та Ужанський).

Серед перших ГО етнічних громад краю були ТУКЗ, соціально-культурне товариство румунів Закарпаття імені Дж. Кошбука, товариство «Рома», словацьке національно-культурне товариство імені Людовіта Штура, товариство карпатських русинів, товариство німців краю «Відродження», товариство євреїв «Менора» та «Русский Дом» [99, с. 214].

Станом на січень 2025 року, за даними Центру культур національних меншин Закарпаття у м. Ужгород, у краї діють 100 національно-культурних товариств [180; 334]. У структурі ГО національних меншин Закарпатської області найбільш чисельно репрезентованими є угорські національно-культурні товариства. У переліку, що подає Центр культур національних меншин Закарпаття у м. Ужгороді, представлено 30 національно-культурних товариств угорців краю. Діяльність угорських ГО репрезентує різні сфери життєдіяльності суспільства – науку, освіту, культуру, мистецтво, бібліотечну справу, журналістику, охорону здоров'я, благодійність, скаутський рух тощо [334].

У переліку ГО національних меншин Закарпаття 28 є ромськими національно-культурними товариствами. У їхньому середовищі, як справедливо зауважили дослідники Петро Габрин і Михайло Зан, традиційно поширені непомітні (родинні) зв'язки [339, с. 56–58]. Як засвідчує практика, керівництво національно-культурними товариства фактично «успадковуються» (наприклад, після смерті Йосипа Адама ГО «Рома» очолила його донька Світлана Адам) або «передаються» найближчим родичам (ГО «Романі черхень» («Ромська зірка») після Мирослава Горвата очолила його дружина Ружена, яка є донькою Аладара Адама, голови ГО «Романі яг»). Ромські національно-культурні товариства фактично виникають на платформі окремих ромських родин.

Окрім угорських і ромських ГО, в громадській структурі Закарпаття на цей час представлені 11 карпаторусинських, 9 румунських, 5 словацьких, по 4 німецькі та єврейські, по 2 чеські та польські, по 1 російське, вірменське, азербайджанське, грузинське та грецьке національно-культурні товариства [334].

У контексті аналізу етнополітичних характеристик Закарпаття необхідно відзначити діяльність двох політичних партій, які репрезентують угорську національну меншину. Зокрема, ще в умовах існування СРСР (26 лютого 1989 року) еліта угорської громадськості краю зорганізувалася в рамках Товариства угорської культури Закарпаття (далі – ТУКЗ), яке відоме під аббревіатурою КМКС, що в угорській транскрипції *KMKSZ* розшифровується як *Karpataljai Magyar Kulturális Szövetség*. Ця організація охопила тисячі угорців у всіх населених пунктах, де вони проживають. Уже в 1990 році ТУКЗ на місцевих виборах делегувало 11 своїх представників до Закарпатської обласної ради. Кандидати від ТУКЗ стали депутатами Берегівської, Виноградівської та Ужгородської районних рад [337, р. 72]. Лідери думок від ТУКЗ у той час активно просували питання регіональної автономії Закарпаття та створення в її рамках окремого угорського автономного територіального округу в адміністративно-територіальних межах Берегівського району.

Політизація громадської діяльності ТУКЗ у 1990-х – перший половині 2000-х років у поєднанні з активною підтримкою угорського громадського руху Закарпаття з боку Угорщини (партія «ФІДЕС») спричинила політико-партійну структуризацію угорців України та реєстрацію 16 лютого 2005 року політичної партії під назвою «КМКС»-Партія угорців України. Її очільником став Василь Брензович. Політична сила активно бере участь у виборчому процесі на регіональному рівні. Вона має постійне представництво в депутатському корпусі Закарпатської області (від V скликання (2006–2010 роки) до нинішнього VIII скликання (з грудня 2020 року), а також на рівні районних, міських, селищних і сільських рад, де компактно проживають етнічні угорці.

Поряд із громадсько-політичною структуризацією ТУКЗ на Закарпатті з метою представництва етнічних угорців на загальнонаціональному рівні ТУКЗ разом із ГО угорців Львова та Києва заснували Демократичну спілку угорців України. Водночас між угорцями Закарпаття та угорцями інших регіонів України виникли конфлікти інтересів. Якщо перші ставили за мету підтримку мережі шкіл із угорською мовою навчання та політичне представництво, то

другі орієнтувалися на створення й функціонування недільних шкіл та клубів рідної мови [337, р. 73]. Це призвело до призупинення членства ТУКЗ у Демократичній спілці угорців України. Реорганізація цієї ГО відбулася в 1996 році, що в свою чергу, на думку Андреї Бочкор і Кароліни Дорчі, сприяло політичним амбіціям Михайла Товта, який був представником угорської етнічної громади Закарпаття у ВРУ II скликання (1994–1998 роки).

Принагідно зауважимо, що протиріччя між ТУКЗ та Демократичною спілкою угорців України маркуються по лінії політичного розмежування між угорською націонал-консервативною партією «Фідес – Угорський громадянський союз» та Угорською соціалістичною партією. Уже на перших місцевих виборах, що відбулися 26 березня 2006 року, кандидати від обидвох політичних партій – «КМКС» ПУУ та ДПУУ – з успіхом пройшли до Закарпатської обласної ради, районних, міських, селищних і сільських рад, де компактно проживають угорці [141, с. 110–111].

Не можна залишати осторонь дослідження і соціокультурні аспекти. Культурна самобутність Закарпаття – ще один важливий елемент його регіональної унікальності. Тут тісно переплетені традиції різних народів, що історично проживали на території краю. Це знайшло відображення у мові, фольклорі, кухні, одязі, обрядах та архітектурі. Наприклад, весняні й осінні фестивалі, традиційна музика, багатоголосий спів, ремесла (вишивка, гончарство, лозоплетіння) досі зберігаються в сільських громадах.

Потік внутрішньо переміщених осіб (ВПО) змінює демографічну ситуацію в Закарпатті. Окрім того, внаслідок бойових дій багато молодих людей вирішують залишити регіон, що може призвести до негативних демографічних наслідків у довгостроковій перспективі. З іншого боку, є тенденція до залучення нових робочих кадрів, у тому числі за рахунок переселенців із західних регіонів України, що створює певні позитивні економічні та соціальні ефекти [260].

Переселення та демографічні зміни на Закарпатті після російсько-української війни стали важливими аспектами, які суттєво вплинули на соціальну структуру регіону. Війна разом із числен-

ними викликами також принесла зміни у відносинах між різними етнічними групами, потоки внутрішніх переселенців, а також вплинула на економічну ситуацію та загальний демографічний баланс в області. Усі ці зміни пов'язані з політичними, економічними та соціальними реаліями, які виникли в результаті агресії Росії та її впливу на внутрішню ситуацію в Україні.

Одним із найбільших викликів, з яким зіткнулося Закарпаття після початку війни, стало значне збільшення кількості внутрішньо переміщених осіб (ВПО), що втікали з інших регіонів України, де велися активні бойові дії. Закарпаття стало одним із ключових регіонів для розміщення біженців, оскільки його географічне розташування на заході України дозволяло людям знайти тимчасовий притулок. До Закарпаття приїжджали не тільки з сусідніх областей, але й із більш віддалених регіонів, таких як Київ, Харків, Донбас, Луганськ та інші [260]. Тому в багатьох містах і селах області різко збільшилася кількість населення, що призвело до зміни демографічної ситуації. Приїжджі, здебільшого з великих міст або з регіонів, де велося інтенсивне бойове протистояння, мали різний рівень соціально-економічного становища, що вплинуло на зміну структури місцевих громад. Проблеми з розміщенням, працевлаштуванням, медичним забезпеченням та іншими соціальними послугами стали важливими для місцевих органів влади.

Збільшення чисельності населення, зокрема в містах Ужгород, Мукачево, Берегово, Хуст, призвело до збільшення попиту на житло, що, відповідно, сприяло зростанню цін на оренду та продаж житлової нерухомості. Водночас це стимулювало розвиток нових будівельних проєктів і реконструкцію вже існуючих об'єктів.

Після початку війни демографічний склад населення зазнав певних змін як у результаті потоку переселенців, так і через загальні соціально-політичні зміни. Одним з аспектів демографічних змін стало те, що частина представників національних меншин (особливо угорців) прагнула залишити регіон на період війни через побоювання з приводу безпеки. Це не призвело до великих масових переміщень, але певне скорочення числа угорців та інших меншин

спостерігалось. Більшість ВПО, які приїхали на Закарпаття, інтегрувались у місцеві громади, що вплинуло на збільшення соціальної різноманітності в регіоні. Це дозволило зміцнити соціальні зв'язки між різними етнічними групами та створити нові умови для розвитку культурної взаємодії, навчання та соціалізації.

Демографічні зміни в Закарпатті також зумовлені міграцією населення з тих областей України, де бойові дії не велися. Закарпаття стало важливим регіоном для переселення не лише біженців із прифронтових зон, а й для осіб, які шукали безпечне середовище від економічної кризи, що посилилася через війну. Якщо раніше Закарпаття традиційно було місцем для виїзду населення в пошуках роботи в Європі, то під час війни спостерігався зворотній рух: деякі жителі інших регіонів почали переміщуватися в Закарпаття через його безпечніші умови, зокрема, серед тих, хто вирішив залишити великі міста на сході України. Потік внутрішніх переселенців позитивно вплинув на ринок праці в Закарпатті, зокрема у сільському господарстві та в нових інфраструктурних проєктах, таких як відновлення доріг, житлових та громадських об'єктів.

Як і в багатьох інших регіонах України, Закарпаття стикається зі змінами, пов'язаними з демографічним старінням та зниженням рівня народжуваності. Хоча на загальному фоні зниження народжуваності це не спричинило кардинальних змін, потік молодших людей із інших регіонів України, особливо тих, хто шукав роботу або намагався відновити свою діяльність після війни, частково компенсував природне зменшення населення. Старіння населення залишалося одним з основних демографічних викликів для Закарпаття. Це питання потребує розв'язання через підвищення рівня соціальних послуг для старших людей, розвиток інфраструктури для людей похилого віку, а також поліпшення умов для молоді.

Як уже неодноразово зазначалося, Закарпаття має спільний кордон із країнами ЄС, і тому, як і раніше, існує великий потік трудової міграції. Війна дещо змінила цю ситуацію. Чимало людей, зокрема молодь та професіонали, продовжують виїжджати до Європи в пошуках роботи та безпеки. Однак це також привело до

збільшення міжнародних контактів і підтримки через закордонні українські громади.

2.2. Суспільно-політичний розвиток Закарпаття в умовах боротьби за незалежність (1991–1996)

Період 1991–1996 років був добою глибоких трансформацій для Закарпатської області в складі нової незалежної України. Регіон пройшов шлях від розпаду радянської системи до утвердження української державності відповідно до Конституції 1996 року. Ці роки характеризувалися одночасно політичними зрушеннями та економічними кризами, формуванням нових елітних угруповань, становленням громадянського суспільства і налагодженням транс-кордонних відносин із сусідами.

24 серпня 1991 року Верховна Рада УРСР конституційною більшістю голосів (346) прийняла «Акт проголошення незалежності України», в якому сказано: «...виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави – України» [132, с. 267].

А 1 грудня 1991 року відбувся Всеукраїнський референдум щодо державного статусу України та вибори першого президента незалежної держави. Виборчі комісії внесли до списків для таємного голосування 37885,6 тис. громадян, 84,2 % яких на запитання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?», відповіли: «Так» [132, с. 268].

Утворення незалежної держави потребувало відповідних кроків зі створення державності як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях. Відтак у кожному з українських регіонів розпочався процес «субнаціонального державотворення», який залежав від характеристик регіонів. У попередньому розділі ми окреслили загально специфіку етапів розвитку соціально-політичних процесів, динаміку регіональних політичних режимів,

тому в цьому підпункті ми проаналізуємо особливості розвитку Закарпаття упродовж 1991–1996 років.

Сутність державотворчих процесів на Закарпатті полягала в інтеграції в українську державність та формуванні місцевих органів влади. Щодо інтеграції в українську державність на Закарпатті виникли два різні підходи: автономістський та унітаристський. Як зазначив В. Панов, «ідея автономії була однією з провідних політичних візій майбутнього Закарпаття на початку 1990-х років. Її радикальна версія відображена на прийнятій на засіданні Товариства карпатських русинів 29 вересня 1990 року «Декларації про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки» [225, с. 73]. «Економічним виміром автономістського проєкту була ідея надання Закарпаттю в певній формі статусу спеціальної (вільної) економічної зони (СЕЗ / ВЕЗ). Уперше ця ідея знайшла своє розгорнуте відображення в розробленому обласною Радою народних депутатів проєкті положення «Про зону спільного підприємництва «Закарпаття», опублікованому в газеті «Закарпатська правда» від 30 листопада 1990 року. Положення передбачало функціонування зони в режимі митної та спеціалізованої зони з подальшим переростанням у вільну економічну зону» [247, с. 1].

В. Піпаш так формулює поширений на початку 1990-х рр. погляд на ідею автономії: «Перелякавшись демократичних тенденцій у столиці, прагнучи не допустити їх поширення на Закарпаття, комуністична влада області побачила свій порятунок у тому, аби воно отримало статус автономії, тобто стало комуністично-номенклатурним «заповідником», незалежним від процесів, які відбувалися по всій Україні» [240, с. 20]. На думку В. Піпаша, діяльність автономістів базувалася на трьох «китах». «Перший: корінні закарпатські українці не є частиною українського народу, а окремим східнослов'янським народом – русинами. Перший «кит» породжував другого: позаяк закарпатці – це окремий народ, то існує необхідність «відновлення» автономії краю (лунали заклики і про «вихід» зі складу України). Третій «кит»: на Закарпатті має бути створена «зона вільного підприємництва», або «вільна економічна зона» [240, с. 24].

«У вересні 1991 року, зазначають ужгородські дослідники у монографії «Закарпаття 1919–2009: роки: історія, політика, культура», питання про автономний статус краю мало бути винесене на розгляд VII позачергової сесії обласної ради народних депутатів, яка з перервами тривала до 31 жовтня. Проти автономії Закарпаття виступили націонал-демократичні сили краю, які влаштували пікетування обласної ради з вимогами її розпуску. Під тиском пікетувальників питання про автономію 28 вересня 1991 р. було розглянуто під кутом «статусу Закарпаття в незалежній Україні», а голова обласної ради та обласного виконавчого комітету М. Волошук подав у відставку. Але вже 31 жовтня скликається нове засідання обласної ради, на якому за відсутності пікетувальників ухвалюється рішення про проведення разом з президентськими виборами референдуму про автономний статус Закарпаття» [86, с. 431]. А дещо раніше, 14 вересня 1991 року, Берегівська районна рада прийняла рішення про проведення місцевого референдуму щодо утворення в межах Берегівського району угорського автономного округу [257; 258]. Зазначимо, що питання утворення такого округу в закарпатському політикумі буде актуалізуватися до президентських виборів 2004 р. включно. А пізніше, в силу низки причин, його актуальність поступово зменшується.

Відтак напередодні Всеукраїнського референдуму щодо незалежності України та виборів президента (1 грудня 1991 р.) закарпатський соціум виразно поділився на два табори. «Перший – це створена в жовтні 1991 року Демократична ліга національностей Закарпаття, яка об'єднала 7 національно-культурних товариств краю та ті сили, які її підтримували. Ліга виступала за надання Закарпаттю спеціального самоврядного статусу, в межах якого національні меншини краю зможуть утворити адміністративно-територіальні автономії. Ідея автономії краю, як уже відмічалось, підтримувалась партійною номенклатурою області. Інший табір представляли націонал-демократичні сили краю, які об'єднались навколо Народного Руху України (не підтримували автономію краю) та інших організацій і утворили в березні 1992 року Українську народну раду Закарпаття» [86, с. 431].

На запитання обласного референдуму «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало із закріпленням у Конституції України статус спеціальної самоврядної території як суб'єкта у складі незалежної України і не входило у будь-які інші адміністративні утворення?» 78 % закарпатців дали позитивну відповідь. У Берегівському районі 81,4 % жителів дали позитивну відповідь на запитання «Чи бажаєте Ви утворення в Берегівському районі угорського автономного округу?» [234, с. 40–41; 258].

Автономістські домагання продовжуються на Закарпатті й надалі: 6 березня 1992 року Закарпатська обласна рада вирішила просити ВР України прийняти розроблений ініціативною групою закон «Про спеціальну адміністративну територію Закарпаття» та визнати національність «русин» [1, с. 17; 93]. У свою чергу, 28 квітня 1992 року Берегівська районна рада схвалює проєкт закону «Про угорський автономний територіальний округ» і також направляє його для підтримки у Верховну Раду [259]. Автономістські домагання не знайшли підтримки на рівні центральних органів влади, а для того, щоб зменшити напругу в області, був виданий президентський Указ про створення на території області вільних економічних зон. Надалі питання особливого статусу області періодично поставало в політичних кампаніях регіону, зокрема на виборах 1994 р., коли низка кандидатів відкрито артикулювали програми автономії Закарпаття чи федералізації України.

Отже, питання самоврядності Закарпаття та створення окремої угорськомовної адміністративної одиниці в 1990-х роках фактично не сходило з порядку денного. У першому випадку (автономія краю) ідея самоврядності краю трансформувалася в надання офіційним Києвом статусу спеціальної економічної зони, що окреслювалася територіальними межами Ужгородського району та м. Мукачєво площею 737,9 га. Відтак у грудні 1998 року Президентом України Леонідом Кучмою був підписаний Указ «Про спеціальну економічну зону «Закарпаття», а ВРУ прийняла Закон України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності в Закарпатській області» [94, с. 114].

Установчі вибори на Закарпатті та їх вплив на трансформаційні процеси. Вагомою частиною суспільно-політичного життя

Закарпаття упродовж 1991–1996 років стали вибори. У вказаний період відбулися вибори до ВР України (27 березня 1994 р.), президентські та місцеві вибори (26 червня 1994 р.). Парламентські вибори 1994 року були першими (установчими) виборами в незалежній Україні [203]. Вибори відбувалися за мажоритарною системою абсолютної більшості в одномандатних мажоритарних округах. Однією з головних тем передвиборчої кампанії було питання особливого статусу Закарпаття: створення вільної економічної зони (С. Устич), федеративний устрій України, національно-культурну самоврядність та повну культурну автономію регіонів компактного проживання національних меншин (М. Товт), федеративно-земельний устрій (М. Данча).

«Головними конкуруючими напрямками напередодні місцевих і парламентських виборів 1994 р. на Закарпатті, зазначає в дисертаційному дослідженні Ю. Остапець, були: націонал-демократичний і комуністичний. Участь осередків політичних партій у парламентських виборах 1994 року була номінальною. Станом на березень 1994 року управлінням юстиції було зареєстровано 7 партій, фактично ж приймали участь біля 15. Оскільки на той час виборці краю добре пам'ятали домінуючий вплив КППС, то вигідніше за все було балотуватись безпартійними» [204, с. 124].

А також ці вибори, як констатує Ю. Остапець, і з чим не можна не погодитися, «були найбільш демократичними виборами в нашій державі. Основою даного твердження є те, що, по-перше, в ході виборчого процесу не було відчутного тиску адмінресурсу, про який так багато пишуть і говорять в останній час. Його дія не була відчутною по тій причині, що це були перші вибори і ним не вміли ще як слід користуватись. По-друге, електоральний простір був чітко структурований на лівих, правих, центристів та незалежних (безпартійних) кандидатів і виборцю нескладно було робити свій вибір. По-третє, порівняно невеликими були фінансові затрати на організацію і проведення виборчої кампанії. По-четверте, підприємці (пізніше олігархи) не приймали активної участі у виборчому процесі. В даний період відбувається накопичення капіталу, перерозподіл ринку, а тому участь в електоральному процесі була відсу-

нута ними на друге місце. По-п'яте, в виборах не приймали участі PR-технології» [204, с. 124].

Парламентські вибори відбулися в 10 одномандатних виборчих округах. Оскільки партійна структура краю була нерозвиненою, то серед 154 зареєстрованих кандидатів лише 6 були висунуті політичними партіями. За результатами виборів до ВР України сім з дев'яти обраних депутатів (в Ужгородському окрузі упродовж двох турів депутат не був обраний) були представниками владних структур різного рівня. До парламенту був обраний представник лише однієї партії – ХДПУ [196, с. 171–176; 234, с. 43–50].

Одним із результатів цих виборів став програш національно-демократичних сил краю, які не були готовими до конструктивної роботи в силу відсутності такого досвіду (до незалежності України перебували в опозиції). Після здобуття незалежності в їхньому таборі панувала розгубленість, оскільки головний результат вони досягли, а що робити далі не знали. Натомість партійна номенклатура переформатувала свої сили і під різними гаслами знову здобула депутатські мандати.

Більш важливими для Закарпаття все-таки були президентські вибори (йдеться про те, з ким у майбутньому працювати) та місцеві вибори (особливо вибори голови Закарпатської обласної ради, якого лише один раз у 1994 р. обирало все населення області). Якщо говорити про президентські вибори, то Закарпаття проголосувало за чинного президента Л. Кравчука (49,7 % у першому турі та 75 % у другому турі) [234, с. 49–50]. Наприклад, такий результат був більший, ніж на Київщині. Але вибори в Україні виграв представник «червоного директорату» Л. Кучма, і закарпатська еліта розпочала пошук каналів зв'язку з новим президентом. Як покажуть подальші події, таким каналом стане фінансово-промислова група «Суркіса – Медведчука».

Трансформація системи владних відносин. Після утворення власної державності владні відносини в регіонах будувалися на основі радянської схеми: голова обласної ради, який одночасно був і головою виконавчого комітету цієї ж ради та виконував у регіоні головні управлінські функції. Така система обласної влади залишалася до 5 березня 1992 року.

Після референдумів відбулися кадрові зміни, і уже в січні 1992 року голова обласної ради Михайло Волощук, який асоціювався з «автономістськими домаганнями», подав у відставку. Новим головою облради обрали Михайла Крайла, проте його повноваження невдовзі були трансформовані у зв'язку з запровадженням президентської вертикалі. 5 березня 1992 року ВР України ухвалила Закон «Про Представника Президента України», яким започаткувала систему місцевих державних адміністрацій. Відповідно до цього закону, в областях і районах посада представника Президента стала найвищою виконавчою владною посадою, підпорядкованою безпосередньо центру. На базі виконавчих комітетів облради та райрад було створено державні адміністрації, виведені з підпорядкування відповідних рад [90]. Таким чином, у Закарпатті, як і по всій країні, почала діяти нова система, де голова облдержадміністрації призначався Президентом і фактично замінив колишнє керівництво рад. Першим Представником Президента в Закарпатській області став все той же Михайло Крайло (березень 1992 року), що забезпечило спадкоємність влади старої номенклатури в нових умовах.

У 1994 році відбулася чергова реформа місцевого самоврядування. Напередодні виборів Верховна Рада 3 лютого 1994 року ухвалила закон «Про формування місцевих органів влади і самоврядування», що тимчасово скасувало державні адміністрації та передбачало обрання голів обласних і районних рад безпосередньо населенням [91]. Таким чином, навесні 1994 року Закарпаття повернулося до моделі, подібної радянській, коли голова облради одночасно очолював виконавчу владу області.

Вибори голови обласної ради Закарпаття (26 червня 1996 року) були динамічними і непростими. «Партія влади» спочатку зупиняється на кандидатурі на голову обласної ради Михайла Крайла, а потім, зрозумівши його слабкі місця, переорієнтовується на кандидатуру молодого політика Сергія Устича. Символом і лідером опозиції стає керівник Християнсько-демократичної партії Віктор Бедь. Таким чином, головними претендентами на крісло голови обласної ради стали Віктор Бедь і Сергій Устич. У нелегкому

протистоянні перемогу здобув у другому турі Сергій Устич: С. Устич – 58,8 %, а В. Бедь – 32,4 % [233, с. 30]. Акцентуємо також на тому, що на цих виборах безпеляційну перемогу на виборах міського голови отримав Сергій Ратушняк (71,2 % голосів виборців проти 11,8 % ексмера Степан Сембера), з іменем якого тривалий час буде пов'язана місцева політика та діяльність однієї з груп впливу на Закарпатті. Ця перемога засвідчила реванш посткомуністичної еліти, яка змогла втримати контроль над областю, змінивши лише політичну риторичу.

Остаточна система влади в регіонах була встановлена Конституцією України (28 червня 1996 року). Відповідно до Конституції «місцеві державні адміністрації очолюють представники президента (ст. 118), а обласні та районні ради є органами самоврядування без власних виконавчих структур (їх функції покладено на держадміністрації)» [125]. 10 липня 1995 року на посаду голови ЗОДА був призначений Сергій Устич. Таким чином, у Закарпатті сформувалася класична для середини 90-х модель регіональної влади: на чолі області стояв призначений центром голова ОДА, паралельно існувала представницька обласна рада, очолювана тією ж особою (до 1998 р. Сергій Устич суміщав посади голови ОДА і голови облради). Ця система забезпечувала відносну політичну стабільність, хоча й означала концентрацію влади в руках вузького кола осіб, тісно пов'язаних із колишньою партноменклатурою.

Формування основних груп впливу на Закарпатті. За перші роки незалежності в Закарпатті склалася своєрідна регіональна еліта, що поєднала старі радянські кадри (директори підприємств та колгоспів, партійні лідери) і нова бізнес-еліта (інколи з кримінальним минулим) та лояльні до них силовики і чиновники. «Саме власники капіталів дедалі частіше виходили на перші ролі, особливо на місцевому рівні, і в березні 1994 року вони здійснили «масовий похід» у владу. Причому вони поділилися на дві групи. Це директорсько-чиновницький корпус, який під прикриттям приватизації ставав фактичним власником гігантських підприємств і ресурсів, і так звані «нові українці»,

які, користуючись фактичним безвладдям, прогалинами в митному, податковому, кримінальному законодавстві, за короткий час створили величезні капітали» [233, с. 27]. Крім вищевказаних предстаників, до основних груп впливу на Закарпатті також відносимо лідерів національних меншин, які, очолюючи громадські організації, мали суттєвий вплив на перебіг соціально-політичних процесів в області: Товариство угорської культури, Словацьке національно-культурне товариство ім. Л. Штура, Соціально-культурне товариство румунів Закарпаття ім. Джорджа Кожбука та інші) (детальніше див. підпункт 3.2).

Отже, до головних груп впливу на Закарпатті у цей період можна віднести:

1. Група «Барва», сформована навколо підприємця В. Балогі. Основа економічної потужності: комерційні структури у сфері торгівлі нафтопродуктами; торгівля, логістика, тіньовий бізнес. Мала вплив на органи місцевого самоврядування через своїх представників в органах влади, контролювала низку ЗМІ, мала налагоджені зв'язки з Києвом, займалася благодійністю, підтримувала культурні заходи. Ці ресурси зробили групу «Барва» однією з найвпливовіших у Закарпатті та дозволили зберегти вплив до нинішніх днів.

2. Група «Ріо-синдикат» (С. Ратушняк). Засновник і керівник С. Ратушняк, який був обраний мером Ужгорода в 1994 році. Синдикат контролював понад 50 підприємств, включно з банком, страховою компанією, ЗМІ (газета «РІО», яка виходить з друку й нині), будівельними і торгівельними структурами. Використовував політичну владу для просування бізнес-інтересів, але також активно брав участь у соціальній та культурній діяльності. Ця група, як і група «Барва», де-факто була однією з найвпливовіших у Закарпатті в середині 1990-х років, зокрема через комбінацію влади, грошей і медіа-ресурсів.

3. Націонал-демократичні сили на чолі з Народним Рухом України. Сформована навколо Народного Руху України та інших демократичних сил. Мала в розпорядженні такі ресурси: мережа місцевих осередків НРУ, які діяли в більшості міст і сіл області;

представництво в місцевих радах, а відтак вплив на формування місцевої політики; зв'язки з центром (В. Чорновіл, І. Драч); власні бюлетені та листівки, газета. Характеризувалася тісною співпрацею з «Просвітою».

4. Партійна номенклатура. Складається з представників колишньої номенклатури КПРС, чиновників радянського періоду, які адаптувалися до нових умов. Мала потужні адміністративні важелі (посади в ОДА, РДА, держструктурах, освітніх установах), їй підпорядковувалися профспілки, вона контролювала кадрові призначення, співпрацювала з новоутвореними політичними партіями (КПУ, СелПУ, СДПУ(о), ВО «Громада» та іншими).

5. Лідери національно-культурних товариств. Утворюють представники національних меншин Закарпаття (угорці, русини, словаки, роми, євреї, німці), які були активними учасниками громадсько-культурного життя регіону. Більшість із них входили до Демократичної ліги національностей Закарпаття (1991), яка виступала за автономію краю.

6. Церква, як група впливу. В умовах пострадянської трансформації, коли інституції держави ще були слабкими, а суспільство активно шукало моральні орієнтири, Церква стала потужною групою впливу. В регіоні активно діяли: Мукачівська Греко-Католицька Єпархія (відновлена після легалізації у 1989 році, мала сильні позиції у Мукачівському, Ужгородському, Виноградівському, Великоберезнянському, Перечинському та Іршавському районах); Православна Церква Київського Патріархату; Православна Церква Московського Патріархату (мала значну підтримку, особливо в русинському та російськомовному середовищі); Римсько-Католицька Церква; протестантські течії в угорському та словацькому середовищі. Таким чином, Церква не просто виконувала духовну функцію – вона активно впливала на політичні процеси, формувала громадську думку, підтримувала або стримувала окремі політичні сили.

Характеристика основних груп впливу подана в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Основні групи впливу на Закарпатті (1991–1996 роки)

Назва групи	Політична характеристика	Ресурси
Група «Барва»	Ідеологічно не заангажована, орієнтована на економічний вплив та участь у владі	Фінансові та кадрові ресурси, медіа (телебачення, газети), вплив на органи влади через своїх представників)
Націонал-демократичні сили на чолі з НРУ	Патріотичні демократичні сили на чолі з НРУ, орієнтовані на відродження української ідентичності	Політична мережа НРУ, культурні товариства, інтелігенція, духовенство, часткова медіапідтримка
Лідери національно-культурних товариств краю	Представники національних меншин, які очолювали культурні товариства і захищали права своїх громад у межах державної чи культурної автономії	Культурні товариства, підтримка з-за кордону, представництво в ОМС, культурно-освітні та релігійні ресурси
РІО-синдикат	Ідеологічно не заангажована бізнесово-політична структура, орієнтована на контроль ресурсів через доступ до влади	Бізнес-імперія (банк, страхова компанія, ЗМІ, будівельні фірми), мер Ужгорода
Партійна номенклатура	Колишні представники КППР, що зберегли адміністративний вплив у новій державі, підтримують прокомуністичні чи центристські партії	Адміністративні посади в ОДА, РДА, держструктурах; профспілки; кадровий контроль; зв'язки з Києвом; залишки радянської інфраструктури
Церква	Релігійні структури, що формували моральні орієнтири, ідентичність та мали соціальний вплив на громади	Мережа парафій, духовенство, семінарії, підтримка з-за кордону, вплив на громадську думку, власні ЗМІ та видавництва

Джерело: побудовано авторкою.

Громадянське суспільство та політична участь громадян. «Неоднозначним, зазначає в дисертаційному дослідженні О. Кухарчук, було відношення до політичних процесів і населення краю: а) більшість населення області після мітингової хвилі 1990–1991 рр. починає уникати участі в політиці; б) осередки партій,

утворених в області після заборони діяльності Комуністичної партії, залишаються нечисленними, не мають соціальної бази, авторитетних лідерів і дієздатного активу. Істотне значення має і їх різка конфронтація з органами влади, ігнорування специфіки регіону; в) рейтинг партій і громадських організацій є низьким: ДемПУ – 5 %, НРУ – 3,5 %, ПЗУ – 2,1 %, СПУ – 1,6 %, Селянська спілка – 1,4 %, Асоціація демократів Закарпаття – 1 %; г) чисельність політичних партій на кінець 1992 р. становить за неповними даними близько 10 тис. чол. (1,2 % від загальної чисельності населення краю); д) найвищий же рівень довіри населення як соціальний інститут має церква, на що вказує 20,4 % респондентів» [133, с. 60]. Такі висновки, з якими можна погодитися, авторка роботи робить на основі аналізу праць закарпатських вчених, і в той же час і політиків І. Миговича, А. Колібаби, П. Токара, якими у 1992 р. були проведені фундаментальні соціологічні дослідження щодо ціннісних характеристик та політичних уподобань населення краю, результати яких були опубліковані у монографіях «Соціальне самопочуття та ціннісні орієнтації закарпатців» [158], «Національний рух на Закарпатті: 1988 – 1993 рр. Соціолого-політологічний аналіз» [307], «Регіональне управління і ринок» [309]. У вказаних наукових доробках вчені роблять висновок про низький рівень залучення населення до суспільно-політичних процесів в області після мітингової хвилі 1990–1991 років: «67,4 % респондентів політика цікавить в тій чи іншій мірі, абсолютно не цікавить 32,6 %. Низькою є участь у роботі політичних партій – 4,9 % респондентів, у місцевих Радах – 10,4 %, національно-культурних товариствах – 9,1 %» [158, с. 68].

Розбудова громадянського суспільства на Закарпатті в перші роки незалежності відбувалася повільно і нерівномірно. З одного боку, в кінці 1980-х – на початку 1990-х років відбувся справжній сплеск громадської активності внаслідок виникнення перших некомуністичних об'єднань громадян. 1989 року в області з'явилися осередки Всеукраїнського товариства української мови ім. Т. Шевченка (пізніше «Просвіта»), зародився Народний Рух України (на Закарпатті його очолював Федір Кричфалушій), почали

діяти культурно-національні товариства угорців (ТУКЗ), румунів, словаків, німців, ромів. На хвилі демократизації також активізувався русинський рух: було створено Товариство карпатських русинів, яке виступало за надання автономії краю. Ці організації відіграли значну роль у мобілізації населення під час референдуму 1991 року та перших виборів, сприяючи формуванню політичного плюралізму в регіоні.

«Характерним для даного періоду, підкреслює О. Кухарчук, було створення різного роду об'єднань громадян. Громадські об'єднання, рухи, організації, їх діяльність є основою громадянського суспільства, системою вільних соціальних форм життєдіяльності людей. Їх соціально-політичне призначення полягає насамперед у тому, що вони допомагають людям у розв'язанні проблем повсякденного життя, відкривають широкі можливості для виявлення суспільно-політичної ініціативи, здійснення функцій самоврядування. Як правило, утворюються такі організації: а) молодіжні організації (об'єднання молоді, предметом діяльності яких є соціально-економічні та політичні проблеми, об'єднання дозвільного характеру, епатажної самодіяльності, контркультурні течії та інші), б) жіночі громадські об'єднання, в) творчі спілки, г) добровільні товариства, д) релігійні організації, ж) кооперативні організації, з) громадські самодіяльні організації, к) громадські рухи» [133, с. 59].

Однак після встановлення нових владних структур громадська активність пішла на спад. Станом на середину 90-х років Закарпаття вирізнялося невисоким рівнем самоорганізації населення. Спостерігалася, на думку низки дослідників, відносно низька громадська активність і слабкі навички самоврядування у місцевих громадах. Причинами цього були соціально-економічні труднощі (виживання вимагало від людей зосередженості на приватних справах), а також певне розчарування в політиці через невиконання обіцянок початку 90-х років. Багато хто з активістів раннього етапу відійшов від громадської діяльності й перейшов на державну службу чи в бізнес.

Отже, у середині 90-х громадянське суспільство краю було ще слабким і не мало достатнього впливу на політику. Втім, закладені

тоді культурні та освітні інституції меншин, релігійні громади, ЗМІ стали фундаментом, на якому у 2000-х роках продовжився розвиток третього сектору в Закарпатті.

Економіка та транскордонна співпраця. Економіка Закарпаття в 1991–1996 роках пережила глибоку системну кризу, характерну для всієї пострадянської України, але подекуди більш загострену з огляду на периферійність регіону. У відповідь на важку ситуацію влада ініціювала заходи економічного стимулювання. Закарпаття як прикордонний регіон розглядалося як кандидат на впровадження спеціальних економічних зон задля залучення інвестицій. Ще 1993 року центральна влада декларувала намір створити вільні економічні зони в області. Реально ці проекти почали втілюватися пізніше (перша СЕЗ «Закарпаття» запрацювала наприкінці 90-х років), але ідея була закладена саме в цей період. Деякі іноземні інвестори все ж таки прийшли на Закарпаття. Так, уже 1 грудня 1995 року в Мукачеві було створено українсько-австрійське спільне підприємство «Fischer-Мукачево» з виробництва лиж. Згодом в області з'явилися інші підприємства з іноземним капіталом (японське «Yazaki», швейцарське «Flextronics» тощо), які заклали основу «аутсорсингової» промисловості (виготовлення кабельних джгутів для авто тощо). Але до 1996 року такі виробництва лише зароджувалися і не могли істотно вплинути на загальну картину.

Важливим елементом поживлення кризової економіки краю була транскордонна співпраця. Однією з перших і найвагоміших ініціатив стала Асоціація «Карпатський Єврорегіон», утворена 14 лютого 1993 року в м. Дебрецен (Угорщина). До її складу ввійшли прикордонні адміністративні одиниці п'яти держав: України (з українського боку – Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська та Чернівецька області), Угорщини, Словаччини, Польщі та з 2000 р. Румунії. Закарпатська область стала однією із засновниць Карпатського Єврорегіону. Метою цієї інституції було сприяння співпраці та спільному розвитку прикордонних територій Карпатського регіону. У рамках Єврорегіону проводилися регулярні зустрічі

представників місцевих влад, обговорювалися проєкти в галузях транспорту, екології, туризму, культури. Хоча Єврорегіон не мав великих фінансових ресурсів, він відіграв важливу символічну роль, оскільки продемонстрував прагнення Закарпаття до інтеграції в європейський простір [14].

Ще одним виміром транскордонної взаємодії стали міжнародні програми технічної допомоги. Закарпаття як прикордонна область потрапило до сфери програм ЄС PHARE та TACIS, які фінансували розвиток малого бізнесу, зміцнення кордонів, екологічні проєкти. У 1994–1996 рр. було реалізовано кілька проєктів PHARE з розвитку прикордонної інфраструктури: оновлено митні пункти, закуплено обладнання для контролю, навчено персонал. Це підвищило ефективність боротьби з контрабандою та полегшило перетин кордонів для законних перевізників. Також ЄС фінансував у Закарпатті природоохоронні ініціативи – створення заповідних територій уздовж кордону. Таким чином, міжнародна підтримка хоча й не розв’язала системних проблем регіону, але дала імпульс окремим позитивним змінам.

Отже, транскордонне співробітництво в 1991–1996 роках стало для Закарпаття одним із пріоритетів. Було створено його організаційні рамки (Карпатський Єврорегіон), підписано низку міжнародних угод, започатковано освітні й культурні обміни. Хоча економічний ефект у цих роках був ще скромним, фундамент співпраці було закладено. У наступні періоди це дозволило залучити значно більше європейських ресурсів у регіон та поліпшити добробут населення, особливо в прикордонних районах.

Політичний режим, що сформувався на Закарпатті у цей перехідний період, можна охарактеризувати як гібридний посткомуністичний, із поєднанням елементів формальної демократії та неформальної олігархічно-клієнтельної влади. З одного боку, в області діяли демократичні інститути, проводилися конкурентні вибори, існувала багатопартійність, були представлені інтереси різних груп (у тому числі національних меншин), функціонували ЗМІ. З іншого боку, реальна влада в Закарпатті зосереджувалася в руках вузького кола осіб, до того ж політичні процеси знач-

ною мірою визначалися неформальними факторами, особистими зв'язками, сімейно-клановими відносинами, контролем над ресурсами та силовими структурами. Місцева еліта успадкувала від радянської доби патерналістський стиль правління, який мало змінився за нових умов. Рішення приймалися кулуарно, через домовленості між угрупованнями (колишніми партпрацівниками, керівниками великих підприємств, кримінальними авторитетами).

Характерними рисами такого режиму були наступні: патрон-клієнтські відносини (керівники, бізнес-еліта області виступали патронами для нижчестоящих чиновників і підприємців, розподіляючи їм ресурси в обмін на лояльність); монополізація влади (ключові посади ділили між собою декілька осіб, зміна яких відбувалася радше в результаті внутрішніх домовленостей або сигналів з Києва, ніж відкритої конкуренції); маргіналізація опозиції (незгідних або кооптували в систему через певні поступки, або ізолювали від реального впливу).

Отже, «період з 1991 до 1996 р. в суспільно-політичному житті Закарпаття пов'язаний зі становленням нової регіональної політичної еліти, формуванням власної регіональної політики та боротьбою окремих угруповань всередині неї за впливовість на Закарпатті, а в економічному – характеризується стрімким скороченням виробництва у промисловості, сільському господарстві, закриттям підприємств, початком приватизації, масовим безробіттям і зниженням рівня життя» [225, с. 73].

2.3. Динаміка змін політичних режимів і характеристика основних тенденцій суспільно-політичного розвитку Закарпаття впродовж 1996–2014 років

Динаміка суспільно-політичних процесів на Закарпатті, як відзначалося у першому розділі роботи, залежить від особливостей розвитку України в цілому, а також безпосередньо і від специфіки регіональних процесів. Зазначимо, що вектор розвитку політичного режиму в Україні впродовж 1996–2014 років неодноразово

змінювався і залежав від низки внутрішньодержавних чинників, насамперед від результатів президентських виборів, оскільки очільники держави уособлювали собою і були провідниками того чи іншого політичного режиму. Таким чином, період 1996–2014 років охоплює такі ключові етапи вітчизняного політичного розвитку: 1996–2004 роки: етап пов'язаний із президентством Леоніда Кучми і характеризувався становленням авторитарно-олігархічного режиму з елементами керованої демократії з багатовекторною зовнішньою політикою. Інколи науковці та експерти називають його напівавторитарним олігархічним режимом; 2004–2010 роки: етап пов'язаний із президентством Віктора Ющенка, демократизацією попереднього авторитарно-олігархічного режиму з переорієнтацією зовнішньої політики в бік євроатлантизму; 2010–2014 роки: етап пов'язаний із президентством Віктора Януковича, поверненням до авторитарно-олігархічного режиму з інституціоналізацією проросійської зовнішньої політики.

Упродовж 1996–2004 років політичний режим у Закарпатській області формувалася як регіональна проєкція загальноукраїнського напівавторитарного олігархічного режиму, характерного для президентства Леоніда Кучми. Цей період позначений консолідацією влади у руках президентської вертикалі, інституційною слабкістю партій, а також домінуванням впливових регіональних еліт / кланів, які виконували функцію посередників між центром і місцевими інтересами. Для Закарпаття він також характеризувався високим рівнем персоналізації, корпоративним управлінням та застосуванням владного адміністративного ресурсу для збереження впливу в регіоні. Загальну характеристику політичного режиму на Закарпатті упродовж 1996–2004 років можна показати у вигляді таблиці (див. Таблицю 2.2).

Таблиця 2.2

Характеристика політичного режиму на Закарпатті впродовж 1996–2004 років

Характерна ознака	Опис
Тип режиму	Гібридний, авторитарно-олігархічний режим з елементами патрон-клієнталізму
Політична конкуренція	Імітаційна, між групами впливу (регіональні картелі), які мають домовленість про співпрацю і поділ ресурсів
Роль партій у функціонуванні	Інструментальна, інституціоналізована
Роль громадянського суспільства	Мінімальна, пасивна участь у суспільно-політичних процесах
Адміністративний ресурс	Потужний, але особливо вирішальним є його дія у виборчих процесах
Демократичні інститути	Формальні, з обмеженою реальною дією
Медіа	Підконтрольні групам впливу, з обмеженням плюралізмом думок

Джерело: побудовано авторкою на основі [86; 87; 120; 132].

28 червня 1996 року була прийнята Конституція України, яка встановила напівпрезидентську республіку в президентсько-парламентському форматі з домінуванням президента в системі владних відносин. Відповідно до нової Конституції голова ЗОДА Сергій Устич склав із себе депутатські повноваження, а на вільний депутатський мандат в Іршавському виборчому окрузі запропонував кандидатуру відомого київського юриста Віктора Медведчука, який і переміг на виборах. Після перемоги Віктора Медведчука на виборах до ВР України по Іршавському виборчому округу 13 квітня 1997 року утворився взаємовигідний союз між київським бізнесом (В. Медведчук, Г. Суркіс) і місцевою елітою (С. Устич, І. Різак): київські політики отримали доступ до частини закарпатського електорату, а місцева влада гарантовану підтримку центру [234, с. 64]. Яскравим прикладом такого союзу можуть бути парламентські вибори 1998 року, на яких перемогу здобула СДПУ(о) як за партійни-

ми списками (31,1 %), так і в мажоритарних округах (Н. Шуфріч, Г. Суркіс, В. Медведчук) [273].

Але СДПУ(о) та її керівники не змогли втримати домінуючі позиції в області. У серпні 1998 року в Закарпатті відбувається низка масових акцій протесту, основна сутність яких полягала в засудженні політики уряду: «5.07.98 р. мітинг в м. Свалява (400 чол.), 6.07.98 р. мітинг в м. Виноградово (150 чол.), 16.07.98 р. мітинг в м. Виноградово (800 чол.), 16.07.98 р. мітинг в м. Мукачево (300 чол.), 16.07.98 р. на адресу керівників ОДА надійшли політичні заяви від обласних комітетів КПУ, СПУ, в яких засуджувалась політична діяльність уряду» (виступи відбувалися у зв'язку з кризовими процесами в соціально-економічній сфері регіону)» [204, с. 157–158].

А вже у листопаді 1998 року на Закарпатті відбулася катастрофічна повінь. Високі організаційні здібності у її ліквідації показав Віктор Балога, діяльність якого побачив президент Леонід Кучма і напередодні президентських виборів 1999 року вирішив призначити його головою ЗОДА (на той час він був членом СДПУ(о)). Зазначимо, що значну матеріальну та фінансову допомогу Закарпаття отримало з Донецької області, яку очолював на той час Віктор Янукович. Це в майбутньому стане одним із чинників високого рівня підтримки Партії регіонів на теренах краю.

Леонід Кучма не помилився у своєму призначенні В. Балогою головою ЗОДА (05.05.1999). На президентських виборах 1999 року в Закарпатській області у першому турі Леонід Кучма отримав найвищий результат (54,7 %), а в другому турі виборів при збільшенні явки на 230 тис. чоловік Леонід Кучма отримав 84,5 % голосів виборців [86, с. 437]. Після обрання Леоніда Кучми президентом України він призначив на посаду прем'єр-міністра голову Національного банку України Віктора Ющенка.

Друга каденція Леоніда Кучми була позначена високим рівнем турбулентності та політичної боротьби: «вбивство Георгія Гонгадзе та звинувачення у причетності до нього Л. Кучми відповідно до плівок М. Мельниченка (касетний скандал), на яких були записані розмови українського президента; звільнення з посади Віктора Ющенка та Юлії Тимошенко; акції «Україна без Кучми!» (березень;

перемога на парламентських виборах 2002 р. виборчого блоку «Наша Україна», який очолював Віктор Ющенко; призначення Віктора Медведчука головою президентської адміністрації); акції «Повстань, Україно!»; обрання Віктора Януковича прем'єр-міністром України (21.11.2002) [132, с. 291–303; 319, с. 24–30]. Суспільно-політичні процеси на загальнодержавному рівні, починаючи з кінця 2022 р., вказують на переформатування політичної еліти під перспективних кандидатів на президентські вибори 2004 р. – Віктора Януковича та Віктора Ющенка.

Політичні процеси в Києві не могли не мати впливу на Закарпатті. Досить швидко Віктор Балога знайшов нових партнерів у Києві (В. Ющенко та його оточення) і розпочав процес департизації обласної влади, вийшовши сам із лав СДПУ(о) і примусивши це зробити керівників районів та інших управлінців. Звільнення від впливу групи «Суркіс – Медведчук» давало йому можливість проводити самостійну політику в області [233, с. 55–56]. Відтак подальші політичні події в Закарпатті розвивалися у форматі протистояння голови ЗОДА Віктора Балоги з фінансово-політичним угрупованням, яке очолювали Георгій Суркіс та Віктор Медведчук.

Напередодні парламентських виборів 2002 року, після того, як Віктор Балога подав у відставку, головою ЗОДА був призначений Геннадій Москаль, який сконцентрував свою роботу у напрямку підтримки пропрезидентської сили «За єдину Україну». Заступниками голови ОДА були призначені Іван Різак голова ЗОО СДПУ(о)), Микола Андрусь (колишній голова ужгородської РДА), Федір Харута (член НДП), Василь Лінтур.

Парламентські та місцеві вибори мали вагомий вплив на соціально-політичні процеси в регіоні. Насамперед тому, що вони поклали край однопартійному домінуванню СДПУ(о) в Закарпатській області. Проти такого домінування напередодні виборів виступили практично усі діючі впливові партійні організації області. «20 вересня 2001 р. відбувся круглий стіл політичних партій та громадських об'єднань, які підписали заяву, де засудили дії СДПУ(о) в області. На цих зборах були присутні лідери таких обласних осередків партій та громадських об'єднань: В. Бедь

(голова ЗОО ПРП), Р. Войтчук (голова ЗОО ДемПУ), В. Гурзан (голова ЗОО КУН), В. Дуфинець (голова ЗОО ПНЕРУ), О. Карабінюш (голова ЗОО ПП «Трудова Україна»), О. Малець (голова ЗОО УРП), М. Мартин (голова ЗОО ВО «Батьківщина»), О. Орос (голова ЗОО УКРП), В. Панов (голова ЗОО ЛПУ), В. Розман (голова ЗОО НДП), Є. Ясінський (голова ЗОО УНП «Собор») та ін. Не поставили підпис під заявою такі партії: ПП «Яблуко», Партія «Демократичний союз», ПЗУ, СДПУ(о), УНР, НРУ, ППП, ПСПУ, СелПУ, УСДП та ряд інших» [195, с. 143].

А майже через місяць відбуваються збори керівників обласних осередків політичних партій, на яких: «а) утворено Закарпатський громадський форум як постійно діючий міжпартійний координаційний центр, головне завдання якого – забезпечення громадського контролю за дотриманням законності та об'єктивності при проведенні виборів у березні 2002 року; б) підписано звернення до Президента України про дестабілізуючі дії СДПУ(о) в області [195, с. 143]. Низка партійних керівників обласних осередків не підписали ні перший, ні другий документ, що свідчило про те, що закарпатський політикум поділився на тих, хто з СДПУ(о), і тих, хто бажає бути самостійним політичним актором.

Конкуренція на виборах (як місцевих, так і парламентських) відбувалася між 4 групами впливу, котрі тривалий час будуть мати вагомий вплив на соціально-політичні процеси на Закарпатті:

«1. Холдинг «Барва» (В. Балога, В. Петьовка, А. Колібаба, І. Кріль, Е. Матвійчук, В. Бедь, О. Ледида), політична підтримка: ПРП, НРУ, УНР, ПП «Солідарність».

2. Група, об'єднана навколо СДПУ(о) (І. Різак, Н. Шуфрич, С. Бобик, В. Дядченко), політична підтримка: СДПУ(о), «Демократичний Союз».

3. ГО «Громадянський альянс Закарпаття» (В. Гісем, В. Макієнко, В. Панов, В. Приходько, Г. Москаль, Ф. Харута, М. Каламуняк, В. Русин, П. Трачук), політична підтримка: НДП, ПП «Трудова Україна», АПУ, ЛПУ, ЛПУ(о), ДемПУ, ХДПУ.

4. Група «Р.І.О.» (С. Ратушняк, О. Антал, М. Качалаба), політична підтримка: ГО «Нове Закарпаття», УП «Єдність», СДПУ [55].

На відміну від 1988 року, на парламентських виборах у 2002 році перемогу здобув ВБ В. Ющенко «Наша Україна» з результатом 36,6 %. Друге місце посіла СДПУ(о), втративши при цьому 17,1 % голосів виборців [273], хоча напередодні виборів Іван Різак заявив, що СДПУ(о) планує повторити успіх 1998 року, перемогти на парламентських виборах за пропорційною складовою та в усіх одномандатних округах [233, с. 64].

Результати парламентських та місцевих виборів зафіксували новий розклад політичних сил на Закарпатті: послаблення СДПУ(о), зміцнення рейтингу «Нашої України», появу ще двох впливових політичних гравців групи «Р.І.О» та проурядового «Громадянського альянсу».

Але поствиборче протистояння вказаних груп впливу продовжилося на нових виборах мерів міст Ужгорода та Мукачева. І якщо на виборах мера Ужгорода переміг провладний кандидат Віктор Погорелов, якого підтримував голова ОДА Геннадій Москаль, то вибори міського голови Мукачева були надто складними. «Протистояння настільки було безпрецедентно брудним, що отримало розголос не тільки в Україні, а й поза її межами. Мукачєво при цьому назвали «Сталінградом для СДПУ(о)». А 17 лютого 2024 року у Брюсселі на засіданні парламентської співпраці між Україною та Євросоюзом прийнято заяву, в якій висловлюється занепокоєння «сумнівними діями, вжитими Президентом України стосовно належним чином обраного міського голови міста Мукачева. А також своє занепокоєння ситуацією в Мукачеві висловив Державний Департамент США у щорічному звіті про свободу і права людини у світі» [318, с. 25].

Сутність протистояння полягала в наступному: 1) 27.09.2002 р. головою ЗОДА був призначений І. Різак (керівник ЗОО СДПУ(о). Він мав показати, що влада в області «сильна як ніколи» і поразка на виборах 2002 р. є не що інше як тимчасове непорозуміння у лавах виборців краю. А для цього потрібно було перемогти на виборах міського голови Мукачева; 2) перемога на мукачівських виборах дасть змогу зосередити владу в області в одних руках (СДПУ(о); 3) вказана перемога покаже Києву, хто «господар»

в області, та змусить В. Балогу увійти до провладної більшості в парламенті. Отримавши вказівку В. Медведчука (на той час голова адміністрації президента) на створення однопартійного режиму домінування в області, І. Різак відразу розпочав із кадрових перестановок в області, трансформуючи всю владну вертикаль. Зміни відбулися в обласній адміністрації, податковій службі, силових структурах, освітніх та культурних закладах. Протистояння в області наростало з кожним днем: 1) «27 лютого 2023 р. народний депутат І. Мигович засудив з трибуни ВР кадрову політику І. Різак в області і особливо повторне призначення В. Дядченка головою Мукачівської РДА, якому сесія районної ради двічі висловила недовіру; 2) 6 березня 2023 р. оприлюднено відкритий лист народних депутатів України В. Балоги, І. Іванча, О. Каменяша, М. Маркуш, І. Миговича до Президента України щодо діяльності І. Різак, яка спрямована лише на утвердження особистої влади та зміцнення фінансової і матеріально-технічної бази СДПУ(о); 3) відбувається пресинг фіскальних органів щодо тих підприємців, які не згодні з політикою СДПУ(о), про що у своєму депутатському запиті до спікера ВР В. Литвина написав С. Ратушняк; 4) посадових осіб Мукачівського району викликають до голови ОДА з вимогою підписати лист-підтримку на виборах Е. Нусера; 5) І. Різак проводить численні засідання по подоланню економічної злочинності в Мукачеві та боротьбі з тіньовим бізнесом у місті» [318, с. 8–15].

Вибори відбулися 29 червня 2003 року, на яких переміг представник групи «Барва» Василь Петьовка: 47,2 % проти 39,2 % його конкурента Ернеста Нусера. Але В. Петьовка не став мером, оскільки почалися судові процеси зі сторони СДПУ(о) зі скасування результатів виборів на низці дільниць. Щоб віддати перемогу Ернесту Нусеру, Віктор Медведчук (ідеолог цієї кампанії) переконує Леоніда Кучму видати указ, який скасовує волевиявлення виборців «Про заходи щодо забезпечення конституційних прав громадян та нормалізації життєдіяльності м. Мукачівського Закарпатської області». Виконувачем обов'язків міського голови призначають члена СДПУ(о) М. Опачка.

У Звіті Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань вивчення ситуації щодо виборів міського голови м. Мукачево 29 червня 2003 р. було сказано, що «на Закарпатті у відкритій формі відбулося зрощення бандитських структур із правоохоронними органами. Які повністю усунулися від виконання службових обов'язків по забезпеченню громадського порядку та дотримання законності» [318, с. 25]. У таких умовах В. Балога вирішує балотуватися на посаду мера особисто, сподіваючись, що його не знімуть незаконно з виборчих перегонів. Мукачівські вибори описані у двох книгах закарпатського журналіста Олександра Гавроша «Украдена перемога: хроніка мукачівської епопеї» [318] та «Мукачівська епопея: хроніка найбрутальніших виборів» [170].

18 квітня відбулися ще одні вибори мера Мукачева, які проходили в умовах численних порушень виборчого законодавства під тиском адмінресурсу, силових структур та кримінальних угруповань, і характеризувалися: побиттям спостерігачів і народних депутатів; псуванням бюлетенів (викреслені прізвища В. Балоги та Г. Іваницької); погроми виборчих дільниць; тиск на членів дільничних комісій кримінальних елементів; викраденням виборчих та протоколів дільничних комісій та інше [170, с. 15–23]. Незважаючи на чисельні порушення МТВК переможцем виборів оголосила Ернеста Нусера (44,6 %) проти 31,4 % у Віктора Балоги.

10 липня 2004 р. голова АП Віктор Медведчук на 18 з'їзді СДПУ(о) позитивно оцінив вибори в Мукачеві: «Досвід позитивний – треба поширювати» [170, с. 27]. І згодом він поширить його на всю Україну на президентських виборах 2004 року, але вже разом із Партією регіонів, яка вже мала такий досвід на парламентських і місцевих виборах 2002 року в Донецькій області. Основні дійові особи мукачівської епопеї отримали державні нагороди: голова МТВК Юрій Переста та голова ЗОДА Іван Різак – орден «За заслуги III ступеня», начальник УМВСУ в Закарпатській області Василь Варцаба отримав звання генерал-майора міліції. Сам Ернест Нусер 29 травня 2004 року оголосив про свою відставку з посади мера Мукачева.

Мукачівські вибори показали високий рівень протистояння в боротьбі за владу на Закарпатті упродовж 2002–2004 років. Слід зазначити, що мукачівській громаді і «Нашій Україні» протистояла уся вертикаль влади. А в результаті, за словами В. Балого, «постраждала ціла Україна. Імідж влади є чи не найнижчим за всі роки незалежності. Разом з тим завдяки мукачівським подіям весь український народ побачив справжнє обличчя влади. Після Мукачєва Україна стала іншою» [192, с. 192]. Як, на нашу думку, і Закарпаття в цілому, що було надзвичайно важливо напередодні президентських виборів 2004 року.

Президентські вибори 2004 року на Закарпатті відбулися в умовах протистояння СДПУ(о) та «Нашої України». Незважаючи на те, що СДПУ(о) була найкраще підготовлена до виборів (офіційна чисельність в області – 33 тисячі з розгалуженою структурою) та мала підтримку інших пропрезидентських партій (Партія регіонів), перемогу на виборах в першому і другому турі здобув В. Ющенко. Він став переможцем і на переголосуванні другого туру виборів. Загалом же суспільно-політичні процеси на Закарпатті упродовж 1996–2004 років відбувалися у контексті протистояння / боротьби за монопольний вплив СДПУ(о) та групи В. Балого «Барва», яку підтримував ВБ «Наша Україна».

Зазначимо, що впродовж 2001–2004 років на Закарпатті спостерігався інвестиційний регіональний успіх. «В цей період, зазначає В. Панов у книзі «Перший інвестор», такі світові бренди, як Volkswagen, Fischer, Jabil, Yazaki, FLEX, Philips, IKEA та інші виразно виділяють Закарпаття серед інших регіонів України» [224]. Книга В. Панова – це роздуми про втрачені можливості України стати однією з найпривабливіших країн для прямих іноземних інвестицій. І яка втратила такі можливості всуперч позитивному досвіду Закарпаття. Отже, інвестиційний бум на Закарпатті відбувся завдяки прийняттю законів «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності в Закарпатській області» (1998) та «Про спеціальну економічну зону «Закарпаття» (2001). Першим інвестором СЕЗ «Закарпаття» став бізнесмен Олег Боярин, завод якого «Єврокар» був збудований за системою «грінфілд» та став орієнтиром для світових інвесторів.

Відповідно до закону «Про спеціальну економічну зону «Закарпаття» на території Закарпатської області створена спеціальна економічна зона, однією з головних цілей якої було подолання депресивного стану районів, міст, сіл, селищ області із несприятливими соціально-економічними та екологічними умовами розвитку, а також залучення інвестицій в економіку, створення нових робочих місць та сучасної виробничої і транспортної інфраструктури в регіоні. Закон гарантував спеціальні сприятливі умови роботи підприємств упродовж 30 років, зокрема, податкові пільги, спеціальний митний режим тощо.

За період 2001–2004 років Закарпатська область залучила приблизно \$130 млн доларів прямих іноземних інвестицій. У 2004 році Закарпаття посіло перше місце за динамікою інвестиційної активності та четверте місце – за обсягом прямих іноземних інвестицій на людину (на душу населення) в Україні (загалом інвестиції склали 62,7 млн доларів. А також Упродовж 2001–2004 років регіон створив понад 19 000 робочих місць, а також було збудовано 8 сучасних заводів (greenfield), а також відновлено роботу близько 30 підприємств («Хенкель-Ужгород», «Грін Рей» «ФЕМ Інвест», Берегівський радіозавод, Мукачівський завод «Точприлад», Стен ltd та інші) [224, с. 57 251].

Проте в 2005 році інвестори СЕЗ «Закарпаття» зіткнулися з проблемою невиконання державою своїх зобов'язань відносно забезпечення гарантій інвесторам. У результаті прийняття Закону України «Про державний бюджет на 2005 рік» було скасовано всі пільги для суб'єктів господарської діяльності СЕЗ «Закарпаття», що, безумовно, зламало тривалу тенденцію збільшення кількості залучених прямих іноземних інвестицій внаслідок припинення та / або скорочення діяльності ряду підприємств регіону. До основних причин закриття вільних економічних зон в Україні у 2005 році офіційна влада (уряд Ю. Тимошенко) відносила такі: 1) зловживання податковими та митними пільгами, що призводило до втрат державного бюджету (часто пільги використовувалися не для інвестицій, а для ввезення товарів без мита та ПДВ із подальшою реалізацією на внутрішньому ринку); 2) невиконання інвестиційних зобов'язань;

- 3) корупція та вибіркове надання преференцій адміністрацією ВЕЗ;
- 4) боротьба з «тіньовою» економікою.

Починаючи з 2005 року, в області не зареєстровано жодного інвестиційного проєкту. Наприклад, уже в 2006 році концерн Volkswagen, який хотів працювати на Закарпатті, вклав кошти (1,3 млрд доларів) у Росію (у Калусі й Нижньому Новгороді він створив підприємства з 8 000 робочих місць) [224, с. 31]. Найбільша японська автомобільна компанія Toyota вивчала український ринок, але, порадившись зі своїми колегами, що вже працювали в Україні, розмістила свої потужності також у Росії – у Санкт-Петербурзі, створивши більше 1800 робочих місць і виробивши в 2013 році більше 35 тис. автомобілів. Японська корпорація Yasaki, яка вже працювала в Україні і планувала тут розвиватися, побудувала новий завод у Румунії. Ще одне виробництво компанія мала намір розмістити в гірському районі Закарпатської області, але перенесла його в Словачку республіку [251]. А загалом, як зазначає В. Панов, «для Закарпаття було втрачено 240 попередніх домовленостей про інвестиційні наміри, 1,2 млрд інвестування, 6000 робочих місць» [224]. І все це через недотримання державою гарантій для інвесторів.

Інший напрям залучення іноземних інвестицій – створення індустріальних парків. Такі парки є одним з інструментів регіонального розвитку, завдання яких – розвинути економічну спроможність території з метою поліпшення її економічних перспектив, створення нових робочих місць та підвищення якості життя населення. Станом на 2023 рік у Закарпатській області зареєстровано 5 індустріальних парків (до порівняння: у сусідніх Польщі налічується 83, у Словаччині – 87 індустріальних парків): «1) Індустріальний парк «Соломоново» (с. Соломоново, 66,2 га, з них вільні 41 га, середнє та точне машинобудування); 2) Індустріальний парк «Марамуреш» (с. Солотвино, 33,2 га, підприємства деревообробної, меблевої, машинобудівної промисловості; 3) Індустріальний парк «Ужгород» (м. Ужгород, 10,1 га, промислові підприємства з виробництва різноманітних будівельних матеріалів та іншої промисловості); 4) Індустріальний парк «Вестерн Індастрі-

ал» (с. Буштино, 21,6 га, промислові підприємства з виробництва переробки деревини, виробництво будівельних матеріалів та виробництво готових будинків модульного типу); 5) Індустріальний парк «Френдлі Вінтехнолоджі» (м. Перечин, 16,5 га, підприємства з виробництва будівельних металевих конструкцій і їх частин, виробництво електричного устаткування, їх ремонт і технічне обслуговування, установлення та монтаж)» [280]. Головна причина того, що 41 га у Соломоново вільний при наявності потужної інфраструктури для бізнесу, залишається нині та сама, що була і в 2005 році – недовіра інвесторів до держави, яка не виконала свої обіцянки щодо створення сприятливих умов для інвестування. У рейтингу інвестиційної привабливості Doing Business-2020, який щорічно оприлюднює Світовий банк, Україна посіла 64 сходинку серед 190 країн [315].

Отже, на нинішній день «очевидною є необхідність повернення довіри до регіону та країни в цілому шляхом відновлення та повернення компаній, які повірили в Україну, шляхом відновлення інвестиційного режиму СЕЗ «Закарпаття», створення таких умов, при яких вони радитимуть всім співвітчизникам вкладати інвестиції лише до України» [251].

Політичний режим на Закарпатті упродовж 2004–2010 років формувався під впливом загальноукраїнських змін після Майдану (2004), характеризувався нестабільністю, підвищеною політизацією регіональної влади та частою зміною політичних орієнтацій місцевої еліти. Його ще можна назвати перехідним від авторитарно-олігархічного впливу СДПУ(о) до конкуренції між проєвропейськими («Наша Україна») й проросійськими силами (Партія регіонів). Хоча демократія декларувалася, реальний політичний процес залишався підконтрольним угрупованням, пов'язаним із бізнес-інтересами й політичним патронажем із Києва. Основні риси цього режиму можна охарактеризувати так:

1. Тип режиму: гібридний режим із поєднанням демократичних елементів, авторитаризму та патрон-клієнтальних відносин.

2. Вплив загальнонаціонального контексту: після 2004 року політичний вплив здобула «помаранчева» влада, а відтак в регіоні

змінилася вертикаль управління: головою ЗОДА призначено Віктора Балогу; упродовж 2006–2010 років спостерігалось почергове переважання різних політичних сил: «Наша Україна», БЮТ (ВО «Батьківщина»), Партія регіонів, що відображалось і в регіоні; політична нестабільність та зміна урядів (Юлія Тимошенко, Віктор Янукович).

3. Кадрові ротації та політична лояльність до центру. Застосовувалася практика «договірного адміністрування» – узгодження ключових призначень на рівні Києва і місцевих еліт. Місцеві еліти залишили за собою вагомий вплив на суспільно-політичні процеси на локальному рівні.

4. Політична конкуренція основних груп впливу: СДПУ(о) (Іван Різак), «Наша Україна» (Віктор Балога), Партія регіонів (Олександр Ледида), група «Р.І.О.» (Сергій Ратушняк), ВО «Батьківщина» (Олександр Кемеш). Система влади залишається з великим впливом патрон-клієнтальних відносин, оскільки вона функціонує через особисту лояльність, контроль над ресурсами і владними призначеннями.

5. Персоніфікований вплив Віктора Балоги як голови АП на загальнополітичні процеси, а відтак і на посилення впливу групи «Барва» на Закарпатті.

6. Низький рівень громадянської участі. Попри виборчу активність (особливо у 2004 року), громадянське суспільство залишалося слабо інституціоналізованим. Переважала пасивність населення, залежність від адмінресурсу й лояльність до влади в обмін на матеріальні блага (патерналістські очікування).

7. Вплив етнічного та прикордонного фактора на суспільно-політичні процеси. Йдеться про активізацію транскордонного співробітництва та утворення двох угорських партій (КМКС-ПУУ та ДПУУ).

Основні характерні особливості політичного режиму на Закарпатті впродовж 2004–2010 років подано в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Характеристика політичного режиму на Закарпатті впродовж 2004–2010 рр.

Характерна ознака	Опис
Тип режиму	Гібридний режим із поєднанням демократичних елементів, авторитаризму та локального патримоніалізму
Політична конкуренція	Існувала формально, реальний вплив концентрувався в руках кількох впливових угруповань; на практиці – нерівна, з активним використанням адміністративного ресурсу; значна залежність результатів від політичного патронажу
Роль партій у функціонуванні	Політичні партії використовувалися як інструмент реалізації інтересів еліт; партійна ідентичність мала вторинне значення порівняно з особистою лояльністю.
Роль громадянського суспільства	Обмежена; посилюється роль громадських організацій; слабкий вплив на політичні процеси; впроваджуються грантові ініціативи, зокрема з боку ЄС
Адміністративний ресурс	Високий рівень використання, особливо на місцевих виборах; кадрові призначення часто базувалися на політичній лояльності, а не компетенції
Демократичні інститути	Формально діяли, однак були підконтрольні виконавчій владі або політичним елітам; механізми стримувань і противаг – слабкі
Медіа	Формально плюралістичні, проте значна частина медіа перебувала під контролем місцевих бізнес-груп або політичних сил; поширена політична заангажованість

Джерело: побудовано авторкою.

Етап соціально-політичного розвитку Закарпаття упродовж 2010–2014 років пов'язаний із президентством Віктора Януковича, поверненням до авторитарно-олігархічного режиму з інституціоналізацією проросійської зовнішньої політики. Після то-

го як В. Янукович переміг на президентських виборах 2010 р. відбувається повернення до президентсько-парламентської республіки з посиленням ролі президента в системі державного управління. Після президентської кампанії Партія регіонів успішно провела місцеві вибори 2010 р., сформувавши більшість в 11 регіонах України, а ще в 7 вона увійшла до складу більшості [193]. Таким чином, за результатами виборів партійну систему України можна було назвати системою з переддомінуючою партією. Партія регіонів стає провладною, що дає їй можливість проникнення у всі рівні державного управління. Такі зміни відповідно відобразилися і на суспільно-політичному розвитку Закарпаття. Передусім відбулася зміна керівництва ЗОДА (18.03.2010 р. призначено О. Ледиду, очільника Партії регіонів на Закарпатті). Заступниками О. Ледиди стали І. Бушко (перший), В. Феєр, В. Гоблик, І. Качур, В. Закурений (керівник апарату ОДА). Через певний час Президент України призначив і нових голів районних адміністрацій (усі представники Партії регіонів). Відбулися нові кадрові призначення і в силових структурах області (МВС, СБУ) [195, с. 273].

Президентські вибори на Закарпатті 2010 року відбулися у контексті протистояння основних чотирьох груп впливу, які нами були описані раніше і які пов'язані з іменами таких політиків: Віктор Балога, Сергій Ратушняк, Олександр Кеменяш, Олександр Ледида. Таким чином, напередодні виборів суттєвих змін у позиціонуванні владно-бізнесової еліти краю не спостерігалось. За винятком розколу в НСНУ і створення Віктором Балоого ПП «Єдиний центр» і появи нових впливових груп навколо підтримки Сергія Тігіпка й Арсенія Яценюка. Також слід відзначити, що тривалий час В. Балога публічно не підтримував жодного кандидата і лише напередодні голосування в першому турі заявив про підтримку Віктора Ющенка. Результати першого туру виборів подано в таблиці 2.3.

Таблиця 2.4

**Результати першого туру президентських виборів 2010 року
в Закарпатській області**

№	П І Б	Результат	№	П І Б	Результат
1	Янукович В.	29,65 %	10	Симоненко П.	1,08 %
2	Тимошенко Ю.	26,23 %	11	Тягнибок О.	1,02 %
3	Яценюк А.	10,17 %	12	Противсіх В.	0,31 %
4	Тігіпко С.	10,00 %	13	Костенко Ю.	0,27 %
5	Ющенко В.	5,93 %	14	Богословська І.	0,25 %
6	Литвин В.	3,25 %	15	Супрун Л.	0,17 %
7	Ратушняк С.	2,61 %	16	Бродський М.	0,11 %
8	Мороз О.	1,58 %	17	Пабат О.	0,08 %
9	Гриценко А.	1,19 %	18	Рябоконт О.	0,02 %

Джерело: [195, с. 266].

Як бачимо, Закарпатська область стала лише однією з західних областей, у якій у першому турі переміг Віктор Янукович, здобувши підтримку 29,6 % виборців [273]. Найвищий рівень підтримки він отримав у Берегівському, Тячівському, Хустському районах. Традиційно заробітчанські Хустський і Тячівський райони (з російською орієнтацією працевлаштування) віддали свої голоси за проросійського кандидата. Не останню роль в агітації за В. Януковича зіграло і московське православ'я. У 74 виборчому окрузі (Берегівський район), де проживають в основному угорці, В. Янукович отримав найбільшу кількість голосів виборців на Закарпатті – 54 %. Угорський електорат у Закарпатті різниться дисциплінованим голосуванням. При цьому відбувається воно за впливу двох конкуруючих політичних сил ПУУ – КМКС (М. Ковач) та ДПУУ (І. Гайдош). На нинішніх виборах у першому турі перші вирішили не підтримувати жодного кандидата, а другі віддали свої голоси В. Януковичу, провівши при цьому потужну агітаційну роботу [195, с. 267].

Після того, як Віктор Ющенко не зміг пройти до другого туру виборів, Віктор Балога заявив, що він і партія «Єдиний

Центр», лідером якої він є, підтримує в другому турі кандидатуру В. Януковича. На підтримку Віктора Януковича за традиційними «електоральними схемами» був задіяний адміністративний ресурс (наради з працівниками освіти, медицини, культури тощо). Але як говорили самі члени Партії регіонів, такі дії позитиву для рейтингу Віктора Януковича не принесли, а скоріше навпаки – зіграли проти нього.

Напередодні другого туру Віктор Балого розіслав значну кількість поштових листів жителям області (за даними ЗМІ, 500 тисяч). У листі говорилося про «брудні часи правління Віктора Медведчука, про брутальні мукачівські вибори, про побиття студентів у м. Свалява та про арешт бандитського угруповання на ужгородському стадіоні «Авангард» у листопаді 2004 року. Закінчується лист фразою: «Кожен голос за Юлію Тимошенко – це голос за повернення Віктора Медведчука» [195, с. 269]. Лист був відправлений з метою зменшити рейтинг Юлії Тимошенко. Але цього не сталося, і Віктор Балого був звинувачений у тому, що своїм листом тільки заподіяв шкоду іміджу В. Януковича. А перемогу в другому турі президентських виборів на Закарпатті здобула Юлія Тимошенко з результатом 51,8 % голосів виборців проти 41,6 % у Віктора Януковича [273].

Віктора Януковича на Закарпатті підтримали прихильники Партії регіонів, частина прихильників партії «Єдиний Центр» (В. Балого), представники румунської та угорської національних меншин. За наслідками виборів відбулося переформатування політичних сил і в місцевих органах влади. Цікавою з цього приводу є думка очільника Партії регіонів Олександра Ледида: «Закарпаття відрізняється від Тернополя, Івано-Франківська, Донецька і Луганська, бо тут немає жодної ради, де б якась політична сила мала більшість. Отже, треба сідати за стіл і домовлятися, у тому числі про кадрові питання» [189]. Йдеться про те, що за результатами цих виборів головними політичними силами області стали Партія регіонів, партія «Єдиний центр» та ВО «Батьківщина». Саме між ними і був розділений політичний вплив упродовж 2010–2014 років.

Опозиційні сили краю 23 квітня 2010 р. в Ужгороді створили Комітет народного опору, який мав протидіяти антинародній політиці В. Януковича, який 21 квітня 2010 р. підписав договір із Росією про продовження перебування флоту Російської Федерації ще на 25 років. До Комітету ввійшли ЗОО УРП «Собор», КУН, НРУ, УНП, ПП «Громадянська позиція», крайове товариство «Просвіта», Українська партія.

Подальші суспільно-політичні трансформації в області відбувалися у контексті місцевих (31 жовтня 2010 року) та парламентських (28 жовтня 2012 року) виборів. Місцеві вибори 2010 року на Закарпатті відбувалися у контексті протистояння двох головних політичних сил: Партії регіонів та партії «Єдиний центр». Перемогу на виборах до рад різного рівня (в тому числі і до Закарпатської обласної ради) здобула партія «Єдиний Центр». Саме це і стало, на нашу думку, однією з головних причин того, що Віктор Балога був призначений Міністром з надзвичайних ситуацій. Результатом такого призначення була домовленість ключових політиків краю про співпрацю, яка показово була реалізована висадженням сакур (13 листопада) на вул. Легоцького. В акції взяли участь Віктор Балога, Олександр Ледида, Віктор Погорелов (мер Ужгорода) та низка депутатів обласної та міської рад. Олександр Ледида черговий раз наголосив на регіональній особливості Закарпаття, де відсутні домінуючі сили в радах і де потрібно домовлятися і шукати консенсус у прийнятті рішень: «Ця акція ще раз довела: вибори закінчились. І на цих виборах на Закарпатті ворогів не було. Були лише політичні опоненти» [171].

Унікальною рисою Закарпаття в цей час було те, що навіть за домінування «регіоналів» старі неформальні домовленості збереглися. Олександр Ледида, хоч і представляв правлячу партію, вважався близьким до Віктора Балого та діяв у певному консенсусі з його командою. Віктор Балога натомість продемонстрував політичну гнучкість, створивши власну партію «Єдиний Центр» (2008), дистанціювався від Віктора Ющенка і навіть пішов на співпрацю з режимом Віктора Януковича (у 2010–2012 роках В. Балога обіймав посаду міністра МНС в уряді Миколи Азарова). Таким чином, не-

формальний вплив угруповання «Барва» (В. Балого) залишався вагомим і після 2010 року. Наприклад, на парламентських виборах 2012 року сам Віктор Балого та двоє його рідних братів були обрані народними депутатами по мажоритарних округах області (самовисуваннями), обійшовши кандидатів від влади (див. Додаток Б).

Парламентські вибори 2012 року суттєвим чином не змінили політичний ландшафт області, оскільки домінуючий вплив в області залишився і надалі у двох політичних сил: Партії регіонів та партії «Єдиний Центр». У мажоритарних округах (6) області по три представники від цих партій здобули депутатські мандати. Характеристику політичного режиму впродовж 2010–2014 років подано в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Характеристика політичного режиму на Закарпатті впродовж 2010–2014 рр.

Характерна ознака	Опис
Тип режиму	Гібридний, із домінуванням олігархічних та авторитарних елементів
Політична конкуренція	Обмежена, з перевагою провладних сил і тиском на опозицію
Роль партій у функціонуванні	Партії використовувалися як інструменти впливу та контролю, особливо провладна Партія регіонів
Роль громадянського суспільства	Обмежена активність, зростання ролі після 2013 року (Євромайдан)
Адміністративний ресурс	Широко використовувався для підтримки лояльних кандидатів і партій
Демократичні інститути	Формально збережені, але фактично діяли вибірково та під політичним тиском
Медіа	Переважно контрольовані владою, обмежений плюралізм думок

Джерело: побудовано авторкою.

Вагоме значення для розвитку регіону впродовж 1996–2014 років мала транскордонна співпраця. Вона впливала на розвиток громадянського суспільства (грантові програми для громадських

організацій), економіки (долученість до різних програм ЄС, таких як INTERREG, TACIS, а з 2007 року до Європейського інструменту сусідства і партнерства (ENPI) тощо). Основні напрями транскордонної взаємодії можна виокремити такі: 1) розвиток прикордонної інфраструктури (покращення доріг, пунктів пропуску); 2) екологічні проєкти; 3) культурні та освітні ініціативи (обмін студентами, підтримка національних меншин); 4) місцевого самоврядування у контексті розвитку партнерства між прикордонними містами і населеними пунктами (наприклад, Мукачево – Кошице, Ужгород – Ніредьгаза та інше) [14].

Слід зазначити, що така співпраця могла б стати набагато потужнішою, що мало б вагоме значення для розвитку всіх сфер життєдіяльності області, але перешкодою для такої співпраці були різного роду бюрократичні бар'єри (неузгодженість вітчизняного і європейського законодавства), слабка інституційна (фінансова) спроможність територіальних громад, відсутність системної державної підтримки, політична нестабільність (різновекторність зовнішньої політики), корупційні ризики пов'язані з митним контролем тощо.

У той же час транскордонна співпраця Закарпаття у вказаний період демонструвала стійку динаміку розвитку, стала майданчиком європейської інтеграції на регіональному рівні та сприяла локальному розвитку громад. Ключовими етапами розвитку транскордонної співпраці є такі: 1) етап початкової інституалізації (1996–2000), на якому Закарпаття долучається до Карпатського Євро-регіону (1993); 2) формалізація транскордонної співпраці та участь у низці проєктів ЄС (2001–2010); 3) поглиблення транскордонної співпраці (2010–2014): створення Європейського об'єднання територіального співробітництва (ЄОТС) «Тиса» (2015 – завершення формування), Закарпаття стає ключовим регіоном для співпраці з країнами Вишеградської групи, з 2010 р. налагоджується технічна, інституційна та кадрова готовність до участі у програмах ЄС. Незважаючи на успішність реалізації низки транскордонних проєктів, цей напрям роботи має бути покращений за рахунок: «належної координації існуючих програм фінансової допомоги,

збільшення фінансової підтримки проєктів транскордонного співробітництва, активізація діяльності місцевих органів влади у сфері міжнародного співробітництва та інше» [14, с. 62–65].

Аналізуючи суспільно-політичний розвиток Закарпаття впродовж 1996–2014 рр. слід також окреслити особливості становлення громадянського суспільства. Особливостям розвитку громадянського суспільства у нашій роботі присвячений окремий підпункт роботи, але це не заважає, вважаємо, акцентувати увагу на головних його особливостях. До таких відносимо: 1) розвиток громадянського суспільства відбувається під впливом загальноукраїнських тенденцій (формування державності, чергування демократичних та авторитарних тенденцій); забезпечення належного інформування громадськості про проєкти, ініціювання створення Карпатського центру підготовки та перепідготовки керівництва та персоналу транскордонного співробітництва, 2) розширення спектру громадянських ініціатив (активізація молодіжних об'єднань, студентських рад; поява організації, які працювали в екологічній, освітній, культурній, молодіжній, етнічній сферах; інституціалізація громадських рухів у сфері євроінтеграції); 3) активізація та інституціалізація національно-культурних товариств, основним напрямком діяльності яких стало забезпечення інтересів національних меншин у різних сферах суспільного життя; 4) вплив зовнішніх донорів та транскордонне співробітництво (розвиток громадянського суспільства активно підтримувався міжнародними фондами, фінансування проєктів ЄС для активації середовища неурядових організацій); 5) залежність від влади та імітація діяльності за вказівкою тих чи інших політичних сил; 6) ситуативний або проєктний характер діяльності низки організацій; 7) обмежений вплив на владу; 8) професіоналізація діяльності низки громадських організацій (розробки стратегій розвитку громад, надання соціальних послуг; поява регіональних експертних центрів та аналітичних структур). Зазначимо, що розвиток громадянського суспільства на Закарпатті у вказаний період характеризувався його активізацією, зростанням кількості та тематичного різноманіття організацій, однак супроводжувався слабкою інституційністю, за-

лежністю від зовнішнього фінансування та обмеженим впливом на публічну політику.

Отже, у 1996–2013 роках Закарпатська область пройшла шлях від пострадянської обласної провінції зі спадком компартійної еліти до інтегрованого в європейський простір регіону з активним громадянським суспільством. Ключовими тенденціями були кланова боротьба за владу (угруповання, пов'язані з СДПУ(о) (Іван Різак), «Єдиним Центром» (Віктор Балого), Партія регіонів (Олександр Ледида)), поступове наростання ролі громади у впливовості на органи влади (від культурних товариств 90-х до масових протестів 2013-го), структурні економічні зміни (насамперед інвестиції в машинобудування) та євроінтеграційний курс, що реалізовувався через транскордонну співпрацю. Політичний режим області залишився гібридним, як і у всій Україні, але у різні роки з домінування специфічних характеристик: авторитарна вертикаль часів Леоніда Кучми змінилася не менш монополістичною, хоч і проєвропейською, демократичною владою «нашоукраїнців», а за В. Януковича знову перетворилася на авторитарно-олігархічну.

2.4. Євромайдан і соціально-політичні трансформації на Закарпатті впродовж 2014–2025 років

На відміну від попередніх історичних періодів у розвитку Закарпаття, коли яскраво проглядалися регіональні особливості й характерні тільки для цього регіону знакові події, що давало можливість чітко визначати періодичні рамки розвитку, починаючи з 1991 р. такі особливості нівелюються і визначення періодичних меж за певними змінами і тенденціями робиться науковцями, базуючись на знакових подіях виключно загальнонаціонального масштабу. Однією з таких подій є Євромайдан (2013–2014), який залишив помітний слід у політичному, соціальному та культурному житті всієї України, зокрема й такого її регіону, як Закарпаття. І це незважаючи на те, що регіон традиційно мав свої особливості через багатокультурність та багатонаціональний склад населення, географічне розташування й історичні зв'язки з Європою. Однак загальнодержавні тенденції розвит-

ку так само призвели до суспільної реакції на зміни в політичній системі. Тому події Євромайдану також знайшли тут широкий відгук і вплинули на постреволуційні соціальні явища та процеси, які ще не достатньо вивчені у політичній науці.

У політичній регіоналістиці як складовій політичних наук соціально-політичні процеси в найзахіднішому українському регіоні досліджуються епізодично. Якщо партійні й електоральні дослідження регіонального простору вже системно вивчаються останніми роками, то політичні інститути і процеси на Закарпатті – ні. Тому ми намагаємося акцентувати увагу на регіональних особливостях динаміки соціально-політичних подій та їх наслідків, аналізувати впливи внутрішніх і зовнішніх чинників на політичне життя регіону. Відтак у центрі уваги даного підрозділу, а звідси й мети, постає аналіз впливу соціально-політичних процесів після Євромайдану на регіональний, передусім політичний, розвиток Закарпаття.

Отже, починаючи з 2014 року, після Євромайдану та початку російсько-української війни, соціально-політичний розвиток Закарпаття набув нової динаміки. В області відбулися істотні зміни у владних відносинах, реалізовано масштабну реформу децентралізації, активізувалося громадянське суспільство. Війна на сході України, а з 2022 року – повномасштабна агресія Росії вплинула на безпекову та соціальну ситуацію краю. Одночасно особливу роль відіграли фактори зовнішньої політики – європейська інтеграція та сусідство з Угорщиною, що позначилося на внутрішніх процесах області.

Однак слід сказати, що на відміну від центральних і західних регіонів України, протестний рух на Закарпатті був менш масовим, хоча місцеві активісти дієво підтримували київський Євромайдан. Незважаючи на це, у найбільших містах регіону – Ужгороді, Мукачеві, Хусті, Берегові та інших проходили мітинги, протестні автопробіги, студентські страйки та акції солідарності з протестувальниками по всій країні. Особливу роль у ті дні відіграли студенти Ужгородського національного університету та місцеві представники громадянського суспільства (Ю. Світлик, Ю. Дуб та ін.). Так, зокрема, в головному місті області з листопада 2013 року регулярно збиралися акції протесту, які переросли в «Ужгородський

Майдан». Після силового розгону Євромайдану в Києві в ніч на 30 листопада ужгородські активісти організували численні марші, пікети Закарпатської обласної адміністрації та мітинги. Також відбувалися демонстрації й пікети в інших містах Закарпаття, а активісти створювали волонтерські осередки для допомоги Майдану.

Важливо, що закарпатська громада проявила виваженість і миролюбність, і Закарпатська область залишалася єдиною в Західній Україні, де протестувальники не захопили силою будівлю ОДА. Активісти обмежилися встановленням наметів і барикад перед адмінбудівлею, проводили там мітинги, на які навіть допускалися посадовці й духовенство для діалогу. Губернатор О. Ледида з Партії регіонів фактично пішов на переговори і не віддавав наказів на силовий розгін, заявивши, що «крові в області не потрібно». А пізніше сам пішов у відставку. Утворення Народної Ради Закарпаття було актом закарпатських протестувальників, який ні до чого не привів, оскільки статус цього органу був незрозумілий. В. Мартин із цього приводу написав у газеті «Дзеркало тижня», що «В. Янукович був би щасливим, якби зумів розв'язати ситуацію в країні за закарпатським сценарієм» [150]. Така мирна, толерантна атмосфера протесту відображала особливість регіону, яка полягала в тому, що закарпатці історично схильні уникати радикальних сценаріїв і шукати компроміс.

Складною була на Закарпатті трансформація владних відносин, про що свідчать зміни голів ЗОДА та переформатування більшості в обласній раді. Так, з 2014 по 2025 рік на Закарпатті були при владі дев'ять губернаторів: Валерій Лунченко, Василь Губаль, Геннадій Москаль, Ігор Бондаренко, Олексій Гетманенко, Олексій Петров, Анатолій Полосков, Віктор Микита, Мирослав Білецький (див. Додаток К). Нетривале перебування на посадах голів ЗОДА вказує на високий рівень турбулентності в політичній сфері, це по-перше. І, по-друге, було свідченням боротьби за владу центру та місцевих груп впливу.

Передусім зазначимо, що Євромайдан 2014 року привів до перезавантаження влади в усіх регіонах України, зокрема й на Закарпатті. Було усунуто від впливу представників колишньої

правлячої партії (Партії регіонів) та призначено нових керівників обласної адміністрації. Однак у Закарпатті істотну роль у владних відносинах продовжували відігравати місцеві неформальні лідери («кланові» угруповання). Найбільш впливовими в цей час були угруповання Віктора Балого та Михайла Ланя. Саме конкуренція між цими групами впливу і становила особливість політичного розвитку Закарпаття відразу після Євромайдану.

Протистояння вказаних груп впливу призвело 11 липня 2015 року в м. Мукачево до збройного зіткнення між бійцями організації «Правий сектор» (підтримували Віктора Балого, який частково фінансував цю організацію) та людьми, пов'язаними з Михайлом Ланьом. Причиною конфлікту, за даними правоохоронців, стали «непрості стосунки» між народними депутатами Михайлом Ланьом та Віктором Балогою щодо розподілу потоків контрабанди. Перестрілка призвела до загибелі цивільної особи та кількох поранених, а також спричинила гучний резонанс в Україні. Для врегулювання кризи центральна влада вдалася до кадрових змін, і вже в липні 2015 року президент призначив головою Закарпатської ОДА Геннадія Москаля з завданням на «наведення порядку» в регіоні, зокрема на боротьбу з контрабандними схемами та стримування амбіцій місцевих еліт. Зазначимо, що на місцевих виборах 2015 року черговий раз перемогу здобуває партія В. Балого «Єдиний Центр» (див. Додаток 3).

Президентські й парламентські вибори 2019 року принесли значні зміни в області. Перемога Володимира Зеленського, який балотувався під гаслами оновлення еліт, позначилася і на Закарпатті. На парламентських виборах закарпатці підтримали партію «Слуга народу» – 49,8 % за партійним списком (один із найвищих показників по країні) [273]. Однак у мажоритарних округах впливові місцеві кандидати продемонстрували знову стійкість, що свідчило про значний вплив місцевих еліт на політичні процеси в області: із 6 мажоритарних округів представники «Слуги народу» виграли лише в одному. Сенсацією став провал родини Балог: молодші брати Іван та Павло Балого програли вибори (посіли лише 4-ті місця у своїх округах), а сам Віктор Балого ледве втримав перемогу

в Мукачівському окрузі № 69, випередивши кандидата від «Слуги народу» менш ніж на тисячу голосів [273]. Аналітики й експерти почали говорити про завершення багаторічної гегемонії групи впливу Віктора Балоги на Закарпатті.

У 2019–2020 роках команда президента Володимира Зеленського здійснює перезавантаження обласної влади. Спочатку головою ЗОДА замість Геннадія Москаля призначають Ігоря Бондаренка (уродженець Мукачева), а потім, у квітні 2020 р., – генерала СБУ Олексія Петрова, який не мав зв'язків із Закарпаттям. За результатами виборів до Закарпатської обласної ради було сформовано коаліцію у складі партій «Слуга Народу», «Рідне Закарпаття», «Європейська Солідарність», ВО «Батьківщина». Партія «Команда Андрія Балоги» залишилася в опозиції.

Однак ситуація швидко змінилася. У червні 2021 року коаліція в облраді була переформатована, і угруповання Віктора Балоги знову здобуло владу: Олексія Петрова змусили піти у відставку, а головою ЗОР було призначено Володимира Чубірка. У відповідь на поразку в обласній раді Офіс Президента зробив нову ставку. У грудні 2021 року Володимир Зеленський призначив головою ЗОДА (з 2022 року – обласної військової адміністрації) Віктора Микиту. У вересні 2023 року пішов у відставку Володимир Чубірко, а головою ЗОР було обрано представника «Слуги народу» Романа Сарая [191]. Таким чином, на кінець 2023 року Офісу Президента вдалося подолати монополію старих еліт на владу на Закарпатті. А 27 червня 2024 року НАБУ і СБУ затримали мера Мукачева Андрія Балогу (сина Віктора Балоги) та голову райради Михайла Ланя за підозрою у зловживаннях при продажі комунальної землі. Цю справу багато хто розцінив як завершення домінування місцевих еліт в області. Центральна влада, скориставшись воєнним станом і суспільним запитом на справедливість, значно послабила позиції колишніх впливових представників регіональної еліти.

Отже, станом на 2025 рік політичний ландшафт Закарпаття помітно оновився. Незважаючи на те, що традиційні лідери (В. Балога, М. Ланьо, В. Брензович) втратили частину впливу, повністю фактор регіональних еліт не зник, а залишився на

більш локальному рівні (наприклад, мукачівська громада). Таким чином, за десятиліття регіон пройшов шлях від майже неподільної влади декількох регіональних «кланів» / груп впливу до більш збалансованої системи, де центральна влада має належний правовий механізм впливу, а громади – більшу самостійність. Утім виклики залишаються у вигляді неформального впливу бізнес-груп, корупції та міжпартійної боротьби за ресурси.

Вагомий вплив на соціально-політичні процеси в області мала реформа децентралізації. Реформа децентралізації в Україні – це одна з ключових структурних реформ, розпочатих у 2014 році, яка мала на меті передачу повноважень і ресурсів від центральної влади до місцевих органів самоврядування; створення спроможних територіальних громад; підвищення ефективності та прозорості управління на місцях; забезпечення якісних публічних послуг для громадян; формування сильної місцевої влади, яка самостійно приймає рішення й відповідає за розвиток території. Основні етапи реформи децентралізації подано в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Етапи реформи децентралізації в Україні

Назва етапу	Термін	Основні характеристики	Нормативні документи
Підготовчий	2014–2015	Прийняття основ концепції, підготовка законодавчої бази, запуск механізму добровільного об'єднання громад	Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (2014); Закон України «Про співробітництво територіальних громад» (2014)
Добровільне об'єднання територіальних громад	2015–2019	Створення перших ОТГ, передача повноважень і ресурсів громадам, зміцнення фінансової бази місцевого самоврядування	Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (2015); Зміни до Бюджетного та Податкового кодексів України (2015)

Продовження табл. 2.6

Завершення об'єднання; створення нового адміністративно-територіального устрою	2020	Завершення формування нової системи громад, укрупнення районів, місцеві вибори на новій основі	Постанова КМУ № 707-р (2020) про затвердження адміністративно-територіального устрою; Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо діяльності органів місцевого самоврядування» (2020)
Подальше функціонування, розвиток інституційної спроможності територіальних громад	2021–2023	Укріплення управлінської, фінансової, соціальної спроможності новостворених громад	Державна стратегія регіонального розвитку до 2027 року; Методичні рекомендації щодо організації управління громадами
Адаптація до умов військового стану	2022–2025	Реагування громад на виклики війни, допомога ВПО, мобілізація ресурсів, взаємодія з військовими та волонтерами	Закон України «Про правовий режим воєнного стану»; Постанови КМУ щодо гуманітарного реагування та координації дій громад в умовах війни

Джерело: побудовано авторкою.

Реформа децентралізації сприяла оновленню політичної еліти Закарпаття та впровадженню реформ, спрямованих на покращення життя населення області, а отже й відновленню іміджу владних інституцій. Як показано в таблиці, цей процес почався після 2014 року в рамках загальної реформи децентралізації, яка була спрямована на передачу більшості повноважень та фінансових ресурсів місцевим органам влади, щоб посилити їхню автономію, ефективність і відповідальність. У Закарпатській області були, звичайно, й свої особливості. Зокрема, поетапність її ходу можна прослідкувати за:

1) специфікою формування територіальних громад (станом на 2020 рік у Закарпатській області було утворено 47 територіальних громад, які розпочали свою діяльність після місцевих виборів 25 жовтня 2020 року. Загалом у регіоні було сформовано 64 територіальні громади, які об'єднують 605 населених пунктів);

2) зміною адміністративно-територіального устрою в напрямку нового районування (в області створили 6 районів: Берегівський, Мукачівський, Рахівський, Тячівський, Ужгородський та Хустський);

3) різною ритмічністю в ході децентралізації (на початкових етапах реформи Закарпатська область відставала у впровадженні децентралізації, займаючи останні позиції в рейтингу регіонів за темпами формування спроможних громад, однак із часом процес активізувався, і більшість громад успішно перейшли до нової системи управління);

4) загалом успішними результатами в сталому розвитку мегагромад (децентралізація надала громадам можливість самостійно управляти ресурсами та планувати розвиток територій (наприклад, Іршавська територіальна громада об'єднує 20 населених пунктів і активно реалізує проєкти з розвитку інфраструктури та покращення якості життя місцевого населення).

Слід зазначити, що реформа децентралізації неоднозначно була сприйнята на місцях. Низка керівників областей відтягували її реалізацію з надією, що вона буде відкладена, в тому числі й керівник ЗОДА Г. Москаль. «Побоювання щодо її можливого негативного впливу на цілісність країни пов'язували з: послабленням центрального керівництва держави внаслідок передачі частини керівних повноважень і фінансів на місця; посиленням регіональних еліт і ще більший рівень «феодалізації» окремих регіонів; появою місцевого автономізму й розвиток сепаратизму (особливо в районах компактного проживання національних меншин); зниженням ефективності управління внаслідок низького кваліфікаційного рівня місцевих управлінців і високого рівня корумпованості й клієнтизму місцевих еліт, що сприятиме зростанню серед населення невдоволення українською державою як політичним суб'єктом

загалом; поглибленням розривів у соціально-економічному розвитку регіонів. Слід зауважити, що ці страхи багато у чому були пов'язані з попереднім складним досвідом відносин центру й регіонів, а також з історією анексії АРК та організацією Російської Федерацією на Сході України квазідержавних утворень «ДНР» і «ЛНР» (чому, зокрема, посприяли окремі представники місцевих еліт)» [70, с. 44–45].

Але слід зазначити, що й населення краю цю реформу сприймало неоднозначно. За результатами опитування громадської думки населення краю (2018) фондом «Демократичні ініціативи», «негативні уявлення стосовно децентралізації переважають над позитивними оцінками наслідків цього процесу. Так, пришвидшення спустошення сіл та селищ (32,9 %) і поява місцевих «князьків» (29,1 %) частіше зустрічались серед відповідей респондентів, аніж позитивні характеристики, такі як «відкриваються нові можливості для громадян впливати на владу» (21,7 %) та «покращується якість послуг для громадян» (19,3 %). Існують також суттєві відмінності у відповідях представників національних меншин. Так, серед них значно рідше побутують оцінки стосовно спустошення сіл та селищ (5,8 %) та нових можливостей впливати на владу. Водночас представники національних меншин частіше висловлюють побоювання стосовно появи місцевих «князьків» внаслідок процесів децентралізації (35,0 %)» [321].

Незважаючи на деяке відставання у проведенні реформи, станом на 2020 рік вона була завершена на Закарпатті як і в інших українських регіонах. С. Рішко у статті «Децентралізація влади та її значення для розвитку локальних політичних режимів в Україні» виокремлює такі напрямки впливу реформи децентралізації на регіональні (автором вказується локальні) політичні режими: «1) збільшення розміру бюджетів територіальних громад; 2) зміни в обсягах державної підтримки місцевого та регіонального розвитку (у 2019 р. обсяг фінансування був у 41,5 разу більший, ніж у 2014 р., збільшившись з 0,5 млрд грн до 20,75 млрд грн); 3) децентралізація влади сприяє кращому «виходу» місцевої економіки та бізнесу з тіні, оскільки ор-

гани місцевого самоврядування стали більш ефективними у розпорядження місцевими ресурсами, більш зацікавленими в розвитку бізнесу у своїх громадах; 4) інституційні механізми горизонтальної співпраці знижують залежність громад від олігархічних вертикалей та сприяють посиленню конкуренції між територіальними громадами за локальні ресурси; 5) сприяє зміцненню керованості територіями завдяки посиленню міжбюджетних відносин; 6) посилення політизації локальних політичних режимів за рахунок зростання впливовості регіональних політичних партій» [261, с. 163–165].

До вказаних вище напрямків впливу можна додати виокремлення позитивних наслідків децентралізації у дисертаційному дослідженні О. Вольського «Місцеве самоврядування в умовах децентралізації влади: порівняльний аналіз на прикладі Республіки Польща та України»: «1) реформу децентралізації влади було розпочато для подолання проблеми надмірного регіоналізму в Україні; 2) децентралізація влади у більшості випадків сприяє кращій демократизації; 3) децентралізація влади практично не притаманна для автократій» [41, с. 50–80].

Як показало наше дослідження, серед основних аспектів децентралізаційної політики на Закарпатті в контексті адміністративно-територіальної реформи у цей час актуальними постали питання передачі повноважень місцевим органам влади, планомірне формування об'єднаних територіальних громад, покращення інфраструктури та економічного розвитку, збереження політичної стабільності та попередження нових конфліктів, посилення європейських орієнтирів і етнокультурних особливостей Закарпаття.

У змісті передачі повноважень місцевим органам влади головний акцент робився на організаційно-управлінській складовій. Децентралізація дозволила місцевим громадам на Закарпатті отримати більше можливостей для вирішення місцевих проблем, зокрема в галузях освіти, охорони здоров'я, інфраструктури, економічного розвитку. При цьому публічні органи влади почали більш активно залучати ресурси не тільки локального значення, а й для розвитку регіону, підвищуючи рівень надання послуг та покращуючи управ-

ління відповідними територіями. Однак спочатку необхідно було сформулювати межі й об'єднати територіальні громади на добровільних засадах (де це можливо) й тоді вже приступити до реалізації планів розвитку. Адже одним із основних елементів децентралізації стало утворення об'єднаних територіальних громад для того, щоб дозволити малим та середнім громадам об'єднувати свої ресурси і отримувати більший фінансовий та адміністративний потенціал. На Закарпатті, де є чимало віддалених гірських сіл, таке об'єднання (за задумом авторів реформи) дозволило б зберегти важливі соціальні та інфраструктурні об'єкти, а також сприяло б розвитку нових інфраструктурних та інших проєктів.

Відтак децентралізація також стала каталізатором для покращення місцевої інфраструктури. Завдяки збільшенню фінансування з державного бюджету на місцевий рівень, громади на Закарпатті змогли розпочати масштабні проєкти з ремонту доріг, модернізації шкіл та медичних установ, а також створення нових робочих місць через підтримку місцевого бізнесу, покращення інфраструктури та послуг для місцевого населення.

Значний вплив мала децентралізація і на політичну ситуацію в регіоні. Особливо це вплинуло на підвищення ролі місцевих еліт (у тому числі й за результатом місцевих виборів 2020 року), що з одного боку, зміцнило демократичні процеси, а з іншого – дало можливість певним групам посилити своє впливове становище й монополізувати та контролювати регіональне політичне життя, що могло призвести до нових політичних конфліктів між опонентами й бізнес-групами. Але були й більші ризики, наприклад, деякі місцеві політичні сили, орієнтовані на співпрацю з Угорщиною або Росією, намагалися використати процес децентралізації для просування своїх інтересів, що створювало напруженість із центральною владою та елітами інших українських регіонів.

Маючи велику кількість позитивних ефектів, реформа децентралізації на Закарпатті показала і низку проблем з її втіленням. Закарпатський вчений, професор А. Панов у науковій розвідці «Закарпатський контекст адміністративно-територіальної реформи в Україні 2020» акцентує увагу саме на таких проблемах. По-

перше, «незрозумілим є залишення без територіального приросту міста Ужгород, який є чи не єдиним обласним центром в Україні, що не збільшив площу та кількість населення в рамках реформи. Натомість спостерігається значне укрупнення Мукачєва за рахунок приєднання великої кількості сільських населених пунктів, що не мають належного шляхово-транспортного сполучення з центром новоутвореної громади» [214].

По-друге, «одним з найбільш проблемних питань у формуванні районів є непоодинокa відсутність кореляції з системою транспортних мереж. Зокрема, для того, щоб умовний житель села Заріччя нового Хустського району дістався до районного центру, він буде вимушений кілька разів перетнути кордон власного району і потрапити до Берегівського, а потім знов повернутися. Такі нюанси в майбутньому можуть негативно вплинути на життєдіяльність нових районів, зручність комунікації населення з державними органами, зокрема викликати проблеми у визначенні юрисдикції, зонах відповідальності у обслуговуванні громадян тощо» [214].

По-третє, «відмова від об'єднання Тячівського та Рахівського районів, окрім особливостей гірського ландшафту, у більшій мірі була спричинена конкуренцією місцевих груп впливу та неможливістю безконфліктно вирішити питання столиці новоутвореного району. Результатом компромісу було залишення обох районів. Рахівський, при цьому, втратив майже 9 000 населення за рахунок приєднання сільських рад сіл Біла Церква та Середнє Водяне до Солотвинської громади, з віднесенням їх до Тячівського району» [214].

А. Панов також пропонує свою модель районування Закарпаття та окреслює шляхи вирішення наявних проблем: «1) об'єднання Рахівського і Тячівського районів, з розташуванням районного центру у селищі Солотвино. Альтернативний варіант полягає у переведенні Солотвинської селищної громади з Тячівського до Рахівського району, з метою збалансування кількості населення та ресурсного потенціалу останнього; 2) передача Зарічанської сільської громади зі складу Хустського району до Берегівського району; 3) приєднання Оноківської, Холмківської та Баранинської

сільських громад до Ужгородської міської громади» [14]. А загалом свою візію ефективної територіальної організації А. Панов окреслив у монографії «Територіальний устрій Франції та Італії – уроки для України» на основі аналізу французького та італійського досвіду облаштування територіальних устроїв [215].

Та незважаючи на недоліки, реформа децентралізації на Закарпатті відкрила нові можливості для розвитку ОТГ, надаючи їм можливість розпоряджатися матеріальними та фінансовими ресурсами (у 2015 р. зведений бюджет районів становив 44,8 %, а в 2023 р. питома вага бюджетів 64 ОТГ становила близько 85 %). Слід зазначити, що на Закарпатті можна виокремити низку позитивних кейсів із реформування громад, які досягли вагомих економічних результатів: Тячівська, Полянська, Холмківська, Перечинська, Мукачівська громади.

Євромайдан 2013–2014 рр. дав поштовх для піднесення громадянського суспільства по всій Україні, і Закарпаття не стало винятком. Хоча в самому Ужгороді та інших містах протести Євромайдану були менш масовими, ніж у центральних областях, але ідеї і прагнення до європейських цінностей, демократії та справедливості знайшли відгук і серед активних закарпатців.

Відразу після Євромайдану в краї почали виникати нові волонтерські ініціативи. Сотні мешканців області долучилися до руху підтримки української армії та переселенців зі сходу. Формувалися волонтерські центри збору допомоги: одяг, продукти, спорядження для бійців АТО. Чимало закарпатців вступили добровольцями до війська, і саме з них був укомплектований 128-й гірсько-штурмовий батальйон, дислокований на Закарпатті, що героїчно обороняв Дебальцеве в 2015 р. (на той час 128-ма бригада). Усе це сприяло появі в регіоні мережі ветеранів та волонтерів, які згодом створили ГО, та спілки ветеранів.

Якщо говорити про розвиток громадянського суспільства упродовж 2014–2025 рр., то слід зазначити, що він був різним до і після широкомасштабного вторгнення Росії в Україну. Протягом 2014–2021 рр. в області спостерігалось зростання активності громадських організацій. За неофіційними даними, кількість за-

реєстрованих ГО в краї перевищила кілька сотень. Головними типами ГО були об'єднання учасників АТО, волонтерські фонди, екологічні організації, молодіжні рухи, антикорупційні організації. Влада почала залучати громадськість до консультацій: при ОДА та міських радах працювали громадські ради. Закарпатські журналісти та активісти приєдналися до всеукраїнських мереж: Рух «ЧЕСНО», «Стоп Корупції», моніторингових проєктів закупівель «Prozorro» тощо.

Станом на кінець 2024 року в області діє 3501 об'єднання громадян, з них із захисту прав жінок – 31. «З метою здійснення координації заходів, посилення взаємодії з громадськими інституціями для забезпечення реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами при місцевих органах виконавчої влади Закарпатської області створено ряд консультативно-дорадчих та експертних органів, консультаційних груп та незалежних комісій. В області діють рада церков та релігійних організацій, координаційна рада у справах жінок, рада з питань молодіжної політики, рада з питань регіонального розвитку Закарпатської області, гуманітарна рада, рада інвесторів, регіональна рада з питань взаємодії органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування тощо» [280, с. 27].

Активно працює Громадська рада при облдержадміністрації, діяльність якої постійно висвітлюється на сайті Закарпатської обласної державної адміністрації в рубриці «Громадянське суспільство і влада» та на сайті Громадської ради при Закарпатській облдержадміністрації.

Попри пожвавлення активності, реальний вплив ГО на рішення влади в регіоні залишався помірним. Соціологічне опитування, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучерів у вересні 2020 року, показало, що населення оцінює роль громадського сектору як досить обмежену. Лише 6,8 % опитаних закарпатців вважають, що громадські організації мають істотний вплив на життя області. Для порівняння: вплив місцевих бізнес-груп громадяни оцінили в 40 %, «кланів» та криміналітету – 26 %, а окремих політиків – 28 % [321]. Отже, громадянське суспільство поки програє

неформальним фінансово-політичним акторам у впливовості. До причин цього можна віднести слабкість фінансування ГО, відтік активної молоді за кордон, а також традиційну недовіру населення до можливостей самоорганізації. У опитуванні значна частина респондентів назвала серед головних проблем краю байдужість громадян (40 %) і масову трудову міграцію (40 %), що підриває соціальний капітал [321]. За статистикою, до 300 тис. трудових мігрантів із Закарпаття постійно перебувають за межами України. Проте є і позитивні приклади впливу громадськості. Акції протесту та публічний тиск неодноразово змушували владу реагувати. Наприклад, у 2018–2019 рр. ініціативні групи сіл Холмок, Сторожниця, Тарнівці відстояли створення окремої Холмківської ОТГ всупереч голові ЗОДА Г. Москалю.

У той же час зазначимо, що рівень участі громадян у громадському житті є нижчим, ніж середній по Україні. Ситуація дещо змінилася з початком широкомасштабного вторгнення Росії в Україну. Війна об'єднала людей із різних регіонів, а відтак багато тих, хто раніше був далекий від громадської роботи, долучилися до волонтерської діяльності. Практично у кожному місті й селі області відкрилися волонтерські штаби допомоги переселенцям та армії. З'явилася ініціатива «Закарпаття для переселенців» – мережа шелтерів і гуманітарних хабів. Таким чином, в умовах війни роль громадянського суспільства різко зросла – воно стало *соціальним каркасом* для прийому й інтеграції десятків тисяч вимушених переселенців.

Поступово волонтерські групи інституціоналізуються (реєструються як благодійні фонди чи ГО), аби залучати гранти. Наприклад, Всеукраїнський благодійний фонд «Серце до серця – Закарпаття» займається психологічною підтримкою дітей переселенців; проекти з інтеграції ВПО реалізує ГО «Європейський діалог» спільно з місцевою владою (досліджують потреби переселенців, проводять тренінги), ГО «Збережи Закарпаття» («Save Transcarpathia») об'єднала жителів діаспори та області для постачання карет швидкої допомоги, генераторів тощо з-за кордону в 2022–2023 рр. тощо.

Варто відзначити, що в Закарпатті (як і в Україні в цілому), починаючи з 2014 року, зріс рівень довіри до громадських орга-

нізацій та волонтерів. Громадяни побачили реальний внесок цих людей у спільну безпеку і добробут. Однак є і тривожні сигнали. Залишаються маргінальні групи, які можуть спровокувати етнічні чи сепаратистські настрої. Зокрема, деякі русинські організації (нечисленні) продовжують вимагати автономії Закарпаття. Однак це поодинокі випадки, оскільки у вказаному нами опитуванні підтримка сепаратизму серед населення практично нульова – менше 1%, близько 3 % – за федералізацію, і ці цифри з 2018 року не зросли [321].

Отже, громадянське суспільство Закарпаття у 2014–2025 роках пройшло шлях від локальної пасивності до помітної мобілізації, особливо в кризові моменти. Хоча на початку періоду більшість мешканців були «мовчазними спостерігачами», поступово все більше людей залучалися до вирішення спільних проблем – від боротьби з корупцією до допомоги армії. Вплив ГО на великі політичні рішення поки що обмежений, але на рівні локальних питань їх роль вагома. Війна продемонструвала, що без самоорганізації громадян держава не впоралася б з гуманітарними викликами. Отже, громадянське суспільство на Закарпатті міцнішає, здобуваючи довіру через реальні справи. Його подальший розвиток залежатиме від підтримки (в тому числі міжнародної), повернення активної молоді з-за кордону та налагодження партнерства з владою для контролю і впровадження реформ. Наразі можна констатувати, що після Євромайдану третій сектор став впливовим соціальним гравцем, хоч і не домінуючим, але таким, що здатен консолідувати громаду перед викликами.

Кардинальний вплив на соціально-політичні процеси в області мала російсько-українська війна, і цей вплив продовжується. З початку війни (АТО) у 2014 році тисячі закарпатців стали на захист країни. В області розташована 128-ма окрема гірсько-штурмова бригада, один із найбільш боєздатних підрозділів ЗСУ, укомплектований значною мірою місцевими військовими. Ця бригада пройшла важкі бої в Дебальцевому (2015), на півдні та сході України після 2022 року і здобула славу «Закарпатського легіону». На жаль, сотні її бійців полягли, захищаючи Україну. У

кожному районі можна бачити нові меморіальні дошки загиблим воїнам, що свідчить про вагомий внесок краю в оборону держави та велику кількість полеглих за свободу нашої держави.

Одним із головних соціальних наслідків війни для області стало масове прибуття переселенців. Ще в 2014–2015 роках сюди переїхало кілька тисяч людей із Криму і Донбасу (переважно ті, хто мав родичів або знайомих). Але справжній масштаб явище набуло після 24 лютого 2022 року, коли почалося повномасштабне російське вторгнення. Закарпаття як тилловий, безпечний регіон стало притулком для десятків, а то й сотень тисяч українців з областей, де йшли бої. У перші тижні війни залізничні вокзали Ужгорода, Мукачева, Чопа приймали евакуаційні поїзди із Харкова, Києва, Донеччини. Дороги були заповнені автівками біженців.

Станом на початок 2025 року на Закарпатті офіційно зареєстровані 126 502 особи зі статусом ВПО. У той же час мобільні оператори фіксують в області наявність понад 300 тис. переселенців. 23,5 млн грн з обласного та місцевих бюджетів спрямовано на проживання ВПО з початку року [231].

Регіон виявився відносно готовим до такого виклику. Завдяки зусиллям місцевої влади та волонтерів були розгорнуті колективні центри проживання – в садках, школах, санаторіях, туристичних базах. Налагоджено харчування, забезпечення одягом. У соціально-політичному плані цей процес мав дві сторони. *По-перше*, проблема соціальної інтеграції переселенців. Прибуття «східняків» та киян змінювало структуру місцевих громад. У деяких селах, особливо курортних, переселенці тимчасово перевищили за числом місцевих (наприклад, у Солотвинській громаді або у Полянці). Спочатку були побоювання щодо культурних відмінностей, мовного бар'єру (частина переселенців російськомовні). Але загалом адаптація пройшла успішно. Закарпатці традиційно толерантні, звикли до поліетнічності, тож прийняли нових мешканців досить добре. Конфліктів на етнічному чи регіональному ґрунті не відбувалося. Навпаки, дехто з переселенців сам почав активно брати участь у місцевому житті (відкривати бізнес, волонтерити, навчати дітей мові). За даними експертів, 30 % переселенців планують залишитися

на Закарпатті на постійно. Це означає, що область отримає притік нових мешканців, що може пожвавити економіку (нові кадри) і демографію. Але водночас потребуватиме довгострокових програм інтеграції, які будуть націлені на забезпечення житлом, роботою, школами, дитячими садками. *По-друге*, проблеми, пов'язані з економічним навантаженням. Одночасне прибуття на Закарпаття великої кількості людей стало випробуванням для місцевих бюджетів. Громади витрачали кошти на комунальні послуги в шелтерах, на освіту дітей ВПО, медицину. Держава компенсувала частково (програма субвенцій на ВПО), але не все. Проте, як зазначалося вище, релокація бізнесу частково компенсувала витрати. Переселенці ж, отримуючи соціальну допомогу від держави (2000–3000 грн на місяць), принесли в область додатковий платоспроможний попит, тобто підтримали місцеву торгівлю і сферу послуг. Дехто з них відкрив власну справу, отримавши гранти «єРобота» чи міжнародні гранти на мікробізнес. Таким чином, економічний ефект не був однозначно негативним, крім росту цін на житло і навантаження на інфраструктуру, був і стимул для розвитку.

Тісно пов'язані з війною безпекові виклики, які для Закарпаття насамперед актуалізуються в енополітичному, економічному, зовнішньополітичному та внутрішньорегіональному вимірах. Етнополітичний вимір безпеки фокусується на українсько-угорських відносинах, які ускладнилися після прийняття Україною освітнього закону 2017 року (щодо розширення використання державної мови в освіті) і викликали протест угорського уряду, який звинуватив Київ в утисках прав національних меншин. Прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан неодноразово заявляв про «угорофобію» в Україні та погрожував блокувати євроінтеграцію України через мовне питання. Водночас Будапешт продовжує активну «політику м'якої сили» на Закарпатті, фінансуючи освітні та культурні проєкти, підтримуючи місцеві угорські організації і громади.

Неоднозначність українсько-угорських відносин активно використовується Росією для їх ускладнення та створення «другого фронту» всередині України, розпалюючи міжетнічну ворожнечу на Закарпатті. Наприклад, російські спецслужби з цією метою орга-

нізували низку провокацій: 1) 4 лютого 2018 року був здійснений підпал офісу Товариства угорської культури в Ужгороді. Виконавцями виявилися троє громадян Польщі з ультраправих проросійських угруповань, які були засуджені в Польщі за скоєний злочин [312]; 2) 16 липня 2025 року невідомий підпалив церкву в угорському селі на Ужгородщині та залишив ксенофобський напис на стіні храму [176].

Незважаючи на складність українсько-угорських відносин, більшість закарпатських угорців не піддаються радикальним настроям. Навпаки, після початку широкомасштабної війни вони дедалі більше ототожнюють себе з Україною, усвідомлюючи маніпулятивність проросійської політики Віктора Орбана. Опитування 2020 р. показало, що 40 % населення краю вважає, що мовний закон, навпаки, об'єднає людей різних національностей, і тільки 30 % боялися міжетнічного конфлікту [321].

Економічні виклики в умовах війни пов'язані з релокацією бізнесу, впливом війни на внутрішній ринок та міграцією робочої сили. За словами голови ЗОВА, «із початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну на Закарпаття релокувалось понад 350 підприємств із зони бойових дій та тимчасово окупованих територій. Більшість релокувалися на територію Ужгородської, Берегівської та Мукачівської громад» [255]. Це становить 40 % релокованого бізнесу з територій, окупованих Росією. А релоковані підприємства інвестували в Закарпаття понад мільярд євро, до того ж сплачують податки у місцевий бюджет і створили понад 6 тисяч робочих місць [11].

Релокований бізнес дещо змінив структуру економіки області: якщо раніше закарпатська економіка була зорієнтована на транскордонну торгівлю, туризм і агросировину, то нині зростає частка промисловості та переробки. У 2024 році вдвічі зросла кількість індустріальних парків (до 10). За рахунок нових платників податків вдалося суттєво зменшити залежність бюджету від дотацій центру – дотаційність області впала з 60 % до 25 %. Закарпаття поступово перестає бути депресивним дотаційним регіоном і набуває рис економічного хабу. Місцева влада говорить навіть про перспективу повної самоокупності краю у 2025 році [176].

Такий «воєнний економічний бум» має і зворотний бік. Різкий приплив підприємств виявив дефіцит виробничих приміщень та площ під розміщення великих фабрик. Область з її гірським рельєфом і заповідними територіями не може безмежно приймати промислові об'єкти – як відзначають експерти, екологічна ємність Закарпаття фактично вичерпана для розміщення нових потужних виробництв. Інша проблема – кадровий голод. Традиційно багато закарпатців виїжджали на заробітки (до ЄС або в інші області), тож місцевий ринок праці не мав надлишку кваліфікованих робітників. Приїзд релокованих компаній підштовхнув зростання зарплат, але й виявив брак персоналу потрібної кваліфікації [44].

Щодо міграції робочої сили, то війна внесла суперечливі тенденції. З одного боку, у перші місяці бойових дій із Закарпаття виїхало до 300 тисяч мешканців – кожен четвертий. Виїжджали передусім жінки з дітьми та молодь призовного віку, яка не підлягала мобілізації, – тікали за кордон від небезпеки. Багато заробітчано-чоловіків застала війна за кордоном, і вони там залишилися. З іншого боку, на їх місце приїхало близько 350 тисяч людей з інших областей. У підсумку населення області навіть трохи зросло, хоча структура змінилася (прибуло більше непрацездатних – дітей, пенсіонерів). Це частково компенсувало відтік робочих рук, але не повністю [44].

На нашу думку, після Євромайдану вагомий вплив на економіку краю мали декілька ключових факторів: 1) завдяки безвізовому режиму з ЄС збільшився потік трудових мігрантів, що позначилося як на ринку праці, так і на місцевих підприємствах; 2) завдяки процесу децентралізації громади отримали більше фінансових ресурсів для місцевого розвитку; 3) через корупційні ризики, зростання контрабанди і тіньової економіки гальмувалися інноваційні процеси; 4) завдяки пропаганді відкритого інвестиційного клімату відкрилися нові можливості для співпраці з європейськими партнерами, що дало поштовх розвитку малого та середнього бізнесу; 5) релокований бізнес.

Повномасштабна війна значно підвищила рівень проукраїнської консолідації в Закарпатті. Якщо до війни часом побутовали настрої регіонального відособлення (м'яка форма в побуті на кшталт «ми далеко і ми особливі»), то з 2022-го прості люди

чітко ідентифікують себе з Україною. Опитування у 2020-му фіксувало, що 38,4 % мешканців області вважають себе насамперед громадянами України, 42 % – представниками свого етносу (багато хто назвався русином), а 18 % – жителями свого регіону [321].

Водночас війна загострила соціальні проблеми: безробіття (до 10 % економічно активного населення), інфляція, перевантаження медичної сфери. Внутрішньорегіональні виклики і загрози також пов'язані з внутрішньопереміщеними особами, що продукує соціальну напругу, породжує проблеми з інтеграцією переселенців та інше. Передусім йдеться про побутові та ментальні проблеми: переселенці нарікають на завищення цін оренди, упереджене до них ставлення, а місцеві жителі скаржаться на те, що ВПО демонструють неповагу до традицій. А загалом у суспільстві відчувається втома від війни, а звідси й емоційність і психологічна напруженість.

Отже, російсько-українська війна, незважаючи на географічну віддаленість Закарпаття від фронту, стала одним із ключових чинників змін у регіоні. По-перше, війна вивела на новий рівень патріотизм і єдність мешканців. По-друге, соціальний ландшафт області зазнав трансформації через масовий притік переселенців, що створює як навантаження, так і потенціал розвитку. По-третє, економіка регіону отримала шок і стимул одночасно: в короткостроковій перспективі потрібно було прогнати та розмістити додаткове населення, але середньостроково – приїзд бізнесів і людей може оживити економічну активність (нові підприємства, робоча сила). По-четверте, безпеково область перетворилася на стратегічний тил і об'єкт інтересу ворога – це потребує постійної уваги спецслужб і посилення співпраці з сусідніми країнами ЄС щодо контролю кордону. Загалом, війна згуртувала закарпатців навколо держави, показала їхню стійкість і волю допомагати співвітчизникам. Сьогодні Закарпаття – один з форпостів українського тилу, що робить значний внесок у спільну перемогу і одночасно бере на себе гуманітарну місію.

Отже, Євромайдан дав поштовх значним соціально-політичним та культурно-освітнім змінам у Закарпатській області, які відчутні й досі. Політичні перетворення, економічний розвиток, активізація

волонтерського руху та зміни в культурному житті стали визначальними для сучасного розвитку регіону. Попри виклики, Закарпаття залишилося одним із ключових регіонів України на шляху до європейської інтеграції та суспільних реформ, а в умовах широкомасштабної агресії – важливим тиловим хабом для підтримки населення та українських військових.

Також помітно на Закарпатті після Євромайдану активізувалася діяльність місцевих активістів, які почали впливати на владу, боротися з корупцією та ініціювати суспільні зміни. Це, зі свого боку, дало потужний імпульс розвитку громадянського суспільства в регіоні. Місцеві активісти почали відігравати важливу роль у контролі за владою, в боротьбі з корупцією та реалізації суспільно корисних ініціатив, що позитивно впливає на розвиток регіону. А реформа децентралізації в Україні, розпочата у 2014 році, яка передала повноваження та ресурси від центральних органів влади до місцевих громад, забезпечила їм більшу автономію та можливості для розвитку. І хоча у Закарпатській області цей процес відбувався поступово, з урахуванням специфіки регіону, а також із певними труднощами, зрештою громади отримали більше повноважень і ресурсів для власного розвитку. Це створило передумови для підвищення ефективності місцевого самоврядування та покращення якості життя населення краю.

Висновки до Розділу 2

Дослідження основних періодів розвитку соціально-політичних процесів на Закарпатті дозволяє зробити такі висновки:

1. Характеризуючи основні періоди розвитку соціально-політичних процесів на Закарпатті, акцентуємо увагу на історичних, соціально-демографічних та етнополітичних його особливостях. Вони заклали підвалини унікальних культурних, мовних, релігійних і ментальних рис регіону, сформувавши етнокультурну мозаїку та відчутну європейську орієнтацію місцевого населення, мультикультурне середовище з переплетенням українських, угор-

ських, словацьких, румунських, єврейських та інших культур. А складні суспільно-політичні трансформації політичних систем упродовж XX століття постійно варіювали інституційно-функціональні можливості політичних режимів та видозмінювали зміст суспільно-політичної думки місцевих ідеологів щодо майбутнього регіону.

Період із 1991 до 1996 року в суспільно-політичному житті Закарпаття пов'язаний з автономістськими домаганнями (спеціальна самоврядна територія Закарпаття та Угорський автономний округ); зі становленням нової регіональної політичної еліти та основних впливових угруповань; формуванням власної регіональної політики та боротьбою окремих угруповань усередині неї за впливовість на Закарпатті; започаткуванням транскордонної співпраці; проведенням установчих виборів та виборів до органів місцевої влади.

Політичний режим, що сформувався на Закарпатті у цей перехідний період, можна охарактеризувати як гібридний посткомуністичний, із поєднанням елементів формальної демократії та неформальної олігархічно-клієнтельної влади. З одного боку, в області діяли демократичні інститути, проводилися конкурентні вибори, існувала багатопартійність, були представлені інтереси різних груп (у тому числі національних меншин), функціонували ЗМІ. З іншого боку, реальна влада в Закарпатті зосереджувалася в руках вузького кола осіб, водночас політичні процеси значною мірою визначалися неформальними факторами, особистими зв'язками, сімейно-клановими відносинами, контролем над ресурсами та силовими структурами.

2. Динаміка суспільно-політичних процесів на Закарпатті, як відзначалося у першому розділі роботи, залежить від особливостей розвитку України в цілому, а також безпосередньо і від специфіки регіональних процесів. Зазначимо, що вектор розвитку політичного режиму в Україні упродовж 1996–2014 рр. неодноразово змінювався і залежав від низки внутрішньодержавних чинників, насамперед від результатів президентських виборів, оскільки очільники держави уособлювали собою і були провідниками того чи іншого політичного режиму.

Упродовж 1996–2004 рр. політичний режим у Закарпатській області формувався як регіональна проєкція загальноукраїнського напівавторитарного олігархічного режиму, характерного для президентства Л. Кучми. Цей період позначений консолідацією влади у руках президентської вертикалі, інституційною слабкістю партій, а також домінуванням впливових регіональних еліт / кланів, які виконували функцію посередників між центром і місцевими інтересами. Для Закарпаття він також характеризувався високим рівнем персоналізації, корпоративним управлінням та застосуванням владного адміністративного ресурсу для збереження впливу в регіоні.

Політичний режим на Закарпатті впродовж 2004–2010 рр. формувався під впливом загальноукраїнських змін після Майдану (2004), характеризувався нестабільністю, підвищеною політизацією регіональної влади та частою зміною політичних орієнтацій місцевої еліти. Його ще можна назвати перехідним від авторитарно-олігархічного впливу СДПУ(о) до конкуренції між проєвропейськими («Наша Україна») і проросійськими силами (Партія регіонів). Хоча демократія декларувалася, реальний політичний процес залишався підконтрольним угрупованням, пов'язаним із бізнес-інтересами й політичним патронажем із Києва.

Етап соціально-політичного розвитку Закарпаття впродовж 2010–2014 рр. Пов'язаний із президентством В. Януковича, поверненням до авторитарно-олігархічного режиму з інституціалізацією проросійської зовнішньої політики.

У той же час транскордонна співпраця Закарпаття у вказаний період демонструвала стійку динаміку розвитку, стала майданчиком європейської інтеграції на регіональному рівні та сприяла локальному розвитку громад. Ключовими етапами розвитку транскордонної співпраці є такі: 1) етап початкової інституціалізації (1996–2000), на якому Закарпаття долучається до Карпатського Єврорегіону (1993); 2) формалізація транскордонної співпраці та участь у низці проєктів ЄС (2001–2010); 3) поглиблення транскордонної співпраці (2010–2014): створення Європейського об'єднання територіального співробітництва (ЄОТС)

«Тиса» (2015 – завершення формування), Закарпаття стає ключовим регіоном для співпраці з країнами Вишеградської групи, з 2010 р. налагоджується технічна, інституційна та кадрова готовність до участі у програмах ЄС. Як результат, у 1996–2014 рр. Закарпаття трансформувалося з периферійної прикордонної області у повноцінного партнера транскордонної співпраці, попри значні проблеми та виклики.

3. Зазначено, що соціально-політичний розвиток Закарпаття у 2014–2025 роках відзначався комплексними трансформаціями, які відбувалися на тлі загальноукраїнських змін і зовнішніх викликів. Влада в регіоні пережила «перезавантаження» від домінування неформальних місцевих угруповань, вона перейшла до більш збалансованої моделі «громади – обласна влада – Уряд». Реформа децентралізації, незважаючи на запізнення, кардинально змінила адміністративний і фінансовий ландшафт краю. 64 об'єднані громади отримали ресурси, що дозволяють вирішувати місцеві проблеми оперативніше та якісніше. Закарпатські ОТГ продемонстрували успішні практики розвитку інфраструктури, бізнесу, туризму, ставши прикладом того, як на місцях краще знають потреби населення. Водночас цей процес потребує подальшого моніторингу, щоб децентралізація не призвела до «феодалізації» або розколів, особливо у багатонаціональному середовищі.

Громадянське суспільство Закарпаття за цей час зміцніло, хоча й не стало головним гравцем на політичній арені. Воно виконувало й важливу роль «лакмусового папірця», сигналізуючи про проблеми (корупція, погане управління) та стимулюючи владу до реакції на них. Волонтерський рух і громадські організації виявилися незамінними у підтримці армії та допомозі переселенцям. У подальшому необхідно підвищити залученість громадян до прийняття рішень і розбудовувати довіру до громадських організацій. Для цього владі слід прозоріше комунікувати з громадськістю, а міжнародним партнерам – продовжувати інвестувати в розвиток третього сектору (тренінги, гранти).

Російсько-українська війна стала випробуванням на міцність, яке Закарпаття успішно проходить. Регіон підтвердив свою

лояльність Україні не лише словом, а й конкретними справами. Війна показала й слабкі місця закарпатського соціуму. Йдеться про залежність від зовнішніх енергоносіїв (взимку 2022–2023 Закарпаття, як і вся Україна, потерпало від відключень електроенергії через удари РФ по енергетичній структурі), невирішені проблеми з контрабандою.

Основні тенденції розвитку, такі як децентралізація, «декланізація» / деолігархізація влади, громадська мобілізація та європеїзація, мають стійкий характер. Вони є запорукою того, що область і надалі розвиватиметься як невід’ємна частина демократичної України та європейської спільноти, зберігаючи свою самобутність і перетворюючи географічну периферійність на геополітичну перевагу. Це особливо актуально напередодні майбутньої повоєнної відбудови країни, де Закарпаття може стати одним із локомотивів інтеграції України до Європейського Союзу та моделлю успішного багатокультурного регіону.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ, ЕТНІЧНИЙ ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ ВИМІРИ СОЦІАЛЬНО- ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЗАКАРПАТТІ

3.1. Особливості партійного будівництва та розвиток партійної структури краю

У цьому підпункті роботи ми проаналізуємо розвиток партійної структури краю крізь призму результатів місцевих і парламентських виборів у контексті трьох періодів розвитку партійної системи України: 1991–2004, 2004–2014 та 2014–2025. Така періодизація була запропонована ужгородськими науковцями Ю. Остапцем, Ю. Копинцем, Р. Манайло-Приходько та апробована ними при написанні дисертаційних робіт, наукових статей, монографічних досліджень [146; 192]. Указана періодизація побудована на основі так званих «великих електоральних циклів» (президентські, парламентські та місцеві вибори), а також враховуючи особливості національних соціально-політичних процесів (зміна форм правління, вплив соціальних потрясінь тощо) [146, с. 72–81]. Відповідно загальнонаціональна матриця розвитку політичних партій та партійної системи в цілому накладалася на кожний регіон України. Особливості розвитку політичних партій упродовж кожного періоду показано в Додатку В. Таким чином, згідно з логікою розвитку партійної системи України – від атомізованого плюралізму 1990-х рр. до двоблокового формату 2000-х рр., системи з переддомінуючою партією 2010 рр. і постмайданного переформатування після 2014 р., у даному підпункті роботи окреслюється, як ці зміни проявлялися на рівні окремої області [146, с. 72–81].

На нашу думку, найбільш вагомими чинниками впливу на розбудову партійної структури краю є такі: електоральні процеси (тому ми й розглядаємо еволюцію партійної структури у контексті електоральних циклів), етнополітичні процеси, партійність / партійна лояльність голів ЗОДА.

Регіональні особливості становлення партійної структури Закарпаття впродовж 1991–2004 років. Після проголошення незалежності України у 1991 р. в Закарпатті, як і по всій країні, відбулися установчі вибори та референдуми, що окреслили рамки майбутньої політичної системи [203]. 1 грудня 1991 р. 92,6 % закарпатців підтримали Акт незалежності на всеукраїнському референдумі. Одночасно, використовуючи політичне вікно можливостей, Закарпатська обласна рада, як зазначалося нами в підпункті 2.2, ініціювала власний місцевий референдум щодо надання області спеціального самоврядного статусу (автономії).

Але попри автономістські тенденції на початку 1990-х років у Закарпатті, як і в Україні загалом, відбувся бурхливий процес формування багатопартійності. Уже 1990 року в краї з'явилися осередки нових національно-демократичних партій – Української республіканської партії, Демократичної партії України, Народного руху України та інших. Одночасно виникали і перші квазіпартійні об'єднання суто регіонального характеру, як-от Демократична ліга національностей Закарпаття та Українська Народна Рада Закарпаття (об'єднання місцевих національно-культурних товариств). Ці утворення відображали прагнення закарпатської еліти включитися в нову політику через висування власних порядків денних (від екологічних питань до ідей самоврядування), але загалом були немасовими та недовговічними [308].

Вагомий вплив на утворення перших обласних осередків політичних партій мали установчі вибори до Верховної Ради України та місцевих рад у 1994 році, які характеризувалися протистоянням націонал-демократів і комуністів (посткомуністів). Офіційно напередодні виборів в області було зареєстровано лише 7 партій, але фактично у виборах брали участь представники близько 15 політичних сил [196, с. 172]. Значна частина кандидатів воліла балотуватися як безпартійні, адже суспільство ще пам'ятало монополію компартії, і партійні бренди (особливо КПУ) викликали недовіру. Місцеві вибори 1994 р. також принесли успіх колишнім радянським кадрам та їхнім прихильникам. Головою Закарпатської обласної ради був обраний С. Устич, який

балотувався як безпартійний, але фактично репрезентував інтереси посткомуністичної еліти краю. Наприкінці 1990-х рр. партійна структура Закарпаття зазнає помітних змін: на зміну аморфному протистоянню НРУ і комуністів приходить інституціоналізація нових центристських сил, тісно пов'язаних з владною вертикаллю. Перші осередки впливових центристських партій були зареєстровані в Закарпатті у 1996 р. До них відносимо обласні осередки Народно-демократичної партії, Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) та Аграрної партії України [308].

У цей період у регіоні стрімко набирає вагу СДПУ(о). Її розбудову в Закарпатській області пов'язують з фінансово-олігархічною групою «Суркіса – Медведчука», яка отримала доступ до «електорального ресурсу» області завдяки С. Устичу, котрий допоміг В. Медведчуку здобути депутатський мандат в Іршавському виборчому окрузі № 171 (13 квітня 1997 р.) [234, с. 64].

Парламентські вибори 1998 р. проводилися за новою змішаною виборчою системою. За мажоритарною складовою до ВР України обиралися 5 депутатів. До початку виборчої кампанії 1998 р. СДПУ(о) сконцентрувала в області значний адміністративний, кадровий та електоральний ресурси. А відтак як парламентські вибори, так і місцеві вибори 1998 р. проходили за домінуючого впливу цієї партії. Крім СДПУ(о) вагомий електоральний потенціал в області мали також НДП, НРУ, ПРП, КПУ, ВО «Громада». Загалом напередодні виборів, за даними Закарпатського обласного управління статистики, наведеними в аналітичному виданні «Об'єднання громадян на Закарпатті у 1998 р.», у регіоні на цей час діяв 151 осередок політичних партій при загальній чисельності членів різних партій 35 тисяч 686 чоловік, що становило 3,2 % виборців [186, с. 5].

За пропорційною складовою СДПУ(о) отримала в області приголомшливий результат (31,1 % голосів виборців), що дало їй змогу подолати 4 % бар'єр голосів виборців по Україні в цілому. Таким чином, у 1998-му році закарпатці масово підтримали «партію влади» Медведчука-Суркіса, залишивши далеко позаду і комуністів (6,6 % в області), і націонал-демократів (Народний рух –

7,1 %) та центристів (НДП – 6,2 %, ПЗУ – 5,4 %, ПРП – 4,8 %). У п'яти мажоритарних округах області депутатські мандати здобувають 3 представники СДПУ(о) (Г. Суркіс, В. Меведчук, Н. Шуфрич), М. Ковач (ТУКЗ-ПУУ) та В. Жердицький (НДП) [273; 195, с. 119–121] (див. Додаток А). Таким чином СДПУ(о) витіснила традиційний поділ «ліві vs праві» новим партійним розкладом, де домінував прокучмівський центрзм.

На місцевих виборах 1998 р. перемогу також здобуває СДПУ(о). Але загалом на місцевих виборах 1998 р. домінують безпартійні кандидати. Партійність у цей час не мала значення для електорального успіху, а тому виборці віддавали свої голоси за відомих у краї науковців, підприємців, громадських активістів тощо. Як зазначають Ю. Остапець та М. Токар, «з 509 кандидатів до Закарпатської обласної ради зборами виборців були висунуті 203, політичними партіями і виборчими блоками – 128, громадськими об'єднаннями – 71, самовисунення – 1007 чоловік» [196, с. 193]. Загалом до органів місцевого самоврядування всіх рівнів (усього 6966 мандатів) було обрано 130 депутатів від 16 політичних партій, а конкретніше: від СДПУ(о) – 51, НРУ – 22, АПУ – 13, НДП – 12, ХДПУ – 6, КУН – 5. Представники інших партій мали незначну кількість місць [196, с. 193].

Причини успіху СДПУ(о) в області криються як у вдалій мобілізації місцевих ресурсів, так і в специфіці закарпатського електорату. По-перше, партія зробила ставку на локальні еліти та національні меншини, а її осередки очолювали відомі люди краю, була налагоджена тісна співпраця з медійною сферою, створені власні медіа тощо. З 1994 по 1999 роки посаду голови ЗОДА обіймав представник СДПУ(о) С. Устич, що також сприяло укоріненню партії у владі та й загалом в області. СДПУ(о) стає однією з перших партій (поряд із ВО «Громада»), впливовість яких обмежувалась певним регіоном. Це були прообрази майбутніх регіональних політичних партій, які з'являться в Україні дещо пізніше (починаючи з місцевих виборів 2006 р.). По-друге, високий електоральний результат пов'язується з: а) ментальністю закарпатців, яким комуністична і націоналістична ідеологія були чужими, як і ліберальні проєкти

НДП чи ПРП; б) переважно сільському населенню краю близькими були ідеї соціального захисту; в) в історичній пам'яті закарпатців добре відклався найуспішніший чехословацький період розвитку, коли країна вважалася взірцем демократії, а її президент Т. Масарик був лідером європейської соціал-демократії; г) іміджеві характеристики молодих і успішних київських політиків, з якими закарпатці пов'язували майбутнє покращення економіки та соціального становища [195; 196; 233].

Після того, як С. Устича змінив на посаді губернатора краю В. Балого (05.05.1999–31.05.2001), завершилося і тотальне домінування СДПУ(о) в області та почалося протистояння двох регіональних центрів впливу: СДПУ(о) на чолі з В. Медведчуком та І. Різаком та В. Балого (група компаній «Барва»). Очоливши ЗОДА, В. Балого розпочав департизацію органів влади в області, вийшовши сам з СДПУ(о) та закликаючи зробити це й інших посадовців. Така антипартійна політика В. Балого призвела до того, що напередодні виборів 2002 р. для підсилення провладної складової головою ЗОДА був призначений Г. Москаль [233, с. 61].

На парламентських виборах 2002 р. це протистояння проявилось у боротьбі між блоком «Наша Україна» (очолюваним В. Ющенком), до якого приєднався В. Балого, та СДПУ(о). Результати виборів засвідчили серйозні зміни в настроях закарпатців порівняно з 1998 р.: блок «Наша Україна» здобув у Закарпатській області близько 36,5 % голосів, тобто більше, ніж у середньому по Україні (23,6 %). Натомість СДПУ(о) здобула 13,9 %. Отже, партія влади зазнала поразки від опозиційної націонал-демократичної сили. Це пояснюється як загальноукраїнським феноменом зростання популярності В. Ющенка, так і локальним фактором: команда В. Балого максимально мобілізувала ресурс на підтримку «Нашої України». Крім вказаних партій, 4 % бар'єр в області подолали ВБ «За єдину Україну» (10,26 %), КПУ (6,0 %), БЮТ – 4,4 % [273; 195, с. 146–147] (див. Додаток А). У шести мажоритарних округах області СДПУ(о) здобула лише один депутатський мандат, чотири депутати були безпартійними, один представляв партію «Єдність» (С. Ратушняк) (див. Додаток Б).

Незважаючи на зміни електоральних настроїв закарпатців, на місцевих виборах 2002 р. домінуючу перемогу здобула СДПУ(о). Як зазначено в колективній монографії «Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура», «у 2002 році в Закарпатті нараховувалось 344 ради, виборчих округів – 6463, в них депутатських мандатів – 7076. Серед обраних депутатів членів партій – 1767 чоловік, з них членів СДПУ(о) – 995, ВПО «Жінки за майбутнє» – 123, АПУ – 142, «ДемСоюз» – 119, СелПУ – 82, НРУ – 33, Партія регіонів – 20, НДП – 53, УНР – 14, ПРП – 8, КПУ – 7, ВО «Батьківщина» – 6» [86, с. 522]. Результат місцевих виборів вказує на впливовість політичних партій на теренах краю станом на 2002 р. (див. Додаток Г).

Після поразки СДПУ(о) на парламентських виборах та зміни балансів впливу не на її користь новим губернатором області був призначений голова обласного осередку СДПУ(о) І. Різак (27.09.2002–22.01.2005) із завданням підготувати область до президентських виборів 2004 р. Відтак в області розпочався новий виток масової партизації через масштабне залучення жителів до лав партії СДПУ(о). При цьому І. Різак змінив практично все обласне керівництво ЗОДА (керівники відділів ОДА тощо), голів РДА, керівників силових структур.

Першим електоральним випробуванням І. Різака стали вибори міського голови м. Мукачево у 2004 р. напередодні президентських виборів. Протистояння було настільки запеклим, що Мукачево назвали «Сталінградом для СДПУ(о)» [170; 318]. Вказані вибори ми охарактеризували в підпункті 2.2 нашої роботи. Слід зазначити, що СДПУ(о), маючи у своєму розпорядженні урядові, силові, освітні, медичні установи, так і не змогла перемогти опозиційні сили, які були об'єднанні ВБ «Наша Україна».

Партійна структура Закарпаття між двома Майданами (2004–2014). Події кінця 2004 р. – драматична президентська кампанія між В. Ющенком та В. Януковичем, а в подальшому протистояння на Майдані, назване Помаранчевою революцією, суттєво вплинули і на партійну структуру Закарпаття. Наслідки протистояння на Майдані були згубними для СДПУ(о), і вона

по суті була усунута від влади в області. І насамперед тому, що президентські вибори на Закарпатті 2004 р. супроводжувалися низкою драматичних подій: побиття студентів у м. Свалява, арештом озброєних прихильників СДПУ(о) та В. Януковича на стадіоні «Авангард» тощо. І. Різак був усунутий з посади голови ЗОДА та заарештований і засуджений за перевищення та зловживання владними повноваженнями.

Указаний період характеризується домінуванням в області двох політичних сил – політичної партії Народний союз «Наша Україна» та ВБ «Блок Юлії Тимошенко», ядром якого було ВО «Батьківщина». Починаючи з 2005 року, партійна конфігурація в області під впливом президентської кампанії суттєво змінюється. По-перше, на теренах краю з'являються політичні партії, народжені Майданом – НСНУ, Громадянська партія «Пора». По-друге, в 2005 році Міністерством юстиції України зареєстровано дві партії, які мають безпосереднє відношення до Закарпатської області, – це КМКС-Партія угорців України (5 лютого 2005 року), яку очолив голова Товариства угорської культури Закарпаття Микола Ковач, та Демократична партія угорців України, яку очолив голова Демократичної Спільноти угорців України Іштван Гайдош (24 березня 2005 року). Це були перші регіональні партії на Закарпатті. По-третє, завершився період партійного домінування СДПУ(о). Блок «НЕ ТАК», основою якого була СДПУ(о), на парламентських виборах 2006 р. набрав у Закарпатті 1,3 % голосів виборців. По-четверте, у вересні 2007 року В. Балого, який на той час став впливовим головою Секретаріату Президента В. Ющенка, ініціював утворення партії «Єдиний Центр» (утворення шляхом ребрендингу «Партії Приватної Власності» у березні 2008 року). Формально «ЄЦ» позиціонувався як центристська пропрезидентська сила, що мала об'єднати навколо В. Ющенка регіональні еліти. Фактично ж це був партійний інструмент групи В. Балого, штаб-квартирою і головним плацдармом якого стало саме Закарпаття. Після офіційної реєстрації партії (20.03.2008) відбувся розкол у партії «Наша Україна» (колишня НСНУ), і частина членів перейшла до нової партії. ЄЦ став третьою регіональною партією Закарпаття [86, с. 523–531; 235, с. 85–96].

Як зазначено в колективній монографії «Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура», «станом на 15 грудня 2006 року на території Закарпатської області зареєстровано 115 обласних організацій політичних партій України. Серед них близько 26 обласних організації у своїх рядах нараховують понад 1 тисячу членів. Кількість обласних організацій політичних партій, що представлені у всіх районах області, – 23, що становить 20 % від кількості усіх зареєстрованих партій на Закарпатті. 20 обласних організацій політичних партій (17,4% від усіх зареєстрованих) не мають жодного структурного утворення, тобто існують де-юре, однак де-факто себе офіційно ніяк не проявляють, а тому і впливу на політичні процеси в регіоні не мають» [86, с. 523].

У вказаний період відбулися кілька виборчих кампаній, які мали вагомий вплив на розклад політичних сил: парламентські та місцеві вибори 2006 року, позачергові парламентські вибори 2007 року, президентські вибори 2010 року місцеві вибори 2010 року та парламентські вибори 2012 року. А також у вказаний період (2004–2014) на Закарпатті декілька разів змінювалися голови ЗОДА, що, як зазначалося нами у першому розділі роботи, мало суттєвий вплив на розклад партійно-політичних сил: В. Балоба (04.02.2005, НСНУ), О. Гаваші (10.10.2025, НСНУ), О. Ледида (18.03.2010, Партія регіонів).

Виборча кампанія 2006 року суттєво відрізнялася від попередніх із таких причин. «По-перше, вона відбувалася за новим виборчим законом, який установив пропорційну систему закритих списків із 3 % виборчим порогом. По-друге, існувала інерція президентських виборів 2004 року: політичні сили в основному сприймалися під кутом зору результатів їхньої участі у президентській кампанії. По-третє, політичні сили використовували апробовані у процесі президентських виборів теми дискусій і політтехнології. По-четверте, вибори проходили в умовах жорсткого регіонального протистояння, закладеного президентськими виборами 2004 р. Як наслідок, порівняно з попередніми виборами квазіідеологічне протистояння «ліві – центр – праві», трансформувалося в протистояння «помаранчеві – біло-блакитні» [196, с. 272–276]. За ре-

зультатами парламентських виборів 3 % бар'єр голосів виборців в Закарпатській області подолали такі партії та виборчі блоки: Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» (25,7 %), БЮТ (20,7 %), Партія регіонів (18,5 %), СПУ (3,5 %) Народний блок Литвина (3,4 %). За партійними списками до ВР України від Закарпаття пройшли 5 депутатів: І. Кріль, С. Аржевітін (НСНУ), О. Кемеш (БЮТ), Е. Матвійчук, О. Ледида (Партія регіонів) (див. Додатки А, Б) [196, с. 290–294; 273]. Парламентські вибори відобразили партійний розклад, який був характерний для України в цілому.

Натомість місцеві вибори показали політичну унікальність Закарпаття та схильність місцевих еліт до співпраці. Результати виборів у Закарпатську обласну раду (яка збільшилася з 85 до 90 депутатів) були такі: Блок «Наша Україна» – 23,0 % (30 депутатів), БЮТ – 19,2 % (25), ПР – 11,5 % (15), Народного блоку Литвина – 5,2 % (7), КМКС-ПУУ – 3,3 % (5), ДПУУ – 3,2 % (4), СПУ – 3,1 % (4). Як бачимо, до ЗОР обрано представників від 7 політичних партій. Також можна відмітити результати низки партій, які не подолали 3 % виборчий бар'єр, але показали непоганий результат, що свідчить про їхню впливовість на той час в області: Партія «Відродження» – 2,4 %, ГП «ПОРА» – 1,6 %; «Український народний блок Костенка і Плюща» – 1,5 % та Опозиційний блок «Не Так!» – 1,4 % [298, с. 434]. За результатами виборів 16 квітня 2006 р., політичні сили, які отримали депутатські мандати, підписали угоду про створення широкої коаліції («ширка») на рівні обласної ради (на рівні центральних офісів партій була домовленість не підписувати коаліційні угоди з Партією регіонів). До коаліції увійшли: Блок «Наша Україна» (30), 12 депутатів від БЮТ (фундатори партії «Батьківщина» в Закарпатті), СПУ (4), ПУУ (5), ДПУУ (4) та Партія регіонів (15) [192, с. 268–269]. ВО «Батьківщина» подала до суду на вказаних депутатів із метою позбавити їх депутатських мандатів за порушення партійної дисципліни. Серед 1187 депутатів місцевих рад (обласної ради, районних рад, рад міст обласного підпорядкування Берегово, Мукачево, Хуст, Ужгород, Чоп) найбільше депутатських мандатів здобули: «Наша Україна» – 339

(депутатських мандатів), БЮТ – 238, Партія регіонів – 160, СПУ – 72, КМКС-ПУУ – 71, Блок Литвина – 70, ДПУУ – 45 [77, с. 328].

А також місцеві вибори 2006 р. засвідчили досить високий рівень політичної самоорганізації угорської національної меншини: «Партія угорців України отримала 5 мандатів до обласної ради, 7 мандатів до Ужгородської, 11 – до Виноградівської, 4 – до Мукачівської, 27 – до Берегівської районних рад, 3 – до Виноградівської, 2 – до Мукачівської, 4 – до Чопської, 3 – до Тячівської, 8 – до Берегівської міських рад (всього 71 депутатський мандат). Демократична Партія Угорців України (ДПУУ) отримала 4 мандати до обласної ради, 5 – до Ужгородської, 6 – до Виноградівської, 25 – до Берегівської районних рад, 3 – до Тячівської та 6 – до Берегівської міських рад (всього 45 депутатських мандатів) [77, с. 329].

Розкол у помаранчевій коаліції на загальнонаціональному рівні (2006–2010) став одним із гострих та руйнівних політичних конфліктів в Україні, який позначився серйозним ослабленням проєвропейських і реформаторських сил та ускладнив політичну ситуацію в країні. До основних причин розколу помаранчевої коаліції відносимо: особисті конфлікти лідерів (В. Ющенко – Ю. Тимошенко, Ю. Тимошенко – П. Порошенко); боротьбу за владу (скоріше за тотальну владу); політичну зраду СПУ (у 2006 р. СПУ вийшла з коаліції і підписала угоду з Партією регіонів про утворення антикризової коаліції, що призвело до розпуску В. Ющенком ВР України).

Наслідки розколу помаранчевої коаліції 2006–2010 років були глибокими та довготривалими як для внутрішньої політики України, так і для її міжнародного іміджу. Ось основні з них: 1) повернення проросійських сил до влади (В. Янукович виграє президентські вибори 2010 р., підписуються Харківські угоди 21 квітня 2010 року); 2) ослаблення демократичних та проєвропейських сил (виборці сприйняли їх як неефективних та не здатних до співпраці); 3) зниження легітимності політичних інститутів та зменшення рівня довіри до них; 4) згортання євроінтеграції та поглиблення залежності від Росії; 5) дезорієнтація та послаблення громадянського суспільства. Отже, розкол у помаранчевій коаліції (2006–2010)

став одним із найяскравіших прикладів того, як особисті амбіції та відсутність єдності й внутрішньої дисципліни можуть зруйнувати потужний демократичний політичний рух, навіть якщо він має широку суспільну підтримку.

Після перемоги В. Януковича на президентських виборах 2010 року Закарпаття, як і інші регіони, відчувало переформатування владної вертикалі. Президент В. Янукович опирався на Партію регіонів, яка активно нарощувала вплив у західних областях через мобілізацію місцевих еліт. На Закарпатті після президентських виборів 2010 р. значний опозиційний потенціал залишився у фінансово-промисловій групі «Барва» (В. Балога, партія «Єдиний Центр»). Відповідно і 2010–2014 рр. позначені на Закарпатті протистоянням В. Балого («Єдиний Центр») та Партії регіонів (О. Ледида). У вказані роки це були найбільш впливові партії, про що свідчать результати місцевих виборів 2010 р. Ці вибори стали першими, які проводилися самостійно від виборів до ВР України. Відповідно політичні партії відчували себе повноцінними суб'єктами виборчого процесу (напередодні виборів було зареєстровано 152 осередки обласних політичних партій) [208, с. 436]. Вибори відбулися за змішаною виборчою системою з 3 % виборчим бар'єром для політичних партій. Результати виборів до Закарпатської обласної ради 2010 р. подано в додатку Д.

Отже, до ЗОР пройшли за партійними списками такі партії: «Єдиний Центр» – 24, 3 %, Партія регіонів – 18,2 %, ВО «Батьківщина» – 8,6 %, «Фронт Змін» – 6,1 %, КМКС – ПУУ – 3,8 %, «Сильна Україна» – 3,1 %, ДПУУ – 3,0 %, «Наша Україна» – 2,6 %, ПП «Удар» – 2,4 %, НП – 1,5 %, ВО «Свобода» – 1,5 %, ПП «Зелені» – 1,4 %, КПУ – 1,2 %, СПУ – 0,7 %, СДПУ(о) – 0,4 % [273] (див. Додаток Д). Разом із мажоритарниками політичні партії мали таку кількість мандатів в обласній раді: ПП «Єдиний Центр» – 45 (41,7 %), Партія регіонів – 38 (35,2 %), ВО «Батьківщина» – 8 (7,4 %), ПП «Фронт змін» – 5 (4,6 %), ДПУУ – 4 (3,7 %), ПП «Сильна Україна» – 4 (3,7 %), «КМКС»-ПУУ – 3 (2,8 %), СПУ – 1 (0,9 %) [208, с. 437].

За підрахунками Ю. Остапця, до «обласної, районних та міських рад міст обласного підпорядкування обрано 965 депутатів.

Найбільше депутатських мандатів отримали такі політичні сили: ПП «Єдиний Центр» – 388 мандатів (40 %), Партія регіонів – 262 (26 %), ВО «Батьківщина» – 71 (7,3 %), ПП «Фронт Змін» – 49 (5 %), ДПУУ – 38 (3,9 %), ПП «Сильна Україна» – 36 (3,7 %), КМКС-ПУУ – 35 (3,6 %), ПП «Наша Україна» – 21 (2,1 %), Народна партія – 20 (2 %), ПП «Відродження» – 8 (0,8 %), ПП «Удар» – 8 (0,8 %), КПУ – 2 (0,2 %), СПУ – 2 (0,2 %). Інші політичні партії отримали по 1 мандату» [77, с. 431] (див. Додаток Ж). Знову вагомі електоральні результати показали представники угорської національної меншини: «у містах обласного підпорядкування та у районних радах дві угорські партії отримали загалом 82 депутатські мандати (ДПУУ – 49, а КМКС-ПУУ – 33 мандати). У міських та в сільських депутатських корпусах ДПУУ має 523, а КМКС-ПУУ 235 депутатів» [77, с. 431] (див. Додаток Ж).

Парламентські вибори 2012 року відбулися за новим виборчим законом, який встановив змішану виборчу систему з 5 % виборчим бар'єром та заборобою виборчим блокам брали участь у виборчому процесі. Вибори не внесли суттєвих змін у партійну структуру регіону, а 5 % виборчий поріг подолали 5 партій, що відображає загальноукраїнську тенденцію: Партія регіонів (30,8 %), ВО «Батьківщина» (27,6 %), ПП «Удар» – 20,0 %, ВО «Свобода» – 8,3 %, КПУ – 5,0 % (див. Додаток А). Вибори на Закарпатті черговий раз продемонстрували регіональну специфіку голосування: якщо в західних областях перемогу здобуло ВО «Батьківщина», то на Закарпатті – провладна Партія регіонів. Загалом (разом із мажоритарними округами) від Закарпаття було обрано 11 народних депутатів. У мажоритарних округах 3 депутати від Партії регіонів і 3 – від партії «Єдиний Центр», за партійними списками: Н. Шуфрич, С. Мошак, І. Гайдош (Партія регіонів), В. Лунченко (Об'єднана опозиція, ПП «Фронт змін»), В. Пацкан («Удар») (див. Додаток Б).

Отже, президентські та місцеві вибори 2010 р., парламентські вибори 2012 р. показали такі зміни у структурі партійного ландшафту Закарпаття: 1) домінування партії «Єдиний Центр»; 2) підвищення рейтингу Партії регіонів та падіння ВО «Батьківщина»; 3) поява нових гравців – партій «Сильна Україна» та «Фронт змін»;

3) стабільність впливу партій угорської національної меншини (КМКС-ПУУ та ДПУУ); 4) криза «Нашої України». Такий формат партійної структури Закарпаття зберігався до 2014 р. (до Євромайдану).

Переформатування партійної структури Закарпаття впродовж 2014–2025 років. Євромайдан (2014) та наступні драматичні події (анексія Криму, війна на Донбасі) суттєво змінили політичний ландшафт України. На загальнонаціональну арену вийшли нові політичні сили (проєвропейські, волонтерські, популістські) частково замінивши собою старі партійні проєкти. У партійній структурі Закарпаття ці зміни відобразилися двояко. З одного боку, регіон залишився інтегрованим у всеукраїнський політичний процес, тож нові партії також отримали підтримку громадян. А з іншого – традиційні місцеві еліти (відповідно і політичні партії, які їх підтримують) зберегли значну автономію дій і пристосувалися до нових умов.

Як і в попередньому періоді вагомий вплив на переструктурування партійного простору області мали: а) великі електоральні цикли 2014–2015 рр. та 2019–2020 рр., які включали президентські, парламентські та місцеві вибори; б) зміна губернаторів області (див. Додаток К); в) Євромайдан; г) російсько-українська війна.

Президентські вибори 2014 р. стали другими позачерговими виборами в історії України. А також ВР України 21 лютого 2014 р. ухвалила Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України», яким відновила політичну реформу від 8 грудня 2004 р., а відтак знову створила сприятливі умови для розвитку ефективної багатопартійності.

За результатами президентських виборів, набравши 54,7 % голосів виборців, перемогу здобув П. Порошенко. Він переміг у всіх областях України з результатом від 33,17 % (найменший, Луганська область) до 64,10 % (найбільший, м. Київ). Програв вибори він лише в одному виборчому окрузі (ТВО № 178, Харківська область) М. Добкіну, Ю. Тимошенко отримала 12,8 %, О. Ляшко – 8,3 % [273].

Як зазначає Р. Приходько, «за результатами виборів спостерігалась і певна ідеологічна переорієнтація виборців, що також у

майбутньому впливатиме на розвиток партійної системи. Передусім варто констатувати: проєвропейський вектор у програмах кандидатів (П. Порошенко, Ю. Тимошенко, А. Гриценко) отримав найбільшу підтримку виборців (75 % голосів). По-друге, проросійські кандидати разом зібрали не більше 8 % голосів. А це означає, що проросійські партії у майбутньому не будуть мати електоральних перспектив. По-третє, вибори засвідчили неприйняття ні різних націоналістичних гасел О. Тягнибока, ні «радикальних» Д. Яроша, котрі удвох отримали 1,86 %. Український виборець залишився, як і раніше, поміркованим у своїх електоральних уподобаннях» [148, с. 233].

Парламентські вибори 26 жовтня 2014 р. також були позачерговими, і позиціонування політичних сил на них пов'язане з Євромайданом та результатами позачергових президентських виборів. У виборах до ВР України брали участь ряд новоутворених політичних партій: «Народний фронт» (А. Яценюк, утворена 31 березня 2014 р.), «Блок Петра Порошенка» (П. Порошенко, утворена 27.07.2014 р.), «Правий сектор», Партія Сергія Тігіпка «Сильна Україна». Партія регіонів не брала участь у виборах, оскільки скомпроментувала себе в ході Євромайдану. Лідери партії регіонів шляхом ребрендингу партії «Закон і порядок» (вересень 2014 р.) створили нову партійну структуру «Опозиційний блок». А також у виборах брала участь низка «старих партійних брендів»: ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», ПЗУ, ЛПУ, КУН, ПП «Відродження», ПП «Громадянська позиція», ПП «Солідарність жінок України» та ін.» [208, с. 425–426].

На парламентських виборах у жовтні 2014 року закарпатці віддали перевагу новому проєвропейському курсу. Результати виборів у Закарпатській області були такі: Блок Петра Порошенка – 28,0 %, «Народний фронт» – 25,6 %, «Об'єднання «Самопоміч» – 9,6 %, «Опозиційний блок» – 9,4 %, Радикальна партія Олега Ляшка – 6,8 %, ВО «ЗАСТУП» – 6,0 %, ВО «Батьківщина» – 5,1 % [273] (див. Додаток А). У шести мажоритарних областях області 4 депутатські мандати отримали члени партії «Єдиний Центр» (В. Балого, І. Балого, П. Балого, В. Петьовка), один член БПП та

безпартійний кандидат. Важливо зазначити, що угорська громада вперше з 2002 року отримала свого депутата Верховної Ради: лідер КМКС-ПУУ В. Брензович пройшов до парламенту за списком Блоку Порошенка (йому було надано прохідне місце в обмін на політичну підтримку угорцями БПП) [273] (див. Додаток Б).

У місцевих виборах 2015 року взяли участь 142 політичні партії з 297, зареєстрованих на момент оголошення ЦВК «Переліку політичних партій, якими прийнято рішення про участь їх місцевих організацій у місцевих виборах» (20.09.2015) [273]. Позичування політичних сил напередодні виборів було обумовлене політичною ситуацією після Євромайдану та парламентськими і президентськими виборами 2014 року. Головними суб'єктами виборчого процесу були: «1) політичні партії, які здобули перемогу на парламентських виборах 2014 року (БПП «Солідарність», ПП «Об'єднання «Самопоміч», ПП «Опозиційний блок», ВО «Батьківщина», ВО «Свобода»; 2) не приймали участь у виборах з різних причин партії «УДАР», «Народний фронт», «Правий сектор», КПУ; 3) низка політичних партій, які були проєктами відомих регіональних політичних лідерів: «Партія простих людей Сергія Капліна» в Полтаві, «ВО «Черкащина», «Довіряй ділам» в Одесі, «Єдиний Центр» на Закарпатті та інші; 4) «старі» партійні бренди («Відродження», ВО «Свобода», Радикальна партія Олега Ляшка, ВО «Батьківщина», «Громадянська позиція», Аграрна партія України та інші) [197; 273].

Місцеві вибори восени 2015 року, з одного боку, стали серйозним випробуванням для балансів сил у Закарпатті, а з іншого, мали вагомий вплив на розвиток партійної структури. Пропрезидентська партія БПП «Солідарність» намагалася встановити контроль над регіоном, спираючись на новопризначеного губернатора Г. Москаля (15.07.2015–05.07.2019). Головним опозиціонером до влади залишився В. Балога, який для захисту своїх інтересів мобілізував «Єдиний Центр». Указані партії і були основними конкурентами на місцевих виборах у Закарпатті. За результатами виборів, до Закарпатської обласної ради потрапили 6 партій: «Єдиний Центр» – 19 депутатів (29,6 %), БПП «Солідарність» – 15 (23,4 %),

«Відродження» – 11 (17,2 %), «КМКС»-ПУУ – 8 (12,5 %), ВО «Батьківщина» – 7 (10,9 %), «Опозиційний блок» – 4 (6,2 %) (див. Додаток 3).

До обласної, районних та міських рад обласного підпорядкування обрано 679 депутатів (у 2010 році – 965 депутатів). Найбільше депутатських мандатів одержали такі політичні сили: ПП «Єдиний Центр» – 174 мандати (25,63 %, у 2010 – 40 %), ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність» – 122 (17,94 %), ПП «Відродження» – 106 (15,61 %, у 2010 – 0,8 %), ВО «Батьківщина» – 58 (8,54 %, у 2010 – 7,7 %), КМКС-ПУУ – ПУУ – 46 (6,77 %, у 2010 – 3,6 %), ПП «Опозиційний блок» – 37 (5,45 %), ДПУУ – 33 (4,86 %, у 2010 – 3,9 %), Радикальна партія Олега Ляшка – 22 (3,24 %), ПП «Об'єднання «Самопоміч» – 19 (2,8 %), ПП «Наш край» – 15 (2,21 %) (див. Додаток 3) [197; 273].

Як зазначає Ю. Остапець, «на цих виборах вперше дві угорські партії домовилися про співпрацю задля того, щоб не конкурувати одна з одною, а до обласної ради ці партії взагалі утворили єдиний список під брендом КМКС-ПУУ. Таке рішення виявилось позитивним. До обласної ради ПУУ-ТУКЗ набрала 9,44 % голосів виборців і 8 депутатських мандатів. Крім того, ПУУ-КМКС здобула депутатські мандати у таких радах: Берегівська районна – 12 мандатів, Виноградівська районна – 7, Мукачівська районна – 4, Ужгородська районна – 8, Чопська міська – 7, Хустська міська – 3, Ужгородська міська – 2, Мукачівська міська – 3. ДПУУ має таку кількість депутатів: Берегівська районна – 7, Виноградівська районна – 4, Чопська міська – 12» [192, с. 368–369].

Чергове переструктурування партійно-політичного ландшафту відбулося у 2019 році після перемоги В. Зеленського на президентських (21 квітня), а пізніше його партії «Слуга народу» (21 липня) – на парламентських виборах. На президентських виборах квітня 2019 року Закарпаття, як і більшість регіонів України (12), переважною більшістю підтримало В. Зеленського (майже 80 % у другому турі проти 20 % у П. Порошенка) [273]. Результати виборів відображали загальнонаціональний запит на оновлення старих еліт та вказували на можливість перемоги опозиційних

кандидатів, що таким чином підкреслювало демократичність і відкритість виборчого процесу в Україні. Також результати президентських виборів мали домінуючий вплив на результати виборів парламентських.

Головними суб'єктами виборчого процесу на парламентських виборах 2019 року були такі партії: «1) пропрезидентська партія «Слуга народу»; 2) парламентські політичні партії: ВО «Батьківщина», «Об'єднання «Самопоміч», «Європейська Солідарність» (утворена внаслідок ребрендингу партії «Блок Петра Порошенка «Солідарність», «Опозиційний блок»; 3) «старі» партійні бренди, які неодноразово приймали участь у виборчих кампаніях: ВО «Свобода», «Громадянська позиція», Аграрна партія України, «Сила і Честь», «Патріот» та інші; 4) нові політичні партії, які вперше приймали участь у парламентських виборах: «Голос», «Українська стратегія Гройсмана», «Партія Шарія», «Сила людей» та інші» [148, с. 252–253].

Результати виборів принесли партії «Слуга народу» блискучу перемогу на загальноукраїнському рівні: абсолютний електоральний рекорд парламентських виборів за партійними списками (43,16 % голосів виборців, 124 мандати) та 130 народних депутатів у мажоритарних округах. Таким чином вона отримала в парламенті монобільшість (254 депутати) та одноосібно сформувала новий уряд [273]. Парламентські вибори 2019 року зруйнували патрон-клієнтальну модель голосування в одномандатних виборчих округах, у більшості з яких постійно перемагали одні й ті самі кандидати. А також слід зазначити, що депутатські мандати здобули партії, які були утворені напередодні виборів шляхом ребрендингу або розколу існуючих партійних структур (ОПЗЖ), не маючи при цьому організаційних структур у регіонах (йдеться про тенденцію «віртуалізації» вітчизняної партійної системи).

Напередодні парламентських виборів 2019 р. у партійній структурі краю можна було виокремити такі сегменти: «1) парламентські політичні партії (крім ВО «Батьківщина» інші партії не мали розгалуженої організаційної структури в області); 2) регіональні політичні партії: «Єдиний Центр», КМКС-ПУУ; 3) політичні партії,

котрі показали хороший результат на місцевих виборах 2015 р. («Відродження», «Наш край», «Опозиційний блок»); 4) політичні партії, утворені для участі у президентських і парламентських виборах 2019 р. («Слуга народу», «Голос», «Опозиційна платформа – За життя»)) [208, с. 428]. Результати парламентських виборів в області подано в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

**Результати президентських та парламентських виборів
за партійними списками у Закарпатській області (2019 р.)**

№	Політична партія	Результат парламентських виборів, %	Результат лідера партії на президентських виборах, % (1 тур)
1	«Слуга народу»	49,86	38,85 (В. Зеленський)
2	ВО «Батьківщина»	10,04	15,7 (Ю. Тимошенко)
3	«Опозиційна платформа – За життя»	8,01	7,48 (Ю. Бойко)
4	«Опозиційний блок»	5,06	4,14 (О. Вілкул)
5	«Європейська солідарність»	4,56	11,41 (П. Порошенко)
6	«Голос»	4,38	–
7	«Сила і Честь»	4,06	5,13 (А. Гриценко)
8	«Українська стратегія Гройсмана»	2,95	–
9	«Радикальна партія Олега Ляшка»	2,89	6,27 (О. Ляшко)

Джерело: побудовано авторкою на підставі [208, с. 429].

За результатами виборів, у шести мажоритарних округах області перемогу отримали чотири самовисуванці, члени партій «Слуга народу» та «Єдиний Центр», при цьому в усіх округах області за партійними списками перемогла ПП «Слуга народу» (див. Додаток Б). Отже, всі п'ять не «слуг» в закарпатських округах виявилися так чи інакше пов'язаними з колишньою владною елітою краю (групою В. Балоги або старими партіями). Це свідчить про надзвичайну стійкість регіональних мереж впливу, здатних протистояти навіть найпотужнішим загальноукраїнським трендам.

Незважаючи на перемогу за партійними списками «Слуги народу», значну частку голосів отримали партії, орієнтовані на колишній електорат Партії регіонів: «Опозиційна платформа – За життя» посіла друге місце на хвилі проросійської риторики та підтримки представників національних меншин.

Місцеві вибори 2020 р. були заключними у великому електоральному циклі «президентські – парламентські – місцеві» (2019–2020), а відтак їх результат мав вагомий вплив на структуру партійної системи в Закарпатській області. Ці вибори відбулися після завершення чергового етапу реформи децентралізації, внаслідок якої на Закарпатті утворено 6 районів (було 13) і 64 об'єднані територіальні громади, в 30 з яких відповідно до Виборчого кодексу України вибори відбулися за партійними списками. Виборчий кодекс суттєво підвищив значимість партій у виборчому процесі, оскільки в ОТГ, де чисельність виборців була більше 10 тисяч, вибори відбувалися за партійними списками [33]. Ця норма була спрямована на розбудову регіональних / місцевих партійних структур. Але, як покажуть поствиборчі реалії, цього не відбулося. Важливим висновком цих виборів було те, що вони показали наявність у кожному регіоні власної партійної структури, яка характеризувалася наявністю регіональних партій.

Основними суб'єктами місцевих виборів на Закарпатті були: 1) парламентські політичні партії («Слуга народу», «Європейська солідарність», «Опозиційна платформа – За життя» (ОПЗЖ), ВО «Батьківщина»); 2) регіональні політичні партії; 3) «старі» партійні бренди («Громадянська позиція», «Свобода», «Сила і Честь»); 4) локальні партійні проекти, які беруть участь у виборах за технологією «політичної франшизи» («Рідне місто», «Партія твого міста», «Разом Сила»); 5) нові політичні партії, які були утворені напередодні виборів («Пропозиція», «За майбутнє») [202, с. 23–24].

Важливо відзначити, що на цих виборах на Закарпатті змінилася сутність електоральної конкуренції: «якщо більше 15 років поспіль головною політичною силою краю була партія «Єдиний Центр», з якою конкурували за вплив в області такі партійні структури, як СДПУ(о), Партія регіонів, «Опозиційний блок», «Відродження»,

то на місцевих виборах 2020 р. уже було принаймні 8 розрізних груп впливу («Команда Андрія Балоги», «Рідне Закарпаття», «Слуга народу», «Європейська солідарність», «Опозиційна платформа – За життя», ВО «Батьківщина», «За майбутнє», «КМКС-ПУУ»). Йдеться про те, що жодна з названих політичних сил не претендувала на одноосібне лідерство на Закарпатті» [202, с. 24].

Станом на 25 листопада ЦВК зареєструвала в Закарпатській області до рад усіх рівнів 1767 депутатів [273]. За підрахунками Ю. Остапця та Ю. Копинця, «найбільшу кількість депутатських мандатів отримала нова регіональна партія «Рідне Закарпаття» (347 мандатів). Успішною була виборча кампанія і для іншої нової регіональної партії «Команда Андрія Балоги» (188 мандатів). Майже у шість разів більше депутатських мандатів отримала КМКС-Партія угорців України у порівнянні зі своїм конкурентом у боротьбі за голоси угорської національної меншини – Демократичною партією угорців України (20 мандатів)» [202, с. 29–30]. Такі підрахунки зроблені нами в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

**Результати виборів у Закарпатську обласну, районні, міські,
селищні та сільські ради Закарпатської області
(кількість мандатів)**

Назва партії	Закарпат. обласна рада (64)	Міські ради (327)	Районні ради (244)	Селищні ради (417)	Сільські ради (788)	Разом (1824)
Рідне Закарпаття	12	64	51	82	138	347 (19,0 %)
Слуга народу	11	49	47	57	112	276 (15,1 %)
Команда Андрія Балоги	7	31	30	36	84	188 (10,3 %)
ВО «Батьківщина»	8	36	28	31	58	161 (8,8 %)
За майбутнє	6	30	19	28	42	125 (6,8 %)
КМКС-Партія угорців України	8	27	15	23	51	124 (6,7 %)

Продовження табл. 3.2

ОПЗЖ	6	23	18	26	43	116 (6,3 %)
Європейська солідарність	6	17	17	10	18	68 (3,7 %)
ДПУУ	–	8	3	3	6	20 (1,0 %)
Самовисунення	–	5	4	97	236	342 (18,8 %)
Разом	64	290	232	393	788	1767

Джерело: [202].

Отже, партійний розклад на Закарпатті за результатами місцевих виборів 2020 року демонструє, що жодна партія не стала домінуючою, внаслідок чого відбулася низка важких перемовин про коаліції у радах різного рівня. А також варто відзначити, що нової гостроти набуло «угорське питання», наслідком чого було офіційне блокування КМКС-ПУУ зі «Слугою народу». У подальшому вплив на партійну структуру краю мала російсько-українська війна. По-перше, відбулося усунення з політичної арени проросійських сил і, по-друге, втрата активності партійних структур.

Проаналізувавши більш ніж тридцятирічну еволюцію партійної структури краю, можна зробити такі висновки про:

1. Плюралізм та циклічність домінування різних політичних сил: у пізні 1990-ті це була СДПУ(о), у 2005–2009 рр. – «Єдиний Центр» В. Балоги, у 2010–2013 рр. – протистояння «Єдиного Центру» з Партією регіонів, після 2014-го – домінування БПП, а з 2019-го – частково «Слуга народу» поряд із новими локальними проєктами («Рідне Закарпаття», «Команда Андрія Балоги»). Проте жодна з цих сил не змогла встановити одноосібного контролю над регіоном надовго, а натомість політична конкуренція в краї залишалася завжди високою.

2. Вплив етнополітичної специфіки на партійну структуру. Закарпаття – поліетнічний край, і це суттєво відрізняє його електоральну поведінку від моноетнічних регіонів. Насамперед ідеться про угорська меншину, яка створила сталі партійні структури (КМКС-ПУУ, ДПУУ) і завдяки цьому постійно присутня у влад-

них структурах регіону. А в Закарпатській обласній раді угорські партії, як правило, завжди були членами владної коаліції. Загалом багатонаціональність посприяла тому, що область уникла крайнощів націоналізму чи комунізму у виборчій поведінці громадян, натомість тут популярніші помірковані, центристські та партії патронажного типу.

3. Вплив загальнонаціональних подій на структуризацію партійного простору. Резонансні політичні події в Україні (1991, 2004, 2014, 2022) помітно відображалися і на особливостях партійного будівництва на Закарпатті. Події Майдану (2004) поклали кінець домінування на Закарпатті СДПУ(о), Євромайдан (2014) – зумовив крах регіоналістського впливу (ПР), а війна 2022 р. – ліквідацію проросійського сегменту. Проте в усіх випадках на місці старих сил виникали нові, часто з тими самими обличчями, але під іншими партійними брендами. Це вказує на тяглість місцевих еліт, які швидко реінкарнуються після потрясінь. Така ситуація певною мірою характерна для всієї України, але у Закарпатті вона посилена ізоляваністю регіону та його історичною відособленістю.

4. Вплив децентралізації на партійну структуру. Реформа децентралізації створила новий вимір конкуренції на рівні об'єднаних територіальних громад за матеріальні та фінансові ресурси.

5. Успішність функціонування регіональних партій. На Закарпатті на нинішній час успішно функціонують чотири регіональні політичні партії: КМКС-Партія угорців України, Демократична партія угорців України, «Команда Андрія Балоги» та «Рідне Закарпаття». Упродовж 2008–2015 рр. на теренах краю успішно діяла ще одна регіональна партія «Єдиний Центр», яка напередодні місцевих виборів 2020 р. була шляхом ребрендингу перейменована на партію «Команда Андрія Балоги». А також слід зазначити, що на останніх місцевих виборах (2015 та 2020 рр.) успішно себе зарекомендували локальні партійні проекти, які функціонували на засадах політичної франшизи («Рідне місто», «Партія твого міста» та інші). Їх не можна назвати закарпатськими регіональними партіями, але їх можна ідентифікувати як локальні тимчасові партійні проекти.

На завершення зазначимо, що партійна структура Закарпаття наочно демонструє загальноукраїнську тенденцію невикоріненості ідеологічних партій та натомість вагомості особистісних, клієнтелістських мереж. Попри формальну заборону регіональних партій, Закарпаття має свій партійний ландшафт, в якому вони мають потужний вплив і який залежить від комплексу факторів: географічної віддаленості, історичної пам'яті, поліетнічності, впливу сусідніх держав (Угорщини), а також від наявності сильних неформальних лідерів. Партійна система краю в мініатюрі віддзеркалює всі етапи становлення партійної системи України, але з власним колоритом: від домовленості посткомуністів і націонал-демократів у 90-х роках до сучасного розмаїття партій, де поруч співіснують проєвропейські, популістські, етнічні та олігархічні партійні проєкти.

3.2. Етнополітичні процеси на Закарпатті

Аналізуючи теоретико-методологічний інструментарій дослідження етнополітичних процесів в Україні та їхню регіональну специфіку, автори колективної монографії «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості» визначають етнополітичні процеси «як сукупність взаємопов'язаних тривалих змін етнополітики – спонтанних і спричинених зовнішніми обставинами та чинниками, організованих і самоорганізованих, кількісних і якісних, генетичних і системно-структурних, зворотних і незворотних» [78, с. 8].

З іншого боку, дослідниця державної етнополітики України в умовах глобалізації Вікторія Андріяш справедливо зауважує, що етнополітичні процеси необхідно розглядати «як складний комплекс різнопланових явищ, які являють собою відповідь на процес розвитку етносу, що полягає у забезпеченні його нормального функціонування й охорони від розпаду, зникнення, зміни в існуванні або статусі під впливом поширення глобалізаційних процесів» [3, с. 86].

Ми погоджуємося з точкою зору вітчизняного етнополітолога Ігоря Зварича, який трактує етнополітичні процеси як біполярні відносини етнічних громад і державно-управлінських структур, у

результаті яких відбувається їх взаємовплив [109, с. 174]. На думку вченого, дискурс етнополітичних процесів доцільно розглядати в контексті системного та функціонального аналізу. Відтак у нашій студії вважаємо за необхідне визначити базові суб'єкти етнополітики, функціонування яких буде нами висвітлено в крестемпоральній динаміці п'яти періодів соціально-політичного розвитку Закарпаття (1991–2004; 2004–2010; 2010–2014; 2014–2019; 2019–2025 роки), зміст яких окреслений у першому розділі книги.

На наш погляд, суб'єктами етнополітики, що в свою чергу є акторами етнополітичних процесів на Закарпатті впродовж 1991–2025 років виступають: 1) етнічні лідери та еліта угорської громади краю; 2) активісти карпаторусинського громадського руху; 3) лідери та представники інших (крім угорців і карпатських русинів) ГО національних меншин / національно-культурних товариств Закарпаття; 4) регіональна влада (Закарпатська обласна рада; Закарпатська обласна державна адміністрація / обласна військова адміністрація (далі – ОДА / ОВА); районні ради та адміністрації); 5) центральні органи державної влади України (Верховна Рада України (далі – ВРУ); Кабінет Міністрів України (далі – КМУ); Адміністрація / Офіс Президента України).

Перший період (1991–2004)

Насамперед відзначимо, що суспільно-політична активність лідерів думок у середовищі національних меншин і громадського руху карпаторусинів була каталізована процесами розпаду СРСР й здобуття Україною незалежності 24 серпня 1991 року. Зокрема, 1 грудня того ж року в Закарпатській області поряд із референдумом про підтвердження Акту проголошення незалежності України відбулися ще два референдуми – про надання області статусу спеціальної самоврядної адміністративної території Закарпаття (попередньо йшла мова про регіональну автономію) [93] та створення у межах Берегівського району угорського автономного територіального округу [249].

Упродовж 1994–1998 років, коли угорців Закарпаття у ВРУ II-го скликання представляв лідер ДСУУ Михайло Товт, обраний у Берегівському окрузі № 169, питання про адміністративно-

територіальну автономію не ставилося. Натомість депутат ВРУ III-го скликання (1998–2002) Міклош Ковач, який очолював ТУКЗ, активно (втім безуспішно) лобіював ідею створення так званого Притисянського району. Він очолював підкомітет із питань корінних народів, національних меншин та етнічних груп Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин ВРУ. Обґрунтування територіальної автономії у межах Притисянського району було детально представлено в листі до Президента України від 25 січня 2000 року. Зокрема, йшлося про адміністративне об'єднання Берегівського, частини Ужгородського, Мукачівського й Виноградівського районів, де етнічні угорці складали більшість населення. Цю ідею підтримували політичні сили Угорщини, зокрема партія «Фідес – Угорський громадянський союз» на чолі з Ласло Ковером [161, с. 3].

До підтримки автономізації краю долучилися Товариство карпатських русинів, ТУКЗ, товариство «Рома», товариство словаків імені Л. Штура та німців краю «Відродження». Солідарність у цьому питанні проявили й представники російської, білоруської, єврейської та інших етнічних громад Закарпаття. Єдиним винятком серед національних меншин краю стало Соціально-культурне товариство румунів Закарпаття імені Дж. Кошбука, яке очолював уродженець румуномовного села Глибокий Потік на Тячівщині, педагог Василь Марина. Представляючи депутатську групу «Демократична платформа» (голова Михайло Тиводар) у Закарпатській обласній раді, він категорично відкинув ідею автономії / самоврядності Закарпатської області як потенційно небезпечну в контексті гарантування етнополітичної стабільності регіону в найближчій перспективі. Відтак, на думку дослідників політичної історії Закарпаття, через дискусії та суперечки «між прихильниками автономного статусу краю та представниками націонал-патріотичного блоку, які виступали за соборність та унітарність України, етнополітична ситуація стала критичною. Виник спротив посткомуністичної номенклатури, яка мобілізувала населення краю, вдало використовуючи регіональний патріотизм закарпатців» [87, с. 102].

У 1992 році громадськість Закарпаття розмежувалася по лінії етнополітичної дискусії («за» та «проти» автономії / самоврядності). Зокрема, до Демократичної ліги національностей Закарпаття ввійшли Товариство карпатських русинів, ТУКЗ, «Рома», словацьке товариство ім. Л. Штура, товариства німців «Відродження» та євреїв «Менора», ГО «Русский Дом» [101, с. 89]. Серед представників Демократичної ліги національностей Закарпаття було 6 депутатів Закарпатської обласної ради, 20 депутатів різних рівнів, 5 членів Колегії при Представникові Президента в окремих районах Закарпатської області. Громадська позиція Демократичної ліги національностей Закарпаття активно висвітлювалася на сторінках газет «Новини Закарпаття», «Карпаті ігоз со», «Подкарпатська Русь», «Єдинство-плюс», що видавалися різними мовами.

З іншого боку, громадсько-політичні лідери національно-демократичного напрямку об'єдналися в ГО «Українська Народна Рада Закарпаття» (далі – УНРЗ). До неї ввійшли представники від Народного руху України, Української республіканської партії, Демократичної партії України, обласної організації товариства української мови «Просвіта», крайової організації «Просвіта», товариства політв'язнів і репресованих, спілки майстрів народного мистецтва Закарпаття та ін. Серед них також були депутати Закарпатської обласної ради (9 чол.) та районних, міських, селищних і сільських рад (135 чол.), державні службовці (7 чол.), члени Колегії при Представникові Президента в області (7 чол.) та районах (13 чол.) [103, с. 96].

На сторінках газет «Карпатська Україна» та «Срібна Земля» лідери УНРЗ, зокрема її очільник Юрій Балега, різко критикували своїх опонентів із Демократичної ліги національностей Закарпаття, визначаючи їх сепаратистами та антрепренерами політичного русинства. Крім цього, УНРЗ негативно відрегувала на події довкола святкування 1100-річчя здобуття угорцями батьківщини й встановлення з цього приводу пам'ятного знаку на Верецькому перевалі. Представники ГО, що входили до УНРЗ (Юрій Балега, Павло Чучка, Володимир Піпаш, Михайло Баник, Степан Бобинець, Микола Вегеш та ін.), спорудження символічного пам'ятника

окреслили виявом «угорської історичної агресії на Закарпатті» та «верхом глумління над українським народом» [103, с. 106]. Так чи інакше, офіційне встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі відбулося значно пізніше, в липні 2008 року, під час президентства Віктора Ющенка, якого за парадоксальною іронією долі власне й підтримували представники УНРЗ та інші патріотичні громадсько-політичні сили України.

Зауважимо, що Товариство карпатських русинів так і не стало єдиним координаційним центром вироблення, прийняття й впровадження у практику чіткого алгоритму дій карпаторусинського громадського руху Закарпаття. Відтак на платформі етнічного карпаторусинства були спроби організації політичних партій. Зокрема, у березні 1992 році в Мукачеві було проголошено про створення Підкарпатської республіканської партії на чолі з Василем Заяцем. Організація мала невелику кількість прихильників і зрештою зійшла з арени громадсько-політичної арени краю [95, с. 5–6]. Згодом були невдалі спроби інституційного становлення створення Християнсько-демократичної партії Закарпатської Автономної Республіки (1995; голова Петро Гodyмаш) та партії Підкарпатська Русь України (2002; голова Микола Бурак). Лідерські амбіції одного з діячів карпаторусинського громадського руху Івана Туряниці призвели у травні 1993 року до проголошення так званого Тимчасового уряду Підкарпатської Русі в м. Мукачево.

Слід зауважити, що з боку держави на дії Івана Туряниці та його прихильників послідувала реакція на рівні уряду України. Так, 7 жовтня 1996 року за підписом віце-прем'єра КМУ, етнополітолога Івана Кураса (1939–2005) був оприлюднений «План заходів щодо розв'язання проблем українців-русинів» [241]. Цей документ, на наш погляд, із одного боку, чітко окреслив позицію уряду як суб'єкта етнополітики стосовно питання політизації карпаторусинської ідентичності в краї, а з іншого, спричинив додатковий аргумент політики невизнання для активістів руху. Вони почали його використовувати в ЗМІ, під час проведення Світових конгресів русинів у різних країнах, ілюструючи при цьому позицію України як прикрий виняток серед інших європейських держав.

Після запровадження «Плану заходів щодо розв'язання проблем українців-русинів» чисельність карпаторусинських ГО не зменшилася, а збільшилася. Зокрема, в 1997 році офіційну реєстрацію пройшли відразу три карпаторусинські ГО: Закарпатська обласна організація «Общество подкарпатських русинів» (голова Ладислав Лецович), Закарпатське обласне об'єднання громадян «Общество Карпатских Русинів» (Іван Туряниця) та Русинське науково-освітнє товариство (Микола Макара) [99, с. 222].

У 2000 році з'являється нова політизована ГО – Асоціація русинських організацій Закарпаття «Сойм підкарпатських русинів», де амбіції лідерства розпочав публічно демонструвати священник УПЦ (МП) Дмитрій Сидор, голова Закарпатського товариства імені Кирила і Мефодія (1994). У 2003 році виникли ще два національно-культурні товариства – Союз русинських письменників Закарпаття (Михайло Град) та Закарпатське обласне об'єднання «Крайове товариство подкарпатських русинів» (Микола Бобинець), а в липні 2004 року пройшло відповідну перереєстрацію Закарпатське обласне науково-культурологічне Товариство імені О. Духновича (Юрій Продан).

У рамках лобіювання громадсько-культурних ініціатив карпатських русинів також необхідно відзначити роль лікаря за фахом Євгена Жупана, який упродовж 1994–2015 років (тобто п'ять каденцій поспіль – А.П.) був депутатом Закарпатської обласної ради. Зокрема, завдяки його депутатській діяльності відбувалися обласні фестивалі русинської культури «Червена ружа», фінансувалися газета «Подкарпатський русин» і видання шеститомного «Словника русинської мови» Юрія Чорі тощо. Депутати Закарпатської обласної ради були також Іван Туряниця (1994–1998) та Дмитрій Сидор (2002–2006).

Серед угорських національно-культурних товариств бурхливо діяльність у сфері розвитку культури, освіти та науки в 1990-х – першій половині 2000-х років розгорнули насамперед ТУКЗ (Міклош Ковач, Василь Брензович), Закарпатське угорськомовне наукове товариство (Петро Лизанець), Товариство угорської творчої інтелігенції Закарпаття (Юрій Дупко), «Закарпатське

угорськомовне педагогічне товариство (Ільдіко Орос), «Демократична спілка угорців України (Михайло Товт, Іштван Гайдош, Ласлов Зубанич) та ін.

У середовищі ромської громади різноманітні соціальні та культурологічні проекти реалізували Закарпатське циганське культурно-просвітнє товариство «Романі яг» (Алдар Адам), Товариство циган Закарпаття «Рома» (Йосип Адам), Культурне товариство циган Закарпаття «Ром сом» (Аладар Пап), Товариство музичної культури циган Закарпаття «Лаутарі» (Вільгельм Пап), Закарпатське обласне Ромське Об'єднання «Романі черхень» (Мирослав Горват) та ін.

Крім цього, необхідно відзначити, що депутатами Ужгородської міської ради II-го скликання (1994–1998) були обрані відразу два ромські лідери Ужгорода – очільник ГО «Романі Яг» Аладар Адам та голова національно-культурного товариства «Рома» Йосип Адам. У наступних місцевих виборах (1998, 2002, 2006 роки – А.П.) Йосип Адам знову був обраний депутатом Ужгородської міської ради, репрезентуючи групові інтереси жителів мікрорайону «Радванка», серед яких домінують представники ромської етнічної групи. Поряд із цим під час парламентських виборів у 1998 році Аладар Адам (першим серед ромів Закарпаття – А.П.) здійснив спробу балотування до ВРУ.

У румунській етнічній громаді Закарпаття в цей період виокремилися чотири ГО: Соціально-культурне товариство румун Закарпаття ім. Дж. Кошбука» (Юрій Опріш), Соціально-культурне товариство румун Закарпаття імені Іоан Міхалі де Апша (Василь Йовдій), Закарпатська обласна спілка Дачія» (Іван Ботош) та Товариство румунської молоді «М. Емінеску» (Іван Бокоч). Серед словаків краю – ГО «Матіца словенська» в Україні (Йосиф Гайніш), Товариство словаків України імені Людовіта Штура (Йосип Горват), Закарпатське обласне культурно-просвітнє товариство словацьких жінок «Довіра» (Марина Дудаш) та Товариство словацької інтелігенції Закарпаття (Ернест Горват).

У середовищі менш чисельних етнічних громад Закарпаття активну роботу проводили Товариство російської культури «Російський дім Закарпаття» (Тетяна Романова), Закарпатське обласне

товариство німців «Відродження» (Золтан Кірман), Товариство польської культури Закарпаття імені Гневи Волосевич (Галина Вакарова), Закарпатське єврейське обласне культурно-освітнє товариство (Адальберт Губер), Товариство вірменської культури Закарпаття «Арарат» (Сергій Нікогосян), Об'єднаний конгрес азербайджанців у Закарпатській області (Закірш Геюшев) та ін.

Важливим чинником у контексті координації діяльності ГО національних меншин та забезпечення динамічного розвитку етнокультурних традицій у регіоні стало створення у вересні 1999 року першого в Україні Центру культур національних меншин Закарпаття у м. Ужгороді [153].

Другий період (2004–2010)

Незважаючи на геополітичний вектор Президента Віктора Ющенка, що був спрямований на євроінтеграцію та зближення з НАТО, вже на початку другого періоду суспільно-політичної динаміки Закарпаття відбувається активізація карпаторусинського громадського руху, який знову набуває політичного змісту й «підпадає під вплив Москви» [101, с. 91]. Єдиним лідером Асоціації русинських організацій Закарпаття «Сойм підкарпатських русинів» із червня 2005 року став священник УПЦ (МП) Дмитрій Сидор, діяльність якого на той час фінансував російський урядовий фонд «Русский мир». Інформаційно-пропагандистську роботу Сойму здійснював голова ГО «Зайнятість» Петро Гецько (як самопроголошений «прем'єр-міністр Республіки Підкарпатська Русь» у 2008 році він виїхав до РФ; у 2019 році заочно засуджений на 20 років тюремного ув'язнення – А.П.).

Усупереч лідерській позиції Дмитрія Сидора, колишній співголова Сойму підкарпатських русинів Євген Жупан (також співголовами були Іван Кривський та Михайло Шарга – А.П.) у жовтні 2006 року сформував нову ГО, що претендувала (за аналогією із Соймом підкарпатських русинів – А.П.) на роль своєрідної мегаструктури карпаторусинської громадськості краю під назвою «Обласна спілка громадських організацій «Народна Рада Русинів Закарпаття».

Беззаперечним успіхом карпаторусинського громадського руху краю стало визнання національності «русин» на рівні Закарпатської обласної ради V-го скликання 7 березня 2007 року («за» 72 із 90 депутатів). Рішення було внесено фракцією «Наша Україна» й підтримане так званою «широкою коаліцією» за підтримки депутатів від Партії регіонів та угорських політичних сил (КМКС» ПУУ та ДПУУ). Через два роки в рамках цієї ж каденції обласних депутатів прийнято рішення про фінансування газети «Подкарпатський русин» за рахунок обласного бюджету. Слід зауважити, що головним ініціатором цих рішень, знову ж таки, був депутат Євген Жупан. Він представляв фракцію «Наша Україна» й користувався ефективною підтримкою з боку Віктора Балоги, який очолював Секретаріат Президента України [142, с. 176].

У контексті успішного просування інтересів карпаторусинського громадського руху на тлі підтримки з боку обласної влади публічні дії Дмитрія Сидора та його прихильників зрештою набули сепаратистського змісту. Зокрема, 15 грудня 2007 року Сойм підкарпатських русинів у м. Свалява прийняв так звану «Декларацію про утворення самоврядної території под міжнародним контролем», яка викликала неоднозначну оцінку з боку громадськості та державної влади України [324, с. 238]. Уже через неповний рік, 25 жовтня 2008 року, Європейський конгрес русинів у м. Мукачево проголосив «Меморандум про прийняття акта проголошення відновлення русинської державності», а 9 грудня того ж року Сойм підкарпатських русинів звернувся до Державної Думи, прем'єр-міністра та Президента РФ із проханням визнання карпаторусинської державності [101, с. 91]. Запланований на 1 травня 2009 року Європейський конгрес русинів у м. Ужгород, що мав затвердити проголошення республіки Підкарпатської Русі, не відбувся, оскільки за вказаними фактами СБУ порушила проти Дмитрія Сидора кримінальну справу за ч. 1 ст. 110 Кримінального кодексу України. У лютому 2012 року Ужгородський міськрайонний суд присудив йому умовне покарання й сплату штрафу. Відтак Сойм підкарпатських русинів із 2009 року фактично зійшов із арени карпаторусинського руху, втім юридично припинив свою діяльність лише на початку 2018 року.

Поряд із активізацією лідера Сойму підкарпатських русинів Димитрія Сидора підтримку громадських ініціатив очільника Народної Ради Русинов Закарпаття Євгену Жупану вчергове здійснив депутатський корпус Закарпатської обласної ради. Зокрема, 27 лютого 2009 року на засіданні сесії абсолютною більшістю («за» 74 із 90 депутатів; 1 «утримався», 3 «проти») було затверджено синьо-жовтий прапор області з гербом із зображенням ведмеда. Відтак 22 грудня 2009 року депутати проголосували за прийняття тексту гімну Закарпатської області «Подкарпатские русины, оставте глубокий сон» (музика С. Фенцика, слова приписані О. Духновичу) [87, с. 105]. Втім рішення не набуло чинності, оскільки не було підписане головою Закарпатської обласної ради Михайлом Кічковським.

Принагідно варто зазначити, що впродовж другого періоду суспільно-політичного розвитку Закарпаття (2005–2010) угорська національна меншина Закарпаття фактично втрачає політичне представництво в парламенті України. Власне впродовж 2002–2006 років репрезентантом угорців у ВРУ був очільник ДСУУ Іштван Гайдош, який обирався за мажоритарною системою відносної більшості в так званому «угорському виборчому окрузі» № 72 в жорсткому електоральному протистоянні з лідером ТУКЗ Міклошем Ковачем. У тодішній структурі парламенту України Іштван Гайдош займав посаду секретаря Комітету з питань прав людини та національних меншин і міжнаціональних відносин.

Під час парламентської виборчої кампанії 2006 року Іштван Гайдош налагодив діалог із СПУ, яку очолював Олександр Мороз, а його опонент Міклош Ковач – із виборчим блоком «Наша Україна» Віктора Ющенка. Втім виборчий бар'єр у 3 % і непрохідні позиції у списках цих політичних сил унеможливили парламентську репрезентцію угорців. Наступного року, в процесі позачергових виборів до ВРУ, «КМКС» ПУУ підтримав блок «Наша Україна – Народна самооборона», який визначив для Міклоша Ковача 99-те місце в списку. Натомість ДПУУ знову зорієнтувалася на співпрацю з СПУ, яка включила Михайла Товта 11-м у списку. Втім електоральна диспозиція Міклоша Ковача в списку пропрезидентських по-

літичних сил виявилася неперехідною, а СПУ взагалі не пододала виборчий бар'єр [101, с. 82; 190, с. 394; 337, р. 76].

Третій період (2010–2014)

Під час третього періоду суспільно-політичного розвитку Закарпаття групові інтереси карпаторусинського громадського руху, на противагу Віктору Балозі («Наша Україна»; «Єдиний центр»), починає координувати керівник фракції Партії регіонів у Закарпатській обласній раді, бізнесмен із м. Виноградів Іван Бушко. Під його безпосереднім патрунуванням у лютому 2010 року створена Закарпатська обласна ГО «Народна Рада Подкарпатской Руси» (голова Микола Староста), яка вже за своєю назвою претендувала на функції обласної спілки громадських організацій «Народна Рада Русинів Закарпаття», яку незмінно очолює Євген Жупан.

У цей період карпаторусинський рух репрезентував як проєвропейську, так і проросійську позиції. Зокрема, в газеті «Подкарпатський Русин» за березень-квітень 2010 року було опубліковано звернення президії Народної Ради Русинів Закарпаття до Президента Чехії Вацлава Клауса, а в наступному номері – до прем'єр-міністра Угорщини Віктора Орбана з пропозицією «виступити на захист прав русинського народу на свою національність та самоуправління» [87, с. 106]. Водночас у березні 2011 року в режимі онлайн відбувається черговий Європейський конгрес підкарпатських русинів. У резолюції зібрання зазначалося, що в рамках стратегічного партнерства карпаторусинському руху «крім ЄС потрібна співпраця з Росією» [87, с. 106].

Керівник фракції Партії регіонів у Закарпатській обласній раді та перший заступник голови Закарпатської ОДА Іван Бушко напередодні парламентських виборів 2012 року, а згодом як депутат ВРУ (2012–2014), лобіював упровадження русинської мови на Закарпатті як регіональної. Під час проведення XII-го Світового конгресу русинів на Закарпатті в липні 2013 року народний депутат Іван Бушко задекларував нагальність вирішення питання про визнання карпатських русинів на рівні ВРУ [104, с. 153]. Зауважимо, що на підставі Закону України «Про засади державної

мовної політики», що визначав 18 регіональних мов із русинською включно, в грудні 2013 року п'ять сіл Мукачівського району (Лалово, Страбичово, Бобовище, Копинівці та Лохово) проголосили русинську мову регіональною на рівні власних територіальних громад [101, с. 92].

Напередодні парламентських виборів (25 березня 2012 року) три ГО, які «пов'язували з підтримкою Партії регіонів і народного депутата Івана Бушка, в той час як Народна рада русинів Закарпаття і Сойм підкарпатських русинів знаходився під впливом «Єдиного центру» Віктора Балоги», створили Асоціацію русинських організацій Закарпаття [102, с. 83]. Серед них – Закарпатська обласна ГО «Народна Рада Подкарпатской Руси» (Микола Староста), Закарпатське обласне об'єднання громадян «Крайове товариство подкарпатських русинів» (Микола Бобинець) та Закарпатський обласний благодійний фонд молодих русинських підприємців «Газда» (Юрій Головачко).

Необхідно відзначити, що якщо карпаторусин Іван Бушко пройшов до ВРУ VII скликання по одномандатному мажоритарному ВО № 73 із центром у м. Виноградів зі значною частиною угорськомовного електорату (41,22 % голосів виборців), то угорець Іштван Гайдош був обраний за пропорційною системою (74-те місце у списку владної Партії регіонів) [337, р. 77–78]. Водночас лідер «КМКС» ПУУ Міклош Ковач у тому ж ВО № 73 здобув третє місце (10,41 %). Друге місце зайняв голова Закарпатської обласної ради, представник партії «Єдиний центр» Іван Балога (36,1 % голосів виборців) [266; 337, р. 78].

У рамках третього періоду суспільно-політичної динаміки краю продовжують активний розвиток національно-культурні товариства. Зокрема, в громадському середовищі угорців виникають два благодійні фонди – «КМКС» (Василь Брензович) та «Геніус» (Наталія Вароді) й дві нові ГО – «Про культура субкарпатіка» (Ільдико Орос) та Спілка Закарпатських угорських багатодітних сімей (Йосип Торпоі). Громадську активність у діяльності Закарпатського угорськомовного товариства студентів та молодих дослідників у цей час проявляла студентка спеціальнос-

ті «Політологія» факультету суспільних наук УжНУ Тетяна Турані. Відома представниця академічної спільноти Закарпаття, кандидат історичних наук Тетяна Сергієнко в жовтні 2011 року започаткувала діяльність Закарпатського товариства чеської культури, а заслужений художник України Міхаєл Пейтер у липні 2013 року очолив Товариство словацьких митців Закарпаття.

Четвертий період (2014–2019)

Початок російсько-української війни в лютому 2014 року визначив нову віху суспільно-політичної динаміки України, яка вступила, зокрема, в черговий електоральний цикл (президентські та парламентські вибори). Слід зазначити, що ГО карпаторусинів Закарпаття відмежувалися від російського наративу, який активно поширював «прем'єр-міністр Підкарпатської Русі в екзилі» та координатор «мережевого русинського руху» Петро Гецько, закликаючи Президента РФ Володимира Путіна «здійснити миротворчу операцію, відновити та визнати державність Республіки Підкарпатська Русь» [32, с. 14; 174]. Уже на початку березня 2014 року лідери Русинського науково-освітнього товариства (голова Іван Кривський, заступник голови Михайло Завадяк), Закарпатського народного об'єднання Русинів (заступник голови Дмитро Поп), Закарпатського обласного науково-культурологічного общества імені А. Духновича (голова Юрій Продан, заступник голови Михайло Садоха) та Крайового товариства подкарпатських русинів (голова Микола Бобинець) виступили зі спільною заявою, де рішуче засудили «грубу агресію Російської Федерації проти суверенної України під цинічним прикриттям захисту прав національних меншин в Україні» [85].

У травні 2015 року керівники Крайового товариства подкарпатських русинів (Микола Бобинець), обласного науково-культурологічного общества імені А. Духновича (Юрій Продан) та Народної Ради Подкарпатской Руси (Микола Староста) відкрито заявили про засудження мітингу з гаслом «Вимагаємо визнання русинів», яку було проведено біля Адміністрації Президента України через координацію «нікому невідомого в русинському русі» А. Юрика, а мітингуючі назвалися представниками русинського

руху Закарпаття та пояснили журналістам, що проводять акцію й вимагають відповіді на своє звернення до П. Порошенка про визнання результатів референдуму 1991 року про спеціальний статус самоврядної території Закарпаття, а також визнання русинів національною меншиною» [87, с. 107].

Невдовзі після подій Євромайдану, російського воєнного вторгнення в Україну й анексії Криму, крім «русинської карти», на Закарпатті на порядку денному логічно закономірно й «угорське питання». Зокрема, 28 березня 2014 року «39 угорських громадських, культурних та релігійних організацій Закарпаття звернулися до керівництва України, голови Закарпатської ОДА В. Лунченка та голови Закарпатської обласної ради І. Балоги з проханням визнати закарпатських угорців корінним народом, визнати в Україні інститут подвійного громадянства та забезпечити державну підтримку національних меншин» [30]. Цю заяву обласна влада в особі голови Закарпатської ОДА Валерія Лунченка розцінила як провокаційну, що була висловлена з метою дестабілізації ситуації в Україні.

Слід зауважити, що вказана заява з боку представників різних ГО угорців краю певним чином «накладалася» до низки фейкових повідомлень в інформаційному просторі. Експерт українсько-угорських міждержавних відносин Дмитро Тужанський у цьому контексті справедливо зауважив, що «99 % фейків про вимоги створити на Закарпатті угорську автономію тиражувалися в українському інформпросторі саме російською пропагандистською машиною» [31]. Заклики щодо створення «угорської автономії», «угорсько-русинської автономії» та «інтернаціонального русинського батальйону» фактично «заполонили» мережу Інтернет із початку російського вторгнення в Україну в 2014 році.

Поряд із питанням розширення національно-культурної автономії навесні 2014 року актуалізувалася й проблематика парламентського представництва угорської національної меншини Закарпаття. Як зауважив дослідник-політолог Олександр Бертолон, уже під час президентської виборчої кампанії створення так званого «угорського виборчого округу» стало одним із вимог «КМКС» ПУУ та ДПУУ [17, с. 20]. Підписання угоди між новим очільником

«КМКС» ПУУ Василем Брензовичем і майбутнім Президентом України Петром Порошенком у травні 2014 року надавало гарантію на представництво угорців у парламенті. Водночас уже після обрання Петра Порошенка на посаду Президента України між представниками угорської громади та новою владою виявилися певні непорозуміння з приводу відновлення переважно угорськомовного ВО (відповідно до законодавства це були ВО № 169 у 1994 році та ВО № 72, що забезпечили парламентське представництво угорців у 1998 та 2002 роках – А.П.). Не знайшовши вирішення через зміну електоральної мапи Закарпаття, лідера «КМКС» ПУУ Василя Брензовича включили до списку партії «Блок Петра Порошенка», де 62-ге місце стало прохідним до ВРУ VIII-го скликання (2014–2019).

Питання «угорського виборчого округу» знову виникло перед проведенням парламентських виборів 2019 року. Зокрема, лідер «КМКС» ПУУ звертався до ЦВК України з таким проханням посилаючись на ст. 18 Закону України «Про вибори народних депутатів України», в якій зафіксовано, що адміністративно-територіальні одиниці (йдеться про райони – А.П.), «на території яких компактно проживають окремі національні меншини та які межують між собою, повинні входити до одного виборчого округу» [92].

Вкотре звернення про відновлення «угорського виборчого округу» було проігноровано владою. Відтак на парламентських виборах 2019 року Василь Брензович кандидував по ВО № 73 із центром у м. Виноградів і здобув друге місце (26,21 % голосів). Інший кандидат, Йосип Борто (голова Закарпатської обласної організації «КМКС» ПУУ, заступник голови ТУКЗ, перший заступник голови Закарпатської обласної ради – А.П.) зайняв четверте місце (12,37 % голосів) у ВО № 68 з центром у м. Ужгород. Мікловш Товт (член правління ДСУУ, депутат Закарпатської обласної ради – А.П.) посів третє місце (11,7 % голосів) у ВО № 69 з центром у м. Мукачєво [205, с. 66].

Необхідно відзначити, що в рамках четвертого періоду суспільно-політичного розвитку Закарпаття ГО національних меншин істотно розширили свою мережу. Зокрема, в середовищі

угорськомовної громадськості краю з'явилися нові ГО: Спілка Закарпатських угорських молодих митців» (Василь Чордаш), Молодіжне товариство угорської культури Закарпаття (Іштван Добша), Закарпатська організація угорського народного мистецтва та традиції (Жужанна Токач), благодійні фонди «За розвиток угорськомовної вищої освіти Закарпаття» та розвитку закарпатської угорськомовної освіти (Ласлов Зубанич), Закарпатське товариство угорців (Борис Вашкеба), «Етнографічні та історичні традиції угорців Закарпаття» (Борно Кейс).

У середовищі ромів Закарпаття легітимізували роботу такі національно-культурні товариства: «Романо Бахтало Дром» (Арсеній Богар), Рада ромів Закарпаття (Аладар Пап), Закарпатська обласна молодіжна громадська організація «Гідність» / «Патів» (Віктор Човка), «Бахтало чачо дром» (Йосип Форкош), «Ром арт» (Тиберій Йонаш), «Ром-арт «Школа мистецтв» (Карл Горват). Карпаторусинський громадський рух у рамках аналізованого нами четвертого періоду суспільно-політичної динаміки Закарпаття структурно поповнився трьома ГО: «Русинський край» (Микола Бобинець), «Карпато-Русинське Товариство «Вільне слово русина» (Борис Брудняк) та «Русинський культурологічний клуб» (Юрій Шипович). Упродовж 2017–2018 років започаткували роботу ГО «Національно-культурне товариство румун Закарпаття «Драгош воде» (Іван Гузо), Мистецько-етнографічна транскордонна асоціація «Апшиця» (Марія Лаврюк) та Спілка молодих румунів Закарпаття (Василь Ціпле). Із серпня 2018 року в м. Мукачево активну діяльність розпочала ГО «Німецька молодь Закарпаття», яку очолила Юлія Тайпс.

П'ятий період (2019–2025)

У контексті аналізу етнополітичних процесів цього періоду важливими є результати місцевих виборів, що відбулися 25 жовтня 2020 року й відповідний дизайн політичного представництва національних меншин у виборних органах влади Закарпатської області. Як і раніше, найбільш репрезентативною в органах місцевого самоврядування краю є угорська етнічна громада. Так, за результатами місцевих виборів у цілому по області «КМКС»

ПУУ делегувала 130 представників, а ДПУУ – 23 своїх членів [98, с. 128]. У Закарпатській обласній раді 8 депутатів (12,5 %) є угорцями. Серед них представлені відомі громадсько-політичні та освітньо-культурні діячі, лікарі та підприємці Закарпаття – Василь Брензович, Ільдіко Орос, Гейза Гулачі, Лівія Балог, Степан Черничко (до 19 грудня 2024 року – Єлизавета Біров), Юдіта Петеї, Йосип Шорі та Чаба Пейтер.

У Берегівській районній раді «КМКС» ПУУ (15 депутатів) та ДПУУ (3 депутати) репрезентують 42,8 % від складу депутатської каденції. В Ужгородській районній раді представлено 6 депутатів від «КМКС» ПУУ, що складає 14,3 % [98, с. 113–115].

«КМКС» ПУУ (13 депутатів) та ДПУУ (8 депутатів) сформували більшість (61,8 %) у Берегівській міській раді. У Чопській міській раді на Ужгородщині «КМКС» ПУУ представлена 6-ма депутатами, а ДПУУ – 3 депутатами (загалом близько 35 % депутатського корпусу). «КМКС» ПУУ має своїх представників у міських радах Мукачева (3 депутати) та Тячева (2 депутати). Найбільш значним електоральним успіхом «КМКС» ПУУ та ДПУУ на рівні селищних рад стали результати виборів у Вилоцькій ОТГ (57,7 %). Менш чисельним є представництво «КМКС» ПУУ на рівні ОТГ із центрами у смт Вишково (4 чол.), Королево (3 чол.), Батьово (2 чол.) та Солотвино (2 чол.) [98, с. 116–119].

Серед 26-ти депутатів Пийтерфолвівської сільської ради Берегівського району «КМКС» ПУУ делегувала 17 представників (65,4 %), а ДПУУ – 3 осіб (11,5 %). Високою є частка представництва «КМКС» ПУУ (12 депутатів) у складі Сюртівської сільської ради (54,5 %) Ужгородського району. Менш чисельним – у сільських радах із центром у селах Велика Добронь (7 депутатів; 36,8 %) та Холмок (3 депутати; 11,5 %) на Ужгородщині; селах Горонда (3 депутати; 13,6 %) та Великі Лучки (3 депутати; 11,5 %) на Мукачівщині; селах Косонь та Великі Береги (по 2 депутати; більше 9 %) [98, с. 120–121].

Слід зауважити, що низка громадських лідерів, які є лідерами національно-культурних товариств Закарпаття, за результатами місцевих виборів 2020 року стали депутатами. Зокрема, як мовило-

ся вище, Василь Брензович («КМКС» ПУУ; ТУКЗ; благодійний фонд «КМКС») та Ільдико Орос (Закарпатське угорськомовне педагогічне товариство) стали депутатами Закарпатської обласної ради. Іштван Добша (Молодіжне товариство угорської культури Закарпаття) та Калман Горват (Товариство угорської культури Закарпаття «Ліберта») здобули мандати депутатів Берегівської районної ради.

Два етнічні роми стали депутатами Ужгородської міської ради. Це колишній очільник ГО «Романі черхень» («Ромська зірка») Мирослав Горват та голова організації соціально-правового захисту ромів «Бахтало Дром» Юрій Мандич (23.06.1972–03.11.2022). Перший пройшов за списками партії «Рідне Закарпаття», а другий – за списками «Партії твого міста». Релігійний лідер Мукачєва, голова благодійного фонду «Нове життя» та пастор релігійної громади «Христинська євангельська церква «Нове життя»», член політичної партії «Команда Андрія Балоги» Іван Йонаш став депутатом Мукачівської міської ради. Голова ГО «Майбутнє ромів м. Берегово» Рудольф Пап за списками ДПУУ пройшов до Берегівської міської ради. Голова Перечинської районної організації Закарпатського циганського культурно-просвітнього товариства «Романі Яг» Едуард Тирпак за списками ВО «Батьківщина» став депутатом Перечинської міської ради. Голова ГО «Романо радість», підприємець Леонід Брежинський від політичної партії «Рідне Закарпаття» пройшов до Середнянської селищної ради [105, с. 88–89].

Голова ГО «Товариство словацької інтелігенції Закарпаття» Ернест Горват як член партії «Рідне Закарпаття» отримав мандат депутата Ужгородської міської ради, а позапартійна очільниця ГО «Німецька молодь Закарпаття» Юлія Тайпс – депутатки Мукачівської міської ради. Водночас серед лідерів румунських національно-культурних товариств безуспішно балотувалися голова Закарпатської обласної організації «Товариство румунської молоді «М. Емінеску» Іван Бокоч до Ужгородської міської ради та очільниця ГО «Мистецько-етнографічна транскордонна асоціація «Апшиця» Марія Лаврюк до Солотвинської селищної ради. Подібна електоральна невдача спіткала й лідерів карпато-

русинських ГО Закарпаття Дмитрія Сидора (Закарпатське обласне підкарпаторусинське товариство імені Кирила і Мефодія), Миколу Бобинця (Крайове товариство подкарпатських русинів; ГО «Русинський край»), Юрія Продана (Закарпатське обласне науково-культурологічне товариство імені О. Духновича) та Юрія Шиповича (ГО «Русинський культурологічний клуб») [105, с. 90–91].

Через події, пов'язані з поширення коронавірусної інфекції COVID–19, а згодом із наслідками широкомасштабного російського військового вторгнення в Україну, в житті національних меншин Закарпаття відбулися зміни. Усі етнічні громади краю були задіяні в рамках волонтерської роботи, допомагаючи ВПО та військовим ЗСУ. Разом із тим організували роботу нові національно-культурні товариства, зокрема: ГО «За підтримки молодих талантів угорської національності меншини Закарпаття» (Еріка Енгі-Химинець), «Платформа міжнаціонального діалогу Закарпаття» (Борис Вашкеба), «Спільнота ромів Закарпаття» (Гейза Горват), «Закарпатське обласне об'єднання ромської молоді «Луудя» (Каміла Горват (Човка), «Закарпатський центр захисту ромської меншини» (Вероніка Горват), «Карпатський Русин» (Василь Щербей), «Закарпатська крайова науково-просвітня спілка чеської культури» (Василь Туряниця), «Закарпатський німецько-австрійський культурний центр» (Маріанна Варварцева), «Грузинська діаспора Закарпаття» (Роберт Натрошвілі).

Зазначимо, що в цей складний період національно-культурні товариства Закарпатської області поєднували свою діяльність через інтерактивний мережевий зв'язок. Зокрема, в 2024 році ГО національних меншин у режимі онлайн долучалися Центром культур національних меншин Закарпаття у м. Ужгороді до громадських обговорень п'яти проєктів постанов КМУ «стосовно національних спільнот, Шостої періодичної доповіді України про виконання Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин, а також обговоренні Дорожньої карти створення умов для підвищення якості навчання державною мовою та мовами корінних народів і національних меншин (спільнот) у закладах загальної середньої освіти України» [115].

3.3. Розбудова громадянського суспільства, його структурування та вплив на соціально-політичний розвиток краю

Соціально-політичний розвиток відображає загальні тенденції стану держави і суспільства у всіх проявах. Одним із важливих складових демократичного розвитку будь-якої держави, зокрема й України, є розбудова громадянського суспільства. Водночас слід розуміти, що це визначається й характером відносин між центральною та регіональною владою, розумінням владної вертикалі та інтеграційними процесами в складному адміністративно-територіальному просторі. Реформа децентралізації, яку впроваджують в Україні з 2014 року, попри перипетії російсько-української війни, ставила задачу й урегулювати управлінський дисбаланс у взаємодії держави та суспільства. У такій ситуації значна увага приділяється можливостям громадянського суспільства та відповідних гарантій держави щодо його перспектив розвитку.

Під громадянським суспільством ми розуміємо сукупність добровільних об'єднань громадян, недержавних організацій, інституцій та ініціатив, які функціонують незалежно від державної влади з метою захисту інтересів суспільства, розвитку демократії, прав людини, культури та інших сфер суспільного життя. Громадянське суспільство є основою демократичного розвитку країни, контролює владу та сприяє активній участі громадян у суспільному житті. Важливими складовими громадянського суспільства у такому ракурсі є: 1) діяльність громадських організацій та об'єднань як інституційної основи громадянського суспільства; 2) вільне функціонування мережі засобів масової інформації; 3) пріоритетність вибору та реалізації освітніх та наукових ініціатив; 4) підтримка місцевих громадських ініціатив і стимулювання активності громадян для участі в соціально-політичних процесах.

Попри наявні в історіографії трактування поняття «громадянське суспільство» [291, с. 8-11] сучасне його визначення повинно відображати не лише класичні уявлення про незалежну від держави сферу суспільного життя, але й підкреслювати активну роль громадян у розвитку демократії, захисті прав людини та формуван-

ні публічної політики, усвідомлюючи при цьому глобальні зміни, трансформації та гібридність політичних режимів, вплив на соціум новітніх технологій тощо. Тому відштовхуємося від найпростішого розуміння, що громадянське суспільство – це сукупність добровільних, самостійних, але цілком інституціоналізованих і солідарних об'єднань, ініціатив та дій громадян, які функціонують незалежно від держави та бізнесу, мають на меті захист спільних інтересів, прав і свобод, контроль за владою та розвиток суспільного блага.

Якщо ж говорити простішою мовою, то, на наш погляд, громадянське суспільство є тим простором між особистістю та державою, в якому люди добровільно об'єднуються для реалізації своїх інтересів, впливу на владу та розвитку суспільства. Ці та інші процеси мають централізований характер у роки державної незалежності України, а певні їх особливості відображаються і на регіональному рівні. Слід, однак, наголосити, що структурування громадянського суспільства в регіоні значно впливає на соціально-політичний розвиток, маючи можливості забезпечувати активну участь громадян насамперед у вирішенні важливих питань місцевого самоврядування, у розвитку інфраструктури та підтримці культурної різноманітності. Проведене дослідження зафіксувало, як саме відбувається цей процес на Закарпатті. Вкотре наголосимо, що однією з ключових особливостей розбудови громадянського суспільства на Закарпатті є той факт, що регіон – багатокультурний та багатонаціональний, який включає представників різних етнічних груп [303, с. 214-217], про що вже говорилося в нашому дослідженні. Вважаємо, що наявність культурних, мовних та релігійних особливостей впливає на реалізацію потреб та забезпечення функціонування організаційних форм місцевих спільнот. З одного боку, це різноманіття є перевагою, але з іншого – викликом у процесі розвитку громадянського суспільства в Україні.

Як ми вказували вище, основним завданням у розбудові громадянського суспільства є створення необхідних умов для активної участі громадян у процесах, що визначають життя їхніх територій. Показовими аспектами цього процесу є розвиток організацій громадян (як громад у межах адміністративно-територіальних оди-

ниць, так і у формі громадських організацій), волонтерських рухів, громадських ініціатив, а також забезпечення прозорості та підзвітності місцевої влади. Тому розбудова громадянського суспільства на Закарпатті має свої особливості, зумовлені як історичними, так і культурними факторами, географічними умовами та соціально-економічною ситуацією. Загальні тенденції розвитку Закарпатської області коригуються відповідно до запровадженого у 2020 році нового адміністративно-територіального поділу, коли було утворено 64 територіальні громади [269]. А вже після цього тут створено 6 районів [253].

Завдяки здійсненню адміністративно-територіальної реформи в Україні, Закарпаття відзначається активною участю місцевих громад у вирішенні проблем свого регіону. Прикладом розвитку можуть слугувати успіхи Ясінянської, Перечинської, Мукачівської та інших територіальних громад. Так, зокрема, Регіональний центр економічних досліджень та підтримки бізнесу серед 20 кращих у Закарпатській області назвав у 2021 році Перечинську, Мукачівську та Тячівську громади. А останніми в списку стали Буштинська та Івановецька громади [188]. Варто зазначити, що тут активно проявилася співпраця органів місцевого самоврядування з громадськістю. У 2025 році такі показники дослідники підтвердили через визначення рейтингу прозорості громад [173].

Найбільше показник взаємодії суспільства з органами місцевого самоврядування відчутний у питаннях місцевого розвитку (громадські ініціативи сприяють покращенню місцевої інфраструктури, створенню нових робочих місць, розвитку туризму та бізнесу) та інформаційної прозорості (організації вимагають прозорості в діяльності влади, боротьби з корупцією, а також впровадження інструментів е-урядування). Ця взаємодія допомагає вирішувати соціальні питання, сприяє розвитку демократичних процесів на місцях, забезпечує прибутковість і стабільність у соціально неоднорідному регіоні. Зокрема, у 2023 році регіональна влада відзвітувала, що «53 територіальні громади Закарпаття мають позитивний темп росту фактичних надходжень у порівнянні з першим кварталом минулого року». Серед лідерів названі були Кольчинська, Оноківська

й Верхньокоропецька громади [335]. Тому варто підкреслити, що на Закарпатті важливою складовою громадянського суспільства є взаємодія громад із місцевими органами влади. Враховуючи регіональні особливості, зумовлені близькістю до кордону з кількома державами, що сприяє розвитку міжрегіональних та міжнародних зв'язків через грантову співпрацю в контексті розвитку демократичних ініціатив [173].

Щодо таких інституцій громадянського суспільства як громадські організації, то вони мали сильну підтримку серед місцевого населення саме у провідних територіальних громадах та отримали можливість займатися різноманітними соціальними, екологічними та культурними питаннями. Тобто припускаємо, що успіх розвитку громад пов'язаний передусім із прозорістю управлінської складової та співпраці з громадськими інституціями. Ці організації активно працюють і далі, зокрема у таких сферах, як права людини (захист прав меншин, жінок, дітей, а також осіб з обмеженими можливостями), екологія та збереження природи (зважаючи на унікальну природу Закарпаття, багато громадських організацій займаються охороною навколишнього середовища), розвиток туризму (розвиток екологічного туризму, який є важливою складовою економіки регіону), підтримка місцевих ініціатив (волонтерські організації, які займаються вирішенням місцевих проблем, таких як ремонт доріг, організація благодійних заходів) тощо. Такі організації, завдяки активній діяльності, створюють простір для участі громадян у прийнятті рішень на місцевому рівні [292].

Згідно з даними «Стратегія розвитку Закарпатської області на період до 2027 року», в Закарпатській області діє 3501 об'єднання громадян [280]. Крім того, з координаційною метою в регіоні досить успішно діяли консультативно-дорадчі й експертні установи. Зокрема, серед них варто назвати раду церков та релігійних організацій, раду з питань молодіжної політики, раду з питань регіонального розвитку Закарпатської області, регіональну раду з питань взаємодії органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування та ін. Активно з органами державної влади співпрацює Громадська рада при Закарпатській ОДА, діяльність якої

висвітлюється на сайті Закарпатської обласної державної адміністрації [58].

Варто вкотре наголосити, що Закарпаття, з його багатонаціональним складом, культурними традиціями та історичними особливостями, потребує особливого підходу до розвитку громадянського суспільства. У цьому процесі ключову роль відіграють різноманітні етнонаціональні громадські організації, ініціативи, волонтерські рухи та активність місцевих громад [305]. Ще один важливий аспект сучасного портрету громадянського суспільства – розвиток волонтерства. У період політичних і соціальних криз, зокрема під час війни в Україні, волонтери з Закарпаття активно долучаються до гуманітарної допомоги, підтримки біженців і внутрішньо переміщених осіб, а також займаються забезпеченням потреб місцевих громад, організацією культурних заходів, допомагають людям похилого віку, підтримують молодь, дітей, допомагають військовим [23]. Ці ініціативи дозволяють створювати соціальну згуртованість, а також формувати у населення відповідальність за розвиток свого регіону та країни загалом.

Крім цього, найбільше вони допомагали ЗСУ [167]. Активно задіяло волонтерство в УжНУ [40]. Загалом в області налагоджено тісний зв'язок між органами влади та організаціями громадянського суспільства, що виливається у плідну співпрацю у сфері підтримки та реалізації і громадських ініціатив, спрямованих на «національно-патріотичне та військовопатріотичне виховання дітей та молоді, поширення інформації стосовно інтеграційного курсу України в європейський правовий простір, євроатлантичний безпековий простір, розвиток взаємодії та спілкування дітей і молоді з різних регіонів, проведення ними спільних медійних, культурних, освітніх та інших заходів» [280].

Також варто наголосити, що розвитку громадянського суспільства активно допомагають освітні програми та ініціативи, спрямовані на підвищення громадянської свідомості. Такі ініціативи неабияк сприяють соціально-політичному розвитку і мають важливе значення для активізації місцевого населення в суспільно значимих активностях. Нагадаємо, що така практика не є новою для Закарпат-

тя, маючи подібні традиції в регіоні ще 100 років тому [298, с. 190]. Можемо констатувати, що завдяки різноманітним просвітнім акціям і програмам люди стають більш зацікавленими у політичних та соціальних процесах, що дозволяє зміцнювати демократичні традиції й вчасно реагувати на виклики сьогодення [279].

Щодо детальнішого дослідження проблем структурування громадянського суспільства в регіоні, то варто зазначити, що воно функціонує передусім завдяки діяльності численних громадських організацій, благодійних фондів, волонтерських груп і громадянських ініціатив, що займаються різними напрямками. Одним із таких є напрямок, що забезпечує контроль за дотриманням прав людини та соціальної справедливості. У роки державної незалежності України цей напрямок став одним із пріоритетних у контексті системного розвитку громадянського суспільства. Тому чимало громадських організацій працюють на забезпечення прав громадян, різних вразливих груп населення, а також ветеранів війни. Так, на одній із зустрічей із представниками громадських організацій («Вдома», «Рух підтримки закарпатських військових», «Волонтери Закарпаття», «Щасливі діти», благодійні фонди «СОС Дитячі Містечка Україна», «Дерево мого життя», «Українська фундація громадського здоров'я», «Комітет медичної допомоги Закарпаття» та ін.) у березні 2024 року представники влади констатували, що «у нашій області чимало організацій реалізують ініціативи, спрямовані на підтримку ветеранів, зокрема на полегшення процесу їхньої адаптації до мирного життя. Зараз нам потрібно об'єднати зусилля задля виведення послуг на якісно новий рівень, адже кількість ветеранів зростатиме. Наше завдання – вибудувати систему сталих довгострокових рішень, яка б ефективно працювала попри всі можливі виклики» [187].

На другому місці за кількісними показниками можемо виокремити громадські організації та об'єднання, що ставлять у пріоритет своєї діяльності питання захисту прав жінок, дітей і людей з обмеженими можливостями. Так, зокрема, свої зусилля в цьому напрямку об'єднали ГО «Закарпатське обласне товариство осіб з інвалідністю», «Дорога життя», громадська ініціатива «Золоті сер-

ця» та ін. [25]. Вони проводять кампанії з підвищення обізнаності, лобіюють законодавчі зміни та організовують освітні програми. Деякі громадські організації займаються адвокацією прав людини [24], сприяють рівному доступу до освіти, медичних послуг та культурних ресурсів, наприклад, ГО «Культурна платформа Закарпаття», ГО «Творці країни мрій» та ін. [76; 238]. Це також включає підтримку прав жінок, дітей, людей з інвалідністю та боротьбу з дискримінацією.

Наступним напрямом за популярністю в системі громадських активностей інституцій, які якісно підсилюють громадянське суспільство в регіоні та впливають на соціально-політичний розвиток краю, можна назвати екологічний. У «Стратегії розвитку Закарпатської області на період до 2027 року» цьому напрямку присвячено окрему увагу. Головними предметними маркерами названо забруднення атмосферного повітря, безвідповідальне ставлення до річок і розвиток природно-заповідної справи [280, с. 123–124].

Із огляду на природні ресурси та важливість екологічного стану гірських територій та природних родзинок Закарпаття, чимало громадських організацій займаються охороною навколишнього середовища, боротьбою з лісовими пожежами, вирубкою лісів та забрудненням водних ресурсів, дослідженням радіоекології та ін. Завдяки такій діяльності вдалося домогтися створення природних заповідників і поліпшення екологічної ситуації на місцях. Об'єднана громадськість Закарпаття традиційно активно пропонує ідеї чистої екології краю. Так, ціла низка місцевих ГО, серед яких «Агентство сприяння сталому розвитку Карпатського регіону «ФОРЗА», Регіональне молодіжне екологічне об'єднання «ЕКОСФЕРА», «Радіоекологія Карпат» та ін. досить часто виступають із публічними закликами щодо збереження Карпат, борються з будівництвом вітряків у горах тощо [236; 38]. А, наприклад, під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну ГО «ЕКОСФЕРА» з партнерами досліджували вплив війни та енергетичних проєктів на заповідну природу Карпат [48].

Варто нагадати, що на зорі державної незалежності України перші, ще тоді неформальні, громадські об'єднання на Закарпатті

внаслідок кризи владних відносин, невирішення владою економічних і екологічних проблем у радянські часи, місцеві активісти активізували цю діяльність знизу. Тоді пліч-о-пліч постали «Українська гельсінська спілка», крайова «Просвіта», ВУТ «Просвіта» ім. Т. Шевченка, Союз українок Закарпаття, Народний рух України за перебудову, крайове Товариства «Меморіал», Краєзнавче об'єднання ім. О. Митрака. Спільним фронтом вони, зокрема, виступили проти спорудження і введення в дію Пістрялівської радіолокаційної станції (РЛС) [8, с. 267–270]. Як згадують автори монографії «Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України (кінець 80-х – початок 90-х років XX століття)», «...усі названі вище товариства стали інтегративним центром, навколо якого піднімалися й вирішувалися найактуальніші питання тогочасності, а саме – повернення історичної справедливості й ліквідація «білих плям» в минулому, відновлення прав української мови й надання їй державного статусу, а також забезпечення екологічної безпеки, збереження навколишнього середовища, особливо у світлі наслідків Чорнобильської катастрофи 1986 року. Слід відзначити, що характерною рисою цього процесу була швидка політизація формально неполітичних громадських організацій» [8, с. 58].

Традиційним в історії Закарпаття є культурно-просвітницький напрям громадської активності. Формування таких організацій спостерігаємо ще з часів входження краю до складу Угорщини, Австро-Угорщини, Чехословаччини. Так, зокрема в 1920–1930-х роках, у період Першої ЧСР, популярними були активні дії культурно-просвітніх організацій різних національностей [298, с. 190–194]. Такі організації працюють у наш час над збереженням історико-культурних традицій, мов та мистецьких зразків різних народів, що проживають на території Закарпаття. Це включає підтримку національних фестивалів, розвиток туризму, організацію виставок і культурних подій. Організації, що підтримують культурну спадщину, працюють над збереженням місцевих традицій, розвитку народних ремесел і промислів. Це включає підтримку культурних фестивалів, створення, поповнення і підтримку етнографічних музеїв, організацію історико-культурницьких виставок та заходів, які

відображають багатонаціональну культуру Закарпаття. Серед активних організацій останнім часом можна назвати, крім озвученої «Просвіти», ще ГО «Русинський культурологічний клуб», «Карпатський Русин», що з 2024 року почав видання краєзнавчого часопису «Карпатознавство» та ін. [108, с. 92; 250].

Загалом структурування громадянського суспільства в Закарпатській області є важливим етапом у розвитку демократичних інститутів, посиленні соціальної згуртованості та ефективному вирішенні локальних проблем. Один із дослідників розвитку громадянського суспільства М. Іванюк підкреслює, що в Закарпатській області впродовж 1993–2000 років виникнення громадських організацій відбувалося прискореними темпами [116, с. 50]. Зокрема, він подає динаміку зростання таким чином: «якщо в 1993–1996 рр. в середньому щорічно реєструвалось близько 8,8 організацій, то у 1997–1999 рр. – щороку в середньому легалізувалось 25 організацій..., а з початку 1996 р. до початку 2004 р. кількість об'єднань громадян на Закарпатті зросла у 12,4 разу...» [116, с. 50–51]. Поряд із цим, громадянське суспільство на Закарпатті стимулює активізацію політичного процесу, забезпечуючи більшу політичну обізнаність громадян та їх участь у виборах, громадських слуханнях та інших формах політичної діяльності. Залучення населення до політичних процесів дає можливість створення умов для більш ефективного представлення інтересів різних соціальних груп, у тому числі національних меншин, серед яких угорці, румуни.

Особливо важливою є діяльність громадських організацій, які працюють над підвищенням політичної свідомості населення, сприяють виборчій освіті, організовують тренінги з прав людини та боротьби з корупцією, зокрема таких як «Закарпатський центр сприяння протидії корупції» [49], «Антикорупція Закарпаття» [47], «Громадський контроль» [82], «Народний контроль Закарпаття» [ГО «НКЗ»] та ін. Це дозволяє громадянам краще розуміти механізми функціонування політичних інститутів та впливати на процеси, що відбуваються в регіоні [304, с. 75–77]. Зокрема, показовою роботою було складання ГО «Громадський контроль» рейтингу прозорості закупівель серед обласних державних адміністрацій. Таким

чином, громадянське суспільство на Закарпатті відіграє важливу роль у боротьбі з корупцією та забезпеченні прозорості в діяльності органів влади. Організації, які займаються моніторингом діяльності місцевих органів влади, спостереженням за виборами, проведенням антикорупційних кампаній, сприяють покращенню управління в регіоні. Завдяки таким ініціативам підвищується рівень довіри громадян до органів влади, зменшується корупція в органах місцевого самоврядування, забезпечується прозорість у витрачанні бюджетних коштів, сприяє створенню сприятливих умов для розвитку малого та середнього бізнесу.

Які ж перспективи розвитку громадянського суспільства на Закарпатті, з огляду на наше дослідження, ми вбачаємо? Незважаючи на значні досягнення, розвиток громадянського суспільства на Закарпатті потребує подальших зусиль. Хоча реформа децентралізації в Україні значно розширила повноваження регіональної дії громадських інституцій, взаємодії активістів і місцевої влади, залежність від централістської політики залишається незмінною. Заради справедливості необхідно зазначити, що значною мірою на це вплинув і хід російсько-української війни, а особливо її гаряча фаза з 2022 року, коли по всій території України було офіційно запроваджено режим воєнного стану.

Вважаємо, що водночас слід і далі працювати над тим, що насамперед не заважає розвивати демократичні засади режиму, а саме – над зміцненням співпраці між територіальними громадами (важливо підтримувати діалог між різними соціальними та етнічними групами, забезпечити рівний доступ до ресурсів і можливостей для всіх мешканців регіону), підвищенням рівня освіти та обізнаності серед населення (люди мають отримувати більше знань про свої права, можливості для розвитку та важливість участі в громадському житті), покращенням інституційної спроможності громадських організацій (забезпечення фінансування, розвитку навичок управління проєктами та ефективної взаємодії з владою може значно підвищити вплив громадських ініціатив на місцевому рівні). Загалом розбудова громадянського суспільства на Закарпатті показує, що вона є необхідною умовою для сталого соціально-

політичного розвитку регіону, що забезпечить не лише підтримку місцевих громад, але й інтеграцію регіону в загальнонаціональні процеси розвитку України.

На нашу думку, перспективи розвитку громадянського суспільства на Закарпатті пов'язані з важливими соціальними, політичними та економічними змінами, які відбуваються в Україні загалом, а також у контексті специфіки цього багатонаціонального і культурно різноманітного регіону. Розвиток громадянського суспільства в регіоні має значний потенціал для зміцнення демократичних процесів, покращення якості життя та створення умов для сталого розвитку, однак цей процес залежить від низки факторів, зокрема таких як ефективність взаємодії з органами влади, інвестицій у розвиток інфраструктури, а також активізація громадянської свідомості на місцях.

Однією з головних перспективних переваг є подальший розвиток демократичних процесів та зміцнення прав людини в регіоні. Демократичні традиції на Закарпатті мають найдовшу історію поміж усіх інших регіонів сучасної України і ця особливість повинна відігравати важливу роль у сприйнятті населенням демократичних змін. У даному контексті, можемо погодитися з думкою згаданого вище дослідника М. Іванюка, який вважає, що «яскравими прикладами окреслення тенденції до посилення ролі громадських організацій Закарпаття у регіональному розвитку можна вважати діяльність таких громадських організацій, як «Інститут державного управління і регіонального розвитку» та «Фундація регіональних ініціатив», які акцентують увагу у своїй діяльності саме на процесах демократичного розвитку [116, с. 51]. Громадянські організації на Закарпатті активно займаються адвокацією прав громадян, зокрема й етніонаціональних спільнот, і можуть стати важливими учасниками процесу забезпечення рівних прав для всіх громадян України. Активна робота в цій сфері дозволить зменшити соціальні напруги, мінімізувати конфліктні ситуації, покращити взаєморозуміння між різними етнічними групами та забезпечити мирне співіснування в багатокультурному середовищі. Громадські організації також можуть відіграти важливу роль у зміцненні правової держави, активно

контролюючи діяльність органів місцевої влади та забезпечуючи прозорість у питаннях, пов'язаних із використанням державних коштів і реалізацією важливих розвиткових проєктів [302, с. 179].

Враховуючи унікальне географічне розташування на кордоні з кількома європейськими країнами, для Закарпаття це відкриває можливості для розвитку міжнародної співпраці та залучення інвестицій у регіон. Завдяки активному розвитку демократичних ініціатив, Закарпаття також має можливість співпрацювати з міжнародними організаціями, що фінансують різні соціальні проєкти, інфраструктурні ініціативи та програми розвитку (наприклад, Закарпатський обласний благодійний фонд «Благо» [162; 237]). Це дозволяє регіону залучати фінансові ресурси для реалізації важливих ініціатив, таких як відновлення екологічно важливих територій, модернізація соціальних установ, підтримка місцевих громад, розбудова індустріальних парків, обмін досвідом із сусідніми країнами. Співпраця з міжнародними партнерами дозволяє місцевим громадським організаціям підвищувати свої можливості, отримувати нові інструменти для роботи та брати участь у міжнародних програмах, що сприяють розвитку громадянського суспільства в Україні. Зокрема, у сфері міжнародного співробітництва регіональна влада активно долучає до співпраці з міжнародними донорами (наприклад, ПРООН та USAID) як органи місцевого самоврядування, так і інституції громадянського суспільства для його розвитку, надання інституційної підтримки місцевим громадам та окремим об'єднанням громадян, підтримки малого та середнього бізнесу в регіоні, розвитку соціальних ініціатив членів громад, створення умов для участі громад і окремих громадян у плануванні й реалізації програм соціального та економічного розвитку регіону, планування розвитку територій та управління земельними ресурсами, співробітництва між територіальними громадами, удосконалення надання послуг, залучення мешканців до процесів прийняття рішень у громадах, фінансової підтримки для реалізації найбільш актуальних ініціатив громад тощо [280, с. 127–128]. Тому громадянське суспільство може стати важливим містком між Україною та європейськими державами, допомагаючи залучати фінансування для

реалізації важливих соціальних, культурних та екологічних проєктів. Це також дозволить налагодити важливий обмін досвідом у галузі демократії, прав людини, екології, розвитку місцевих громад, а також покращити інфраструктуру. Міжнародні гранти та програми і надалі можуть підтримати інноваційні ініціативи в розвитку туризму, освіти, охорони здоров'я та екології. Слід підкреслити, що і в Україні громадянське суспільство активно підтримує розвиток туризму на Закарпатті, яке має значний потенціал завдяки унікальним природним і культурним ресурсам. Громадські організації сприяють розвитку екологічного та культурного туризму, організовують заходи для популяризації регіону та залучення інвестицій.

Окремо можна наголосити про можливості розбудови в краї індустріальних парків. За оцінкою дослідників для Закарпаття безцінним є європейський досвід, який «доводить, що суть індустріального парку саме в податкових, митних і фінансових стимулах, які отримують інвестори від держави. Це вигідні компенсації за створення робочих місць, фіскальні та фінансові пільги, інституційна підтримка з боку держави, звільнення від ввізного мита на нове чи необхідне обладнання, на інші додаткові комплектуючі та обслуговуючі інструменти, від податку на прибуток, інші дивіденди тощо. Відкритий і публічний ринок співпраці, синергія влади і приватного сектору – ось запорука успіху у вигляді індустріального парку [182, с. 170]. Варто також погодитися з думкою дослідника, що «розвиток індустріальних парків в Україні може бути ключовим чинником для підтримки соціально-економічного зростання та залучення так необхідних інвестицій під час повоєнної відбудови України» [183, с. 194]. А Закарпаття на даний момент є найбезпечнішим місцем для такого типу діяльності й має перспективи лише в умовах прозорої демократії.

Чи не найважливішим ресурсом майбутнього має залишитися розвиток молодіжних ініціатив. Місцева молодь є важливою складовою громадянського суспільства, а її активна участь у розвитку суспільних ініціатив та політичних процесах може значно покращити розвиток демократії на Закарпатті [273, с. 74-75]. Одна з таких успішних перспектив – це посилення молодіжного руху через

створення більших можливостей для самовираження та соціального розвитку молодих людей. Поширені й молодіжні громадські організації, які займаються організацією заходів для молоді, сприяють розвитку лідерських якостей, допомагають у вирішенні соціальних проблем молоді, зокрема освіти та працевлаштування (наприклад, ГО «Спілка Ініціативної Молоді Закарпаття», Молодіжний простір «Zdybanka» та ін. [340]. Вони також активно залучають молодь до волонтерських ініціатив і соціальних проєктів. Наголосимо, що завдяки активності місцевих громад, на Закарпатті виникають численні спільноти та ініціативи, які сприяють розвитку регіону та забезпечують участь громадян у вирішенні локальних проблем. Це можуть бути як ініціативи для поліпшення інфраструктури, так і програми, спрямовані на покращення економічного становища або розвиток освіти в місцевих громадах. Молодіжні громадські організації і надалі можуть працювати над популяризацією волонтерства, допомагати у розвитку соціальних і економічних проєктів на місцях, а також стати каталізатором змін у суспільно-політичній свідомості та майбутніх процесах. Залучення молоді до суспільно-політичної діяльності, підтримка стартапів і підприємництва серед молодих людей дозволить створити нові робочі місця, зменшити еміграцію з регіону та забезпечити сталий розвиток місцевих громад. Наприклад, активну роботу в цьому напрямку здійснює ГО «Молодіжна рада Закарпаття», яка сформувалася з активних представників молоді Ужгорода й Закарпатської області, студентів закарпатських закладів вищої освіти [50]. Також варто згадати й ГО «Простір Молоді», яка взялася активно за підтримку українських громад у забезпеченні комплексної допомоги внутрішньо переміщеним особам, які постраждали від війни [184].

Також укротре варто наголосити й на тому, що забезпечення доступу до якісної освіти та культурних заходів є важливою складовою розвитку громадянського суспільства на Закарпатті. Громадські організації активно підтримують і освітні програми, сприяють розвитку інклюзивної освіти для різних соціальних груп, зокрема для представників національних меншин. Це також включає організацію курсів підвищення кваліфікації для молоді та дорослих, які

дозволяють підвищити рівень освіти та конкурентоспроможність на ринку праці. Культурна ж активність є важливим елементом у розвитку ідентичності місцевих громад та збереженні традицій. Культурні ініціативи можуть включати організацію фестивалів, виставок, презентацій місцевих ремесел і мистецтва, що сприяє розвитку культурного туризму та збереженню культурної спадщини регіону. Зокрема, цікавий досвід у цьому напрямку має ГО «Турінформ Закарпаття», що є некомерційним пізнавально-туристичним інтернет-проектом, який створений на базі Туристичного інформаційного центру Закарпаття [311].

Звісно ж у наш час неможливо обійтися без інтеграції інновацій та нових технологій. Завдяки розвитку сучасних технологій, громадянське суспільство в Закарпатті може стати більш ефективним у вирішенні соціальних, економічних та екологічних проблем. Використання цифрових технологій для покращення доступу до державних послуг, підвищення прозорості діяльності місцевих органів влади, а також для моніторингу соціальних та екологічних процесів дозволить громадянам краще впливати на прийняття рішень. Використання новітніх технологічних підходів до взаємодії влади і соціуму, людей, таких як електронні петиції, платформи для онлайн-консультацій та інтерактивні платформи для збору громадської думки, стане важливим інструментом для розвитку демократичного управління та підвищення рівня взаємодії громадян і влади. Через це важливу роль у структурі громадянського суспільства на Закарпатті традиційно відіграють і медіа та інформаційні платформи. Вони забезпечують прозорість процесів, інформують громадян про важливі соціальні питання та виступають каналами для зворотного зв'язку з місцевою владою. Окрім традиційних ЗМІ, активні соціальні мережі стали потужними інструментами для поширення інформації про громадські ініціативи та події, що відбуваються в регіоні (Закарпаття.онлайн, Заголовок, Ужгородський прес-клуб та ін.). Розвиток економічної активності через громадянські ініціативи також є наслідком демократичної еволюції. Громадянське суспільство повинне впливати на економічний розвиток регіону через підтримку малих та середніх підприємств, сприян-

ня розвитку локальних ініціатив та підтримку підприємництва. А розвиток громадських ініціатив, які орієнтовані на створення нових бізнесів, може сприяти поліпшенню економічної ситуації в регіоні, зокрема через популяризацію сільського туризму, розвиток екологічно чистого виробництва, виробництво локальних продуктів [302, с. 178–179].

Але попри численні позитивні зрушення, існують і певні проблеми в розбудові громадянського суспільства на Закарпатті. Це, зокрема, обмежений доступ до ресурсів, недостатня фінансова підтримка для громадських ініціатив, а також складність у залученні молоді до громадської діяльності. Крім того, існує певна політична ідентифікація з національними меншинами, що іноді може призводити до соціальної фрагментації, особливо в контексті виборчої політики. Враховуючи ці виклики, розвиток громадянського суспільства на Закарпатті потребує подальшої підтримки з боку держави та міжнародних партнерів. Потрібно сприяти розвитку інституційної спроможності громадських організацій, залучати молодь до активної участі у громадському житті та підвищувати обізнаність населення про важливість громадянської участі. Тоді розбудова громадянського суспільства на Закарпатті стане ключовим фактором для забезпечення стабільного розвитку регіону, зміцнення демократичних інститутів і підтримки соціальної згуртованості. Таким чином, завдяки розвитку громадянського суспільства на Закарпатті можна очікувати не тільки поліпшення взаємодії між різними соціальними групами, а й загалом покращення соціально-політичного становища регіону. Підтримка ініціатив, спрямованих на згуртування громади, подолання соціальних бар'єрів і розв'язання міжетнічних проблем, є важливим кроком на шляху до стабільності й мирного співіснування в багатонаціональному регіоні.

Підсумовуючи вищенаведене, можемо констатувати, що перспективи розвитку громадянського суспільства на Закарпатті зумовлені важливими змінами в галузі політичного, економічного та соціального розвитку, зміцненням інституційної спроможності громадських організацій, розширенням участі громадян у прийнятті рішень та покращенням співпраці з міжнародними парт-

нерами. Розвиток демократичних процесів, забезпечення прав людини та підтримка місцевих ініціатив є ключовими аспектами цього процесу. А структуризація громадянського суспільства на Закарпатті є важливим етапом у забезпеченні сталого соціально-економічного розвитку регіону, збереженні культурної спадщини та зміцненні демократичних принципів на місцевому рівні. Активізація громадянської позиції, підтримка місцевих ініціатив, розвиток співпраці з міжнародними партнерами та залучення молоді до цих процесів дозволять регіону впевнено рухатися вперед до сталого та демократичного розвитку. І така ситуація може стати потужним каталізатором для поліпшення взаємодії між різними соціальними групами, особливо в багатонаціональному та культурно різноманітному регіоні.

У підсумку хотілося б підкреслити ще один важливий момент. На нашу думку, розвиток громадянського суспільства неможливий без інтеграції України в європейські процеси. Оскільки Закарпаття є прикордонним регіоном, він має значний потенціал для розвитку європейської співпраці та інтеграції. Громадянське суспільство може відігравати важливу роль у сприянні розширенню співпраці з європейськими сусідами через спільні культурні, економічні та соціальні ініціативи. Це дозволить регіону бути більш інтегрованим і в загальноєвропейські соціально-політичні процеси. Також розвиток громадянського суспільства на Закарпатті має значний потенціал для покращення взаємодії між різними соціальними групами, зокрема етнічними та культурними. Завдяки активній участі громадян, організацій та ініціативам, регіон може стати прикладом для інших адміністративних частин України щодо того, як у багатонаціональному середовищі можна досягти гармонії, порозуміння та спільного розвитку. Але найголовніше, що перспективи громадянського суспільства в Закарпатті полягають у подальшому розвитку демократичних процесів, активізації участі громадян у вирішенні політичних і соціальних питань, посиленні прав людини, боротьбі з корупцією та поліпшенні умов для розвитку місцевих громад.

Таким чином, громадянське суспільство на Закарпатті впливає на соціально-політичний розвиток регіону. Воно сприяє забезпе-

ченню демократичних стандартів, посиленню міжетнічної злагоди, покращенню соціальних умов і створенню стабільної політичної ситуації в регіоні. Приклади діяльності громадських організацій, які активно залучають громадян до участі в місцевих виборах, громадських слуханнях, обговореннях змін до місцевих бюджетів, говорять про підзвітність влади перед громадою. Активісти та місцеві громади беруть участь у розробці політик, що стосуються їхнього життя, забезпечуючи більш демократичну систему управління та співпраці влади і суспільства.

Висновки до Розділу 3

Отже, охарактеризувавши соціально-політичні процеси на Закарпатті у контексті етнічного, електорального та соціального вимірів, можемо зробити такі висновки:

1. Проаналізовано розвиток партійної структури Закарпаття у контексті трьох періодів розвитку партійної системи України: 1991–2004, 2004–2014 та 2014–2025. Констатовано, що еволюція партійної структури краю характеризувалася такими ознаками. По-перше, плюралізмом та циклічністю домінування різних політичних сил: у пізні 1990-ті це була СДПУ(о), у 2005–2009 рр. – «Єдиний Центр», у 2010–2013 рр. – протистояння «Єдиного Центру» з Партією регіонів, після 2014-го – домінування партії «Блок Петра Порошенка», а з 2019-го – частково «Слуги народу» поряд із новими локальними проєктами («Рідне Закарпаття», «Команда Андрія Балоги»). По-друге, впливом етнополітичних процесів на партійну структуру. Насамперед йдеться про угорська меншину, яка створила сталі партійні структури (КМКС-ПУУ, ДПУУ) і завдяки цьому є постійним суб'єктом у системі владних відносин. По-третє, успішність функціонування регіональних політичних партій (КМКС-Партія угорців України, Демократична партія угорців України, «Команда Андрія Балоги», «Рідне Закарпаття») та локальних партійних проєктів («Рідне місто», «Партія твого міста»). По-четверте, партійна структура Закарпаття наочно демонструє

загальноукраїнську тенденцію невикоріненості ідеологічних партій та натомість вагомість особистісних, клієнтелістських мереж, де поруч співіснують проєвропейські, популістські, етнічні та олігархічні партійні проєкти.

2. Етнополітичні процеси на Закарпатті розглядаються нами як інтеракції етнічних груп (передусім національних меншин і корінних народів) та органів державної влади, в результаті яких відбуваються різноманітні події в суспільно-політичному та громадсько-культурному житті як загалом у країні, так і в окремих її регіонах із поліетнічним складом населення. У нашій студії ми розглянули взаємодію таких суб'єктів етнонаціональної політики України, які визначали конфігурацію суспільно-політичних процесів Закарпаття впродовж 1991–2025 років: 1) еліта угорської національної меншини; 2) громадські лідери та активісти в середовищі карпаторусинського руху; 3) репрезентанти інших (окрім угорської та карпаторусинської громад) національно-культурних товариств Закарпаття; 4) головні актори регіональної політики (Закарпатська обласна рада; Закарпатська обласна державна адміністрація / обласна військова адміністрація; районні ради та адміністрації); 5) центральні органи законодавчої та виконавчої влади України (Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; Адміністрація / Офіс Президента України). Їхнє функціонування ми дослідили в крестемпоральному вимірі п'яти періодів соціально-політичного розвитку Закарпаття, які загалом аналізуються в роботі.

Упродовж першого періоду (1991–2004) етнополітичні процеси на Закарпатті відбувалися за інерцією суспільних орієнтирів, що були окреслені впродовж перехідного етапу здобуття незалежності України (1989–1991). З одного боку, партномеклатурна еліта, яка залишилася при владі, активно просуvala ідею автономізації Закарпаття та підтримувала карпаторусинський громадський рух. З іншого, в краї сформувалася когорта національно-демократичного середовища, яка сподівалася на швидке соціально-економічне та громадсько-політичне становлення України як демократичної та соціальної держави за зразком країн Східної Європи, наприклад, Польщі. Прикметно, що більшість ГО національних меншин

Закарпаття підтримали першу (парноменклатурну) сторону, сподіваючись на дивіденди від здобуття автономії / самоврядності та окремого угорського автономного територіального округу. Під час другого періоду (2004–2010) етнополітичні процеси на Закарпатті відбувалися у політичному дисонансі цілей, задекларованих подіями Помаранчевої революції. Карпаторусинський громадський рух підпадає під геополітичний вплив із боку РФ. Лідерство серед карпаторусинських ГО переймає священник УПЦ (МП) Димитрій Сидор, який очолив Асоціацію русинських організацій Закарпаття «Сойм підкарпатських русинів».

У рамках третього періоду (2010–2014) через вплив Партії регіонів й запровадження проросійського курсу карпаторусинське громадське середовище починає координувати керівник фракції Партії регіонів у Закарпатській обласній раді Іван Бушко. Четвертий період (2014–2019), пов'язаний із подіями Євромайдану та початком російсько-української війни, остаточно відтіснив на маргінеси закарпатського соціуму проросійський вектор карпаторусинського громадського руху. У цей період суспільно-політичної динаміки закарпатського регіону України активно розширювали свою діяльність національно-культурні товариства угорців, ромів, русинів, румунів і німців Закарпаття. У рамках п'ятого періоду (2019–2025) національні меншини були включені в процеси децентралізації та формування нової політико-партійної конфігурації влади на локальному рівні.

3. Обґрунтовано, що розвиток громадянського суспільства на Закарпатті має значний вплив на соціально-політичний розвиток регіону й спрямовується на забезпечення передусім демократичних стандартів і створення стабільної політичної ситуації в регіоні. Врахування специфіки етнічного, електорального та соціального вимірів у розвитку соціально-політичних процесів зацікавлює громадян до участі в місцевих виборах, громадських слуханнях, інших заходах, які забезпечують підзвітність влади перед громадою. У даному контексті підтверджено, що важливою є діяльність громадських організацій, які працюють над підвищенням політичної свідомості населення, сприяють виборчій освіті, організовують тренінги з по-

літичних прав, прав людини та боротьби з корупцією. Це дозволяє громадянам краще розуміти механізми функціонування політичних інститутів та впливати на процеси, що відбуваються в регіоні.

Констатовано процес активізації волонтерської діяльності та соціальних ініціатив у регіоні серед місцевого населення, підтримки армії, біженців, збору гуманітарної допомоги, взаємодії з органами місцевої влади тощо. Особливо показовою є робота благодійних організацій та фондів, які займаються різноплановою підтримкою як військових, так і цивільних осіб, що постраждали від війни. Вказано, що значно підвищились інтеграційні процеси в контексті ведення інформаційних кампаній і підвищення національної свідомості населення. А той факт, що Закарпаття перебуває на кордоні з країнами ЄС, значно полегшив транскордонну співпрацю з сусідніми країнами, зокрема з Угорщиною, Словаччиною, Румунією та Польщею.

ВИСНОВКИ

1. Особливість методології дослідження соціально-політичних процесів полягає в її міждисциплінарності, комплексності та залежності від конкретного історичного й соціального контексту, і має базуватися на методології вивчення суспільно-політичних процесів і політичних режимів як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях. Окреслено змістовне значення поняття «соціально-політичний процес», яке діалектично поєднує в собі суспільне (соціальне) і політичне. Це діалектичне поєднання, яке вказує на взаємопроникнення і взаємовплив соціального на політичне та політичного на соціальне. Сутність такого діалектичного поєднання полягає в наступному. По-перше, «політичний процес» та «соціально-політичний процес» можна використовувати як слова синоніми. У випадку, коли відбувається стабільний розвиток суспільства, ми спостерігаємо гармонійне поєднання у взаємовідносинах держави і громадянського суспільства. У випадку соціальних потрясінь, революцій у соціально-політичних процесах домінує соціальне, тобто під тиском народних мас відбуваються суттєві зрушення в політичній системі. А у випадку жорстких авторитарних і тоталітарних режимів ми бачимо у соціально-політичних процесах домінування держави (державних інституцій). По-друге, вплив соціального на політичне призводить до змін у системі владних відносин / політичній системі, іноді досить кардинальних (соціальні революції). По-третє, вплив тоталітарного / авторитарного режиму на соціальне призводить до знищення громадянської ініціативи та громадянина як такого.

Отже, соціально-політичний процес – це функціональна характеристика соціальної системи, послідовність певних дій і подій, які обумовлюються часовими й територіальними рамками та залежать від низки чинників: політичного режиму, історичних традицій, соціально-демографічних характеристик населення, регіональних особливостей тощо. Стосовно регіонального рівня ми констатуємо, що він є похідним / залежним від національного, і відповідно національний відіграє вирішальне значення в його формуванні

і спрямуванні. У той же час підкреслимо, що регіональний політичний процес може характеризуватися власним набором політичних акторів, інколи не відповідних каталогу, притаманному центру та іншим регіонам, почасти відмінними комбінаціями взаємодії між ними та як наслідок особливостями темпу та напрямками / векторами розвитку регіонів один стосовно іншого та стосовно України в цілому.

2. Регіональні соціально-політичні процеси мають територіальну локацію. Вони відбуваються у межах певної території та обмежені адміністративними кордонами. Тому соціально-політичні процеси на регіональному рівні формуються і відбуваються під дією низки чинників, до яких на основі аналізу різного роду джерел ми можемо віднести такі: 1) історичний контекст; 2) етнічну та мовну різноманітність; 3) географічне розташування; 4) економічні чинники; 5) специфіку функціонування політичної сфери регіону; 6) вплив голів обласної державної адміністрації на формування регіональних політичних режимів та соціально-політичний розвиток; 7) вплив соціокультурних чинників; 8) вплив загальнонаціональних соціально-політичних процесів; 9) російсько-українська війна.

Ієрархію чинників, які обумовлюють та впливають на регіональні суспільно-політичні процеси можна передати таким чином: 1 рівень (міжнародний); 2 рівень (національний); 3 рівень (регіональний); 4 рівень (локальний). Зазначимо, що серед вказаних чинників впливу на регіональні соціально-політичні процеси є такі, дія яких є постійною (наприклад, географічне розташування, історична пам'ять), а низки інших ситуативною (наприклад, соціальні потрясіння, пов'язані з виступами на Майдані, зміни політичного керівництва країною тощо). Дія вказаних чинників (постійних і ситуативних) по-різному проявляється у часовому вимірі, тобто в рамках окреслених періодів розвитку соціально-політичних процесів. У даному контексті періодизація виступає як методологія дослідження, оскільки моделює суспільно-політичний розвиток краю у різні часові проміжки під впливом низки чинників, які можуть діяти як поокремо, так і синергетично.

Для виокремлення періодів розвитку соціально-політичних процесів на Закарпатті ми використали комплексний критерій, який включає: електоральні процеси; домінування елітних угруповань у краї та формування регіональних політичних режимів; зміна президентів держави, яка впливала на внутрішню і зовнішню політику, ситуацію в регіонах; реформа децентралізації та зміни в системі місцевого самоврядування; соціальні потрясіння (акції громадянської непокори); геополітична орієнтація держави; соціально-культурна динаміка (розвиток громадянського суспільства). На основі визначених чинників та критеріїв виокремлено такі періоди розвитку соціально-політичних процесів на Закарпатті: перший: 1991–2004; другий: 2005–2010; третій: 2010–2014; четвертий: 2014–2019; п'ятий: 2019–2025.

3. Регіональний політичний режим – це система організації влади та управління, що склалася в певному регіоні (частині держави), яка може відрізнятися від загальнодержавного політичного режиму за своїми особливостями, формами реалізації влади, ступенем демократичності, рівнем дотримання прав і свобод громадян, участю населення в управлінні тощо.

У політичній науці є низка підходів до класифікації регіональних політичних режимів, які розроблені на основі різних критеріїв. У нашому дослідженні для виокремлення типів регіональних політичних режимів ми використали такі критерії: 1) джерело влади; 2) характер політичної участі; 3) рівень інституціоналізації; 4) ступінь централізації; 5) роль неформальних практик в управлінні; 6) економічна основа влади; 7) наявність / відсутність політичної конкуренції; 8) доступ до ресурсів та розподілу матеріальних благ. На основі вказаних критеріїв нами виокремлені такі типи регіональних політичних режимів: демократичні режими; авторитарні режими; гібридні режими; патрон-клієнтальні режими; олігархічні режими; фрагментарні режими; військові або псевдовійськові режими.

На основі розробленої нами методології окреслено основні характеристики регіонального політичного режиму на Закарпатті: 1) залежність від змін політичного режиму на рівні держав;

2) домінування місцевих політичних еліт у системі владних відносин; 3) високий рівень патроналізму (патрон-клієнтальна комунікація) та неформальних зв'язків; 4) здатність адаптації до центральної влади (тип взаємодії з центральною владою – обмежена лояльність); 5) вплив зовнішніх чинників на його функціонування (Євросоюз, Угорщина, інші сусідні країни); 6) вагома роль регіональних партій та локальних партійних проєктів у суспільно-політичному житті краю, особливо у період виборів, як загальнонаціональних, так і регіональних; 7) вплив на функціонування регіонального політичного режиму національних меншин; 8) інституційна стійкість.

Констатовано, тип регіонального політичного режиму на Закарпатті можна визначити як гібридний режим із домінуванням у різні періоди розвитку ознак демократичного, авторитарного, олігархічного, патрон-клієнтального режимів та певним рівнем зовнішньої залежності (вплив міжнародних акторів).

4. Період із 1991 до 1996 року в суспільно-політичному житті Закарпаття пов'язаний з автономістськими домаганнями (спеціальна самоврядна територія Закарпаття та Угорський автономний округ); зі становленням нової регіональної політичної еліти та основних впливових угруповань; формуванням власної регіональної політики та боротьбою окремих угруповань всередині неї за впливовість на Закарпатті; започаткуванням транскордонної співпраці; проведенням установчих виборів та виборів до органів місцевої влади.

Політичний режим, що сформувався на Закарпатті у цей перехідний період, можна охарактеризувати як гібридний посткомуністичний, із поєднанням елементів формальної демократії та неформальної олігархічно-клієнтельної влади. З одного боку, в області діяли демократичні інститути, проводилися конкурентні вибори, існувала багатопартійність, були представлені інтереси різних груп (у тому числі національних меншин), функціонували ЗМІ. З іншого боку, реальна влада в Закарпатті зосереджувалася в руках вузького кола осіб, причому політичні процеси значною мірою визначалися неформальними факторами, особистими зв'язками, сімейно-

клановими відносинами, контролем над ресурсами та силовими структурами.

Зазначимо, що вектор розвитку політичного режиму в Україні впродовж 1996–2014 років неодноразово змінювався і залежав від низки внутрішньодержавних чинників, насамперед від результатів президентських виборів, оскільки очільники держави уособлювали собою і були провідниками того чи іншого політичного режиму. Упродовж 1996–2004 років політичний режим у Закарпатській області формувався як регіональна проєкція загальноукраїнського напівавторитарного олігархічного режиму, характерного для президентства Л. Кучми. Цей період позначений консолідацією влади у руках президентської вертикалі, інституційною слабкістю партій, а також домінуванням впливових регіональних еліт / кланів, які виконували функцію посередників між центром і місцевими інтересами. Для Закарпаття він також характеризувався високим рівнем персоналізації, корпоративним управлінням та застосуванням владного адміністративного ресурсу для збереження впливу в регіоні.

Слід зазначити, що впродовж 2001–2004 років на Закарпатті спостерігався інвестиційний регіональний успіх, а в 2004 році Закарпаття посіло перше місце за динамікою інвестиційної активності та четверте місце за обсягом прямих іноземних інвестицій

Політичний режим на Закарпатті впродовж 2004–2010 рр. формувався під впливом загальноукраїнських змін після Майдану (2004), характеризувався нестабільністю, підвищеною політизацією регіональної влади та частою зміною політичних орієнтацій місцевої еліти. Його ще можна назвати перехідним від авторитарно-олігархічного впливу СДПУ(о) до конкуренції між проєвропейськими («Наша Україна») й проросійськими силами (Партія регіонів). Хоча демократія і декларувалася, реальний політичний процес залишався підконтрольним угрупованням, пов'язаним із бізнес-інтересами й політичним патронажем із Києва.

Етап соціально-політичного розвитку Закарпаття упродовж 2010–2014 рр. пов'язаний із президентством В. Януковича, поверненням до авторитарно-олігархічного режиму з інсти-

туціалізацією проросійської зовнішньої політики. А після перемоги Партії регіонів на місцевих виборах 2010 року відбувається інсталяція цього режиму в усіх регіонах України. Політичним підґрунтям цього режиму стає партійна система з переддомінуючою партією, якою на той час була Партія регіонів. Відповідні зміни відбулися і на рівні Закарпаття. Але на Закарпатті політичне середовище залишилося конкурентним, і в ньому домінували дві політичні сили: Партія регіонів (Олександр Левида) та «Єдиний Центр» (Віктор Балога).

Отже, у 1996–2014 роках Закарпатська область пройшла шлях від однієї з пострадянських обласних провінцій до інтегрованого в європейський простір регіону з активним громадянським суспільством. Політичний режим області залишився гібридним, як і у всій Україні, але у різні роки з домінування специфічних характеристик: авторитарна вертикаль часів Леоніда Кучми змінилася не менш монополістичною, хоч і проєвропейською, демократичною владою за президентства Віктора Ющенка, а за Віктора Януковича знову перетворилася на авторитарно-олігархічну.

5. Зазначено, що соціально-політичний розвиток Закарпаття у 2014–2025 роках відзначався комплексними трансформаціями, які відбувалися на тлі загальноукраїнських змін і зовнішніх викликів і характеризувалися високим рівнем турбулентності. Так, із 2014 по 2025 рік на Закарпатті були при владі дев'ять губернаторів: Валерій Лунченко, Василь Губаль, Геннадій Москаль, Ігор Бондаренко, Олексій Гетманенко, Олексій Петров, Анатолій Полосков, Віктор Микита, Мирослав Білецький. Нетривале перебування на посадах голів ЗОДА вказує на напружену боротьбу за владу центру та місцевих груп впливу. Передусім зазначимо, що Євромайдан 2014 року привів до перезавантаження влади в усіх регіонах України, зокрема й на Закарпатті. Було усунуто від впливу представників колишньої правлячої партії (Партії регіонів) та призначено нових керівників обласної адміністрації. Однак у Закарпатті істотну роль у владних відносинах продовжували відігравати місцеві неформальні лідери. Саме конкуренція між цими групами впливу і становила особливість політичного розвитку Закарпаття практич-

но до 2023 року, коли Офісу Президента вдалося подолати монополію старих еліт на владу на Закарпатті. Внаслідок цього влада в регіоні пережила «перезавантаження»: від домінування неформальних місцевих угруповань вона перейшла до більш збалансованої класичної моделі «центр – регіон». Однак повністю фактор регіональних еліт не зник, а залишився на більш локальному рівні: окремих громад (наприклад, Мукачівська громада) чи національних меншин (угорська національна меншина).

Реформа децентралізації, незважаючи на запізнення, кардинально змінила адміністративний та фінансовий ландшафт краю. 64 об'єднані громади отримали ресурси, що дозволяють вирішувати місцеві проблеми оперативніше та якісніше. Закарпатські територіальні громади продемонстрували успішні практики розвитку інфраструктури, бізнесу, туризму, ставши прикладом того, як на місцях краще знають потреби населення. Водночас цей процес потребує подальшого моніторингу, щоб децентралізація не призвела до «феодалізації» або розколів, особливо у багатонаціональному середовищі.

Російсько-українська війна, незважаючи на географічну віддаленість Закарпаття від фронту, стала одним із ключових чинників змін у регіоні. По-перше, війна вивела на новий рівень патріотизм і єдність мешканців краю. По-друге, соціальний ландшафт області зазнав трансформації через масовий притік переселенців (350 тис.), що створює як навантаження, так і потенціал розвитку. По-третє, економіка регіону отримала шок і стимул одночасно (релокація понад 300 підприємств): у короткостроковій перспективі потрібно було розмістити додаткове населення та виробничі потужності, але середньостроково – приїзд бізнесів і людей може суттєво оживити економіку краю. По-четверте, безпеково область перетворилася на стратегічний тил і об'єкт інтересу ворога, а це потребує постійної уваги спецслужб і посилення співпраці з сусідніми країнами Євросоюзу. Загалом війна згуртувала закарпатців навколо держави, показала їхню стійкість і волю допомагати співвітчизникам. Сьогодні Закарпаття – один з форпостів українського тилу, що робить вагомий внесок у спільну перемогу і одночасно бере на себе гуманітарну місію.

6. Розвиток громадянського суспільства має значний вплив на тенденції політичного, економічного та соціального розвитку. А його структурування є важливим етапом у забезпеченні сталого соціально-економічного розвитку регіону, збереженні культурної спадщини та зміцненні демократичних принципів на місцевому рівні, а також знаковим у розвитку демократичних інститутів, посиленні соціальної згуртованості та ефективному вирішенні локальних проблем. Представники громадянського суспільства мають добрі перспективи розширення співпраці з європейськими сусідами через спільні культурні, економічні та соціальні ініціативи. Такий досвід пришвидшить інтеграцію в загальноєвропейські соціально-політичні процеси й покращить позитивну тенденцію сприйняття змін. Особливо це актуально для покращення взаємодії між різними соціальними групами, зокрема етнічними та культурними. Завдяки активній участі громадян, організаціям та ініціативам, регіон може стати прикладом для інших адміністративних частин України щодо того, як у багатонаціональному середовищі можна досягти гармонії, порозуміння та спільного розвитку.

Громадянське суспільство в регіоні сприяє забезпеченню демократичного балансу відносин між місцевою владою та соціумом, націлене на забезпечення міжетнічної злагоди, покращення соціальних умов і підтримку стабільної політичної ситуації в регіоні. Дедалі більше місцеві громади беруть участь у розробці політик, що стосуються їхнього життя, забезпечуючи більш демократичну систему управління та співпраці влади і суспільства. Найбільше показник взаємодії суспільства з органами місцевого самоврядування відчутний у питаннях місцевого розвитку (громадські ініціативи сприяють покращенню місцевої інфраструктури, створенню нових робочих місць, розвитку туризму та бізнесу) та інформаційної прозорості (організації вимагають прозорості в діяльності влади, боротьби з корупцією, а також впровадження інструментів е-урядування). Ця взаємодія допомагає вирішувати соціальні питання, сприяє розвитку демократичних процесів на місцях, забезпечує прибутковість і стабільність у соціально неоднорідному регіоні.

7. Розвиток партійної структури краю охарактеризовано крізь призму результатів місцевих та парламентських виборів у контексті трьох періодів еволюції партійної системи України: 1991–2004, 2004–2014 та 2014–2025.

Констатовано, що еволюція партійної структури краю характеризувалася такими ознаками. По-перше, плюралізмом та циклічністю домінування різних політичних сил: у пізні 1990-ті це була СДПУ(о), у 2005–2009 рр. – «Єдиний Центр», у 2010–2013 рр. – протистояння «Єдиного Центру» з Партією регіонів, після 2014-го – домінування партії «Блок Петра Порошенка», а з 2019-го – частково «Слуги народу» поряд із новими локальними проектами («Рідне Закарпаття», «Команда Андрія Балоги»). По-друге, впливом етнополітичних чинників на партійну структуру. Насамперед йдеться про угорську меншину, яка створила сталі партійні структури (КМКС-ПУУ, ДПУУ) і завдяки цьому є постійним суб'єктом у системі владних відносин. По-третє, успішністю функціонування регіональних політичних партій (КМКС-Партія угорців України, Демократична партія угорців України, «Команда Андрія Балоги», «Рідне Закарпаття») та локальних партійних проектів («Рідне місто», «Партія твого міста»).

Доведено, що вагоме значення для функціонування регіональних політичних режимів мають регіональні політичні партії, які стабілізують субнаціональні режими, виступаючи при цьому «політичними машинами» для здобуття і утримання влади. Регіональна політична партія – це політична організація, яка діє в межах одного регіону або кількох суміжних областей та представляє локальні інтереси населення, бізнесу або політичних еліт. Окреслено основні характеристики регіональних партій: пов'язаність із місцевими елітами; взаємодія з центральною владою; потенційна підтримка з-за кордону.

Зазначено, що місцеві вибори 2020 року суттєво змінили партійний ландшафт краю: якщо більше 15 років поспіль головною політичною силою краю була партія «Єдиний Центр», з якою конкурували за вплив в області такі партійні структури, як СДПУ(о), Партія регіонів, «Опозиційний блок», «Відродження»,

то на місцевих виборах 2020 року про себе заявили принаймні 8 розрізнених груп впливу (партії «Команда Андрія Балоги», «Рідне Закарпаття», «Слуга народу», «Європейська солідарність», «Опозиційна платформа – За життя», ВО «Батьківщина», «За майбутнє», «КМКС-ПУУ»). Йдеться про те, що жодна з названих політичних сил не змогла одноосібно здобути перемогу на Закарпатті.

Констатовано, що партійна структура Закарпаття наочно демонструє загальноукраїнську тенденцію невикоріненості ідеологічних партій та натомість вагомість особистісних, клієнтелістських мереж, де поруч співіснують проєвропейські, популістські, етнічні та олігархічні партійні проєкти.

8. Етнополітичні процеси ми трактуємо через взаємодію меншитарних етнічних груп та держави, що відображаються в суспільно-політичних та громадсько-культурних заходах як на національному, так і регіональному рівнях. У нашому дослідженні розглянуто інтеракцію п'яти суб'єктів етнополітики в контексті суспільно-політичних процесів Закарпаття упродовж 1991–2025 років: 1) центральні органи державної влади України; 2) регіональні структури виконавчої влади та місцевого самоврядування; 3) еліту громадських організацій національних меншин Закарпаття; 4) активістів карпаторусинського громадського руху; 5) лідерів думок у середовищі угорської етнічної громади краю.

У рамках *першого періоду (1991–2004)* етнополітичні процеси в Закарпатській області відбувалися за логікою протистояння між колишньою партноменклатурною елітою та групами інтересів, які підтримували національно-демократичні політичні сили. Переважна більшість ГО національних меншин (крім румунської громади) підтримували обласну владу, яка просувала ідею автономії Закарпаття в складі незалежної України та розширену автономію для закарпатських угорців. Таким чином, відбулося громадсько-політичне розмежування між ГО та обласними осередками політичних партій, які, з одного боку, представляли провладну та проавтономістичну Демократичну лігу Закарпаття, з іншого боку, опозиційну Українську Народну Радку Закарпаття,

яка стояла на унітаристських позиціях. У рамках цього періоду відбувається радикалізація карпаторусинського руху, в середовищі якого сформувалися нелегітимні громадсько-політичні інституції (Тимчасовий уряд Підкарпатської Русі, Підкарпатська республіканська партія тощо). Це призвело до створення нових ГО карпатських русинів, зокрема, Закарпатського обласного науково-культурологічного Товариства імені О. Духновича та Русинського науково-освітнього товариства.

Упродовж *другого періоду (2004–2010)* етнополітичні процеси на Закарпатті в контексті соціального розмежування між прихильниками проєвропейського та проросійського суспільно-політичних векторів. У середовищі карпаторусинського громадського руху лідерами думок стали Дмитрій Сидор (Асоціація русинських організацій Закарпаття «Сойм підкарпатських русинів») та Євген Жупан (Обласна спілка громадських організацій «Народна Рада Русинів Закарпаття»). На рівні обласної влади прийнято рішення про визнання національності «русин» (2007) та текст гімну Закарпатської області «Подкарпатские русины, оставте глубокий сон» (2009). У цей час формуються політичні партії, що репрезентують інтереси угорців Закарпаття («КМКС» ПУУ та ДПУУ). Активними лідерами угорськомовного політикуму регіону стають Міклош Ковач та Іштван Гайдош.

Третій період (2010–2014) характеризується утвердженням проросійського напрямку суспільно-політичної активності карпаторусинського громадського руху. Керівник фракції Партії регіонів у Закарпатській обласній раді Іван Бушко стає його координатором. Через його сприяння виникає нова ГО «Народна Рада Подкарпатской Руси», яка стала опонентом Народної Ради Русинів Закарпаття, яка в свою чергу користувалася підтримкою з боку Віктора Балоги («Наша Україна»; «Єдиний центр»).

У часи *четвертого періоду (2014–2019)* проросійський вектор політизованого карпаторусинського руху відходить на маргінальні позиції. З іншого боку, в Інтернет-ресурсах активно поширюється пропагандистська інформація, яка моделює перспективи «інтернаціонального русинського батальйону» та «угор-

сько-русинської автономії» на Закарпатті. У рамках цього періоду розширили спектр своєї діяльності національно-культурні товариства угорців, ромів, русинів, румунів та німців Закарпаття.

У рамках *п'ятого періоду (2019–2025)* динаміку етнополітичних процесів визначили місцеві вибори 2020 року. Зокрема, вони закріпили довіру до «КМКС» ПУУ та ДПУУ, які репрезентують інтереси угорськомовного електорату в Закарпатській області. Окремі лідери ромської, словацької та німецької етнічних громад краю стали депутатами різних рівнів. Водночас поразку потерпіли очільники румунських та карпаторусинських національно-культурних товариств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адамович С. Спроби сепарування Закарпаття від соборної України шляхом створення русинського руху на Закарпатті (1989–2020). URL: <https://insn.org.ua/wp-content/uploads/2021/04/verstka-2021-1.pdf> (дата звернення 12.03.2025).
2. Аналіз результатів місцевих виборів 2015: динаміка електоральних симпатій в регіонах. URL: <http://politcom.org.ua/?p=10637> (дата звернення 12.03.2025).
3. Андріяш В.І. Етнополітичні процеси: аналіз наукової дефініції. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Державне управління.* 2011. Т. 176. Вип. 164. С. 83–88.
4. Антонова Л. В. Децентралізація освіти як дієвий сервісний інструмент впливу на розвиток регіонів. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2019. № 2. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua> (дата звернення 12.05.2025).
5. Бабкіна О. В. Кланово-олігархічна політична система. Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новоствори) / за наук. ред. Хоми Н. М. Львів, 2015. С. 177.
6. Балега Ю. Політичне русинство, або Фенцико-бродіївські привиди на Закарпатті. Ужгород: Гражда, 2010. 248 с.
7. Барановський Ф. Регіональний вимір політичної культури. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* К., 2009. Вип. 44. С. 213–220.
8. Басараб М., Токар М. Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державну незалежність (кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст.): монографія / Серія «Studia Regionalistika»; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. 336 с.
9. Басараб М., Токар М. Закарпаття: нариси боротьби за українську державність (з історії неурядових громадських організацій). Ужгород: Карпати, 2018. 224 с.

10. Бахтеев Б. Україна з її олігархічним устроєм – як наочний посібник з історії Середніх віків. URL: <https://detector.media/infospace/article/183081/2020-12-04-ukraina-z-ii-oligarkhichnym-ustroiem-yak-naochnyu-posibnyk-z-istorii-serednikh-vikiv/> (дата звернення 12.04.2025).
11. Білецький М. Релокація бізнесу на Закарпаття продовжиться навіть після війни. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3946688-relokacia-biznesu-na-zakarpatta-prodovzitsa-navit-pisla-vijni-nacalnik-ova.html> (дата звернення 23.05.2025).
12. Бевз Т. Регіональні політичні режими Дніпропетровщини: етапи формування, специфіка функціонування та особливості трансформації. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. Випуск 2. С. 77–111.
13. Бевз Т. Регіональні особливості функціонування політичних режимів в Україні. *Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2021. С. 87–136.
14. Безпечний та інклюзивний кордон між Словаччиною та Україною: фактори впливу на транскордонне спіробітництво / ред. О. Дулеба, М. Лендшел. Братислава, 2023. 126 с.
15. Белей Л. Національні меншини Закарпаття: більшому – більше, меншому – менше. *Uchoose.Info. Обираєш Ти!* URL: <http://uchoose.info/natsionalni-menshyny-zakarpattya-bilshomu-bilshе-menshomu-menshe/> (дата звернення 12.04.2025).
16. Берені А. Суспільно-політичне становище та культурний розвиток угорської національної меншини Закарпатської області (1991–2004 рр.): Дис. ... кандидата історичних наук (07.00.01 – історія України). Ужгород, 2006. 227 с.
17. Бертолон О. «Угорський виборчий округ» у Закарпатській області: практика реалізації та перспективи відновлення. *Матеріали науково-практичної конференції «Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональні особливості та регіональні виборчі практики»*. Ужгород: ПП Роман О.І., 2018. С. 17–21.

18. Бліщук К. Інструменти державного впливу на регіональний економічний розвиток. *Демократичне врядування: науковий вісник*. 2010. Вип. 5. URL: http://www.lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnik5/fail/+Blishchuk.pdf (дата звернення 12.04.2025).
19. Бойко О. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: монографія. К.: ІПіЦЕНД, 2002. 306 с.
20. Богашева Н. В. До питання про визначення політичної партії. *Держава і право*: Вип. 50. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. С. 232–244.
21. Болдижар М., Мосні П. Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини. Ужгород, 2002. 238 с.
22. Ботош Б. Закарпаття повернеться? Угорський національний радикалізм на Закарпатті. Ч. I. *Закарпаття-онлайн*. 2015. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/152140-Zakarpattia-povernetsia-Uhorskyi-natsionalnyi-radykalizm-na-Zakarpattia-Ch-I> (дата звернення: 18.05.2025).
23. В Ужгороді відзначили волонтерів Закарпаття. URL: <https://zakarpat-rada.gov.ua/v-uzhhorodi-vidznachyly-volonteriv-zakarpattia> (дата звернення 12.06.2025).
24. В Ужгороді відкрили Регіональний центр захисту прав людини. URL: <https://zakarpat-rada.gov.ua/v-uzhhorodi-vidkryly-rehionalnyy-tsentr-zakhystu-prav-liudyny/> (дата звернення 12.06.2025).
25. В Ужгороді організації, які захищають права інвалідів, підписали меморандум про співпрацю. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/195753-V-Uzhhorodi-orhanizatsii-iaki-zakhyshchaiut-prava-invalidiv-pidpysaly-memorandum-pro-spivpratsiu> (дата звернення 12.06.2025).
26. Вакулова Т. Цивілізаційний вимір регіонів України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2009. Вип. 44. С. 332–341.
27. Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти: монографія. Ужгород: Карпати, 2004. 432 с.

28. Вегеш М., Токар М. Особливості формування і тенденції розвитку політичної еліти Закарпаття. *Українська еліта у другій половині XIX – на початку XXI століття: особливості формування, трансформація уявлень, інтелектуальний потенціал. Західні землі. Вибрані проблеми* / відповідальний редактор Ігор Соляр, упорядники Олег Муравський, Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Книга 1. Львів, 2023. С. 495–520.
29. Вегеш М., Токар М. Подих свободи Золотої Гуцулії. Степан Ключурак. Гуцульська республіка (1918–1919). Ужгород: Карпати, 2018. С. 5–27.
30. Від Притисянського округу до автономії: як і чому Угорщина просуває свої ідеї на Закарпатті. Частина I. *Infopost*. URL: <https://infopost.media/vid-prytysyanskogo-okrugu-do-avtonomiyi-yak-i-chomu-ugorshhyna-prosuvaye-svoyi-ideyi-na-zakarpatti-chastyna-i/> (дата звернення: 18.05.2025).
31. Від Притисянського округу до автономії: як і чому Угорщина просуває свої ідеї на Закарпатті. Частина II. *Infopost*. URL: <https://infopost.media/vid-prytysyanskogo-okrugu-do-avtonomiyi-yak-i-chomu-ugorshhyna-prosuvaye-svoyi-ideyi-na-zakarpatti-chastyna-ii/> (дата звернення: 18.05.2025).
32. Віднянський С.В. Актуалізація «русинського питання» в Закарпатті та за його межами в контексті анексії Криму і війни на Сході України. *Стратегічні пріоритети. Серія «Політика»*. 2017. № 1 (42). С. 8–17.
33. Виборчий кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення 23.05.2025).
34. Вибори до Верховної Ради України 2006 року: Інформаційно-аналітичний збірник: У двох книгах. Книга 1 / Редкол. Я. В. Давидович (голова), М. І. Мельник, М. І. Ставнійчук. К.: Атіка, 2006. 624 с.
35. Вибори до Верховної Ради України 2006 року: Інформаційно-аналітичний збірник: У двох книгах. Книга 2 / Редкол. Я. В. Давидович (голова), М. І. Мельник, М. І. Ставнійчук. К.: Атіка, 2006. 328 с.

36. Вишняк О. Історичні регіони України: критерії типологізації, соціокультурні відмінності та політична свідомість. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2015. С. 24–37.
37. Відкритий лист Президенту України Л. Кучмі від народного депутата України М. Ковача. *Вісник Березівщини*. 2002. 12 лютого.
38. Вітряки на полонині: бути чи не бути? URL: <https://ekosphaera.org/vitryaky-na-polonyni-buty-chy-ne-buty/> (дата звернення 12.06.2025).
39. Влада мажорів (результати місцевих виборів 2010 в Україні). *Тиждень*. 2010. 12–18 листопада.
40. Волонтерство в УжНУ. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/cat/university-volunteerism/about> (дата звернення 12.06.2025).
41. Вольський О. Місьцеве самоврядування в умовах децентралізації влади: порівняльний аналіз на прикладі Республіки Польща та України: *Дис. ... д-ра філософії в галузі знань 052 «Політологія»*. ЛНУ ім. І. Франка. Львів 2022. 356 с.
42. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / Під заг. ред. М.М. Вегеша. Ужгород: Карпати, 2002. 709 с.
43. Гайдай С. Дослідження суспільно-політичного процесу: особливості, складності та український контекст. *Наукові праці МАУП. Серія: Політичні науки*. 2017. Випуск 52 (1). С. 85–93.
44. Гаврош О. Найбезпечніший регіон: як війна змінила демографію і економіку Закарпаття. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/yak-viyna-zminy-la-demohrafiyu-i-ekonomiku-zakarpattya/33262403.html> (дата звернення 12.05.2025).
45. Гетьманчук М., Гришук В., Шипка Н. Угорська національна меншина в Україні: правові засади політичної суб'єктності: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2008. 408 с.
46. Гнатюк В. Особливості функціонування політичних процесів на регіональному рівні в Україні (на прикладі Закарпатської, Львівської і Чернівецької областей у 2010–2015 рр.): *Дис. ... доктора філософії*. ЛНУ ім. І. Франка. Львів, 2021. 312 с.

47. ГО «Антикорупція Закарпаття». URL: <https://opendatabot.ua/c/38311983> (дата звернення 12.06.2025).
48. ГО «Екосфера» з партнерами досліджують вплив війни та енергетичних проєктів на заповідну природу Карпат. URL: <https://ekospha.org/go-ekosfera-z-partneramy-doslidzhuyut-vplyv-vijny-ta-energetychnyh-proyektiv-na-zapovidnu-prirodu-karpat/> (дата звернення 12.06.2025).
49. ГО «Закарпатський Центр СПК». URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/45288487/ (дата звернення 12.06.2025).
50. ГО «Молодіжна рада Закарпаття». URL: <https://opendatabot.ua/c/45332829> (дата звернення 12.06.2025).
51. ГО «НКЗ». URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/41490559/ (дата звернення 12.06.2025).
52. Горбатюк М. Діяльність НДП як «партії влади» у контексті формування регіонального політичного режиму (на прикладі Вінницької області). *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. Випуск 1 (93). С. 55–102.
53. Гордієнко М. Проблеми ідентифікації регіону як суб'єкта політичної діяльності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2009. Вип. 44. С.169–178.
54. Горват М. В., Зан М. П. Політико-історичні та соціально-демографічні особливості формування ромських етнічних громад в Україні. *Регіональні студії: науковий збірник / редкол.: М.М. Палінчак (голов. ред.), І.М. Вегеш, Є. І. Гайданка та ін. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика»*. 2023. Вип. 32. С. 16–23.
55. Групи впливу на Закарпатті. *Вісті тижня*. 2002. 23 січня.
56. Гостева О. М. Роль громадських організацій в процесі розбудови громадянського суспільства в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2017. № 10. URL: <http://www.du.nauka.com.ua/?op=1&z=1135> (дата звернення 12.05.2025).
57. Громадські і благодійні організації в Україні. Реєстрація та діяльність / М. В. Лациба, С. П. Старосольська, Д. В. Сидоренко та ін. К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 148 с.

58. Громадська рада. *Закарпатська обласна військова адміністрація: офіційний веб-сайт ЗОВА*. URL: <https://carpathia.gov.ua/gromadskosti/gromadska-rada/> (дата звернення 12.06.2025).
59. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: монографія / редкол.: В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови) [та ін.]; за наук. ред. В. П. Бека; Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 680 с.
60. Грудницька С., Рущинська Т. Регіоналізація як напрям розвитку законодавства про громадські організації в Україні (господарсько-правовий аналіз). *Форум права: електрон. наук. фах. вид.* 2016. № 2. С. 59–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2016_2_11 (дата звернення 12.05.2025).
61. Гут Р. Берегово нарешті вийшло з-під контролю есдеків. Перемогу з відривом у 900 голосів отримав Віктор Ющенко! *Старий Замок*. 2004. 26 листопада – 2 грудня.
62. Гут Р. У Берегові закінчилася епоха Жупана, а каденція Гайдоша тільки почалася. *Старий замок. Паланок*. 2006. 27 квітня.
63. Дзюбенко Ю. Феномен гібридних режимів в сучасному політичному просторі: Дис. ... кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути і процеси. Одеса, 2016. 210 с.
64. Декларація прав національностей України. Документ 1771-XII, поточна редакція – Прийняття від 01.11.1991. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12> (дата звернення 12.05.2025).
65. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990. К., 1991. 8 с.
66. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства: методичні рекомендації. Київ, 2013. URL: http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/state_policy_CSO2013.pdf (дата звернення 12.05.2025).

67. Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980–2011 рр.) / Керівник проєкту – М. С. Кармазіна. К.: ІНІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 808 с.
68. Державотворчий процес в Україні / НАН України, Інститут Історії України / В. А. Смолій (відп. редактор). Київ, 2007. 910 с.
69. Десять доводів на користь ревізії кордонів. *Срібна Земля*. 2002. 8 червня.
70. Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу: аналіт. доп. / [Жаліло Я. А., Шевченко О. В., Романова В. В. та ін.]; за наук. ред. Я. А. Жаліла. К.: НІСД, 2019. 192 с.
71. Дігтяр П.А. Громадські організації в суспільно-політичній системі сучасної України: стан і перспективи розвитку. URL: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/31_18_Dihti.pdf (дата звернення 12.05.2025).
72. Дністрянський М. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики: монографія. Львів, 2006. 490 с.
73. Дністрянський М. Україна в політико-географічному вимірі. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 310 с.
74. Дністрянський М. С. Суспільно-географічна аналітика та геополітична публіцистика (вибрані авторські дописи у мережі Facebook): монографія. Львів: «ГАЛИЧ-ПРЕС», 2022. 169 с.
75. Дністрянський М. Територіально-політичний розвиток незалежної України: задовнені проблеми та нові виклики. *Вісник Львівського університету. Сер. географія*. 2016. Вип. 50. С. 154–165.
76. До уваги зареєстрованих громадських і благодійних організацій, що втілюють культурні та мистецькі ініціативи на місцевому рівні URL: <https://lazurnenska-gromada.gov.ua/news/1752057363/> (дата звернення 12.06.2025).
77. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія / Під ред. А. Круглашова

- і М. Токаря; [Ред. колегія: М. Зан, М. Гуйтор, Ю, Остапеч, Н. Ротар; Відп. За випуск М. Токар]; НДІ політичної регіоналістики (Ужгород), НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень (Чернівці). Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 552 с.
78. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: монографія. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 396 с.
79. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи / пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. К., 2009. 500 с.
80. Європейська хартія місцевого самоврядування. *Законодавство України*. Документ 994_036, чинний, поточна редакція – Редакція від 16.11.2009. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036 (дата звернення 12.05.2025).
81. Заклади вищої та фахової передвищої освіти, в яких освітній процес здійснюється угорською мовою або окремі освітні компоненти вивчаються угорською мовою. *Інформаційний бюлетень № 44 – 45 під загальною редакцією Олександра Ляха, заступника директора департаменту – начальника управління національностей та релігій департаменту стратегічних комунікацій, національностей та релігій облдержадміністрації – обласної військової адміністрації; відповідальний за випуск Юрій Герцог*. Ужгород: РІК-У, 2024. С. 289.
82. Закарпатська ОДА опинилася у п'ятірці аутсайдерів рейтингу прозорості держзакупівель (ІНФОГРАФІКА). *Закарпаття.онлайн*. URL: <https://zakarpatya.net.ua/News/178707-Zakarpatska-ODA-opynylasia-u-piatirtsii-autsaideriv-reitynhu-prozorosti-derzhzakupivel-INFOHRAFIKA> (дата звернення 12.06.2025).
83. Заклади дошкільної освіти, в яких освітній процес здійснюється угорською мовою. *Інформаційний бюлетень № 44–45 під загальною редакцією Олександра Ляха, заступника директора*

- департаменту – начальника управління національностей та релігій департаменту стратегічних комунікацій, національностей та релігій облдержадміністрації – обласної військової адміністрації; відповідальний за випуск Юрій Герцог. Ужгород: РІК-У, 2024. С. 259–758.*
84. Заклади загальної середньої освіти з класами, в яких освітній процес здійснюється угорською мовою. *Інформаційний бюлетень № 44–45 під загальною редакцією Олександра Ляха, заступника директора департаменту – начальника управління національностей та релігій департаменту стратегічних комунікацій, національностей та релігій облдержадміністрації – обласної військової адміністрації; відповідальний за випуск Юрій Герцог. Ужгород: РІК-У, 2024. С. 276–288.*
85. Закарпатські русини вважають, що їх використовують російські спецслужби. *Закарпатський інформаційний тижневик «P.I.O.»*. URL: <http://rionews.com.ua/news/politic/now/n146495553> (дата звернення: 18.05.2025).
86. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколегія: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар; Відп. за випуск М. Токар]. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. 720 с.
87. Закарпаття в незалежній Україні (1991–2016): до 25-річчя проголошення незалежності України: науково-популярний нарис; Під заг. ред. Маріана Токаря; Автор. колект.: М. Басараб, Р. Жиленко, М. Зан, В. Кічера, Ю. Остапець, Г. Попович, В. Тарасюк, М. Токар, С. Федака, В. Химинець, Ф. Шандор; Відп. за вип. М. Токар / АДРС «Карпатія». Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 288 с.: іл.
88. Закарпаття в етнополітичному вимірі. К.: ІПЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 682 с.
89. Закон України «Про політичні партії в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text> (дата звернення 12.01.2025).

90. Закон України «Про представника Представника Президента України». URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/t216700?an=24&ed=1992_05_14 (дата звернення 23.02.2025).
91. Закон України «Про формування місцевих органів влади і самоврядування». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3917-12#Text> (дата звернення 23.02.2025).
92. Закон України «Про вибори народних депутатів України» № 4061-VI від 17 листопада 2011 року. Редакція від 01.01.2022. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17#Text> (дата звернення: 18.05.2025).
93. Закон України «Про спеціальну самоврядну адміністративну територію Закарпаття». *Русинський інститут історії та філології*. Дата оновлення: 28.10.2025. URL: <https://karpatorusyn.org/zakon-ukra%D1%97ni-pro-specialnu-samovryadnu-administrativnu-teritoriyu-zakarpattya/> (дата звернення: 13.05.2025).
94. Зан М. Кростемпоральний вимір карпаторусинського громадського руху на Закарпатті (1990-ті роки & 2024 рік). *Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри: збірник матеріалів V Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Івано-Франківськ, 25–26 квітня 2024 р.). Івано-Франківськ, 2024. С. 21–28.
95. Зан М. «Бануву, ож много м дорогоцінного часу потратив на пустых люди...». Інтерв'ю з лідером русинського громадського руху в Закарпатській області Василем Заяцем (до 60-літнього ювілею). Ужгород: ФОП Данило С.І., 2022. 32 с.
96. Зан М. Політико-партійна репрезентація угорської етнічної громади Закарпаття за результатами місцевих виборів 2020 року. *Регіональні студії*. 2021. № 24. С. 7–17.
97. Зан М. Етнонаціональна структура населення Закарпаття у світлі результатів перепису населення 2001 р. *Carpathica-Karpatika*. Випуск – 28: *Актуальні проблеми політичної історії та духовності Закарпаття*. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2003. С. 145–156.

98. Зан М. Особливості політико-партійної структуризації представницьких органів місцевого самоврядування у поліетнічних регіонах України (за результатами місцевих виборів 2020 року). *Політичні інститути та процеси в Україні в кінці XX – на початку XXI століть*: колективна монографія / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; [авт. колект.: В. Бортніков, В. Бурдяк, М. Готра, В. Дудінський, І. Дудінська, М. Зан, Н. Кононенко, А. Круглашов, В. Лебедюк, Ю. Остапець, М. Палінчак, Н. Ротар, Н. Сабадаш, Д. Стебляк, І. Тодоров, М. Токар, Т. Федорчак, К. Червеньяк, М. Шелемба]; Каф. політ. і держупр.; Каф. соціології та соц. роб.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2025. С. 83–132.
99. Зан М., Остапець Ю. Типологічна характеристика національно-культурних товариств Закарпаття. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2024. Вип. 54. С. 212–224.
100. Зан М. П. Політико-партійне представництво лідерів русинських національно-культурних товариств Закарпаття на місцевих виборах 2020 року. *Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 26–27 березня 2021 року). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2021. С. 65–69.
101. Зан М. Етнополітичні процеси на Закарпатті: історична ретроспектива та сучасний стан. *Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття*: монографія / Під ред. А. Круглашова і М. Токаря; [Ред. колект.: М. Зан, М. Гуйтор, Ю. Остапець, Н. Ротар; Відп. за вип. М. Токар]; НДІ політичної регіоналістики (Ужгород), НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень (Чернівці). Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. С. 66–100.
102. Зан М. Неорусинство на Закарпатті в динаміці трансформацій патрон-клієнтних відносин і геополітичних пріоритетів. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Гол. ред.

- В.М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 112 (9). С. 81–85.
103. Зан М. П. Етнічні процеси на Закарпатті (1989–2001 рр.): *Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 «Етнологія»*. Ужгород, 2003. 307 с.
104. Зан М. П. Особливості етнополітичного лідерства в контексті парламентської репрезентації міноритарних етнічних груп України. *Міжнародні та політичні дослідження*. Вип. 33. Одеса, 2020. С. 143–168.
105. Зан М. П. Особливості політико-партійного представництва лідерів громадських організацій міноритарних етнічних груп Закарпатської області в контексті місцевих виборів 2020 року. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Вип. 30. Одеса, 2021. С. 88–94.
106. Зан М. Міжетнічні відносини на Закарпатті: побудова етносоціонічної моделі. *Освіта регіону. Політологія, Психологія, Комунікації*. 2009. № 3. С. 185–191.
107. Зан М. П. Політична репрезентація русинської етноідентичності на Закарпатті в українському науковому дискурсі. *Політикус: науковий журнал*. Випуск 1. Одеса, 2020. С. 88–96.
108. Зан М. Порівняльний аналіз громадського та політичного представництва карпаторусинських етнічних громад у країнах Східної Європи. *Демократичні трансформації в державах Центрально-Східної Європи та Україні в умовах викликів та загроз: зб. матеріалів Другої Всеукр. наук.-практ. конф.* (Світязь, 23–24 трав. 2025 р.) / за заг. ред. В. І. Бортнікова, В. В. Бусленка. Луцьк: Вежа-Друк, 2025. С. 96–106.
109. Зварич І. Етнополітичні процеси як об'єкт системного і функціонального аналізу. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Політологія. Соціологія. Філософія* / редкол.: В. Андрущенко, О. Бабкіна, В. Бурдяк та ін. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2009. Вип. 11. С. 170–176.
110. Звернення Берегівської районної ради народних депутатів до обласної ради народних депутатів та Верховної Ради України. *Вісник Берегівщини*. 1992. 7 травня.

111. Звернення керівників релігійних центрів та єпархіальних управлінь Закарпаття до духовенства та віруючих у зв'язку з майбутніми виборами Президента України. *Світогляд*. 2004. 23 жовтня.
112. Звіт про науково-дослідну роботу «Закарпаття у світовій політиці (X–XXI століття)». № держреєстрації 0121U11321. Рукопис. Ужгород: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2025. 76 с.
113. Зеленько Г. Траскторія трансформації політичного режиму в Україні за роки незалежності: демократія vs олігархічна клановість. *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми (до 30-річчя Незалежної України)*. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2021. С. 139–177.
114. Звіт КВУ: Стан політичних партій напередодні державного фінансування. URL: [http://cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:Звіт %2 0 КВУ% 3A%20%22Стан%20політичних%20партій%20напередодні%20державного%20фінансування%22 \(дата звернення 12.03.2025\)](http://cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:Звіт%20КВУ%3A%20Стан%20політичних%20партій%20напередодні%20державного%20фінансування%20(дата%20звернення%2012.03.2025)).
115. Звіт про роботу Центру культур національних меншин Закарпаття за 2024 рік. *Центр культур національних меншин Закарпаття*. URL: <http://centerkyltyr.pp.ua/2025/01/03/%d0%b7%d0%b2%d1%96%d1%82-%d0%bf%d1%80%d0%be-%d1%80%d0%be%d0%b1%d0%be%d1%82%d1%83-%d1%86%d0%b5%d0%bd%d1%82%d1%80%d1%83-%d0%b7%d0%b0-2024-%d1%80%d1%96%d0%ba/#more-6905> (дата звернення: 19.05.2025).
116. Іванюк М. Інститути громадянського суспільства у Західному регіоні України періоду незалежності. Львів, 2013. С. 50.
117. Ільницький В., Федака С. Перші особи. Історія Закарпаття в біографіях його керівників. Історико-публіцистичні нариси. Ужгород: ТІМРАНІ, 2011. 216 с.
118. Кармазіна М. Підґрунтя формування регіональних політичних режимів в Україні. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. Випуск 2 (88). С. 4–44.

119. Кармазіна М. Політичні партії в Україні. 2014–2017 рр. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 168 с.
120. Кармазіна М., Бевз Т., Ротар Н. Регіональні політичні режими в Україні: підстави формування, специфіка функціонування, особливості трансформації. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 248 с.
121. Ключкович А. Електоральне структурування території України: основні регіони, фактори та етапи. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. Ужгород: Говерла, 2014. Випуск 17. С. 50–59.
122. Ковач Л. Динаміка етнічного складу населення Закарпатської області за матеріалами переписів 1989 та 2001 рр. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2006. Вип. 29. С. 276–287.
123. Колодій А. Міжрегіональні поділи в Україні і деякі принципи публічного врядування. *Будуємо нову Україну: збірник конференції* (26–27 листопада 2014 р., м. Київ). К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2015. С. 309–327.
124. Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості. *Агора. Україна – регіональний вимір*. Випуск 3. Київ, 2006. С. 69–91.
125. Конституція України від 28 червня 1996 року. Документ 254к/96-ВР, чинний, поточна редакція. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення 12.05.2025).
126. Корнишова М. Громадські організації в розвитку громадянського суспільства в Україні: проблеми та перспективи. *Науковий блог. Національний університет «Острозька академія»*. URL: <https://naub.oa.edu.ua/2010/hromadski-orhanizatsiji-v-rozvytku-hromadyanskoho-suspilstva-v-ukrajini-problemy-ta-perspektyvy/> (дата звернення 12.05.2025).
127. Корнієвський О. А. Громадянське суспільство сучасної України: проблемні аспекти розвитку. *Наукові праці МАУП*. 2017. Вип. 52 (1). С. 56–63.

128. Коцур В. В. Угорський вплив на національну ідентичність населення Закарпаття. *Політикус*. 2023. Вип. 1. С. 101–109.
129. Круглашов А. Регіони в політиці та наукових дослідженнях. *Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць*. Т.IX. Чернівці: Букрек, 2010. С. 13–19.
130. Круглашов А., Щербатюк О. Регіональні аспекти діяльності груп інтересів в Україні (на прикладі Чернівецької області). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2013. Вип. 5. С. 290–306.
131. Кузишин А. Регіональний вимір соціально-політичних процесів: теорія, методологія та практика суспільно-географічного дослідження: *Дис. ... доктора географічних наук за спеціальністю 11.00.02 – економічна та соціальна географія*. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2021. 423 с.
132. Кульчицький С. Новітня історія України (1953–2023). К.: Арій, 2024. 576 с.
133. Кухарчук О. Суспільно-політичні процеси в Закарпатті (1991–2010): *Дис. ... кандидат історичних наук (07.00.01 – історія України)*. Ужгород, 2011. 250 с.
134. Куценко Є. Регіональна диференціація електорального простору України: аспект виборчих технологій. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса*. 2014. Випуск 2 (76). С. 209–223.
135. Ландовський Е. Ужгород на зламі епох. Ужгород: Карпати, 2008. 536 с.
136. Литвин В. Політичні режими сучасності: інституційний та процесуальний виміри: навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 632 с.
137. Лешанич М. Особливості інституціоналізації політичних партій і партійної системи України в умовах демократичного транзиту: *Дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Ужгородський національний університет*. Ужгород, 2019. 209 с.
138. Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: монографія. К.: ПЦ «Фоліант», 2005. 634 с.

139. Лойко Л. Типологічне позиціювання національних організацій в інституціональній структурі громадянського суспільства. *Політичний менеджмент*. 2005. Вип. 5. С. 51–60.
140. Лузан К. Політичний процес. *Політична енциклопедія*. Редколегія: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. Голови) та інші. К.: «Парламентське видавництво, 2012. С. 596–597.
141. Ляшенко О. Діяльність угорських етнополітичних партій в Україні. *Україна – Угорщина: сучасний стан та перспективи міждержавних відносин: зб. наук. праць*. Матеріали круглого столу, Київ, 20 черв. 2024 р. / За наук. ред. О. О. Рафальського, В. О. Котигоренка. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ–Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2024. С. 106–120.
142. Ляшенко О. Питання автономії Закарпаття у виборчих кампаніях 1994–2006 рр. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 36. С. 169–178.
143. Ляшенко О. Електоральна історія незалежної України. *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 368–421.
144. Макара М. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). Ужгород, 1995. 108 с.
145. Малко Р. Фейкові, брате, часи настали. Як розуміти величезне розмаїття партій на місцевих виборах. *Український тижень*. 2015. № 42. С. 18–20.
146. Манайло-Приходько Р. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України: *Дис. канд. політ. наук: 23.00.02* / Ужгородський національний університет. Ужгород, 2018. 292 с.
147. Манайло-Приходько Р. Феномен «регіональних» політичних партій в Україні. *Політікус*. 2016. № 2. С.93–98.
148. Манайло-Приходько Р., Остапеч Ю. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України: монографія. Ужгород: ТОВ «Рік-У», 2020. 338 с.

149. Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці: Книга – XXI, 2016. 277 с.
150. Мартин В. Президент Янукович був би щасливим, якби зумів розв'язати ситуацію в країні за закарпатським сценарієм. URL: https://zn.ua/ukr/internal/revolyuciya-po-zakarpatski_.html (дата звернення 12.05.2025).
151. Мелешевич А. Проблеми інституціоналізації та перспективи розвитку партійної системи України. *Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 24–25 листопада 2011 р.). К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 46–64.
152. Мелеганіч Г. Реалізація етнонаціональної політики в контексті розбудови громадянського суспільства в Україні (на прикладі Закарпатської області): *Дис. ... кандидата політичних наук (23.00.02 – політичні інститути і процеси)*. Ужгород, 2012. 264 с.
153. Мелеганіч Г.І. Центр культур національних меншин Закарпаття як координуючий орган діяльності національно-культурних товариств області. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. Вип.16 / Міністерство освіти і науки України; Ужгород. нац. ун-т; ред. кол. Вегеш М., Андрущенко В., Бабкіна О. та ін. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2011. С. 121–124.
154. Менджул М. В. Цивільно-правовий статус громадських організацій: монографія. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2010. 200 с.
155. Мигович І. Сила творча, інтернаціональна. Ужгород, 2012. 303 с.
156. Мигович І., Макара М. Закарпатський соціум: етнологічний аспект. Ужгород: Патент, 2000. 160 с.
157. Мигович І. Русини в Україні: тест на європейськість. Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2012. 231 с.

158. Мигович І., Колібаба А. Соціальне самопочуття і ціннісні орієнтації закарпатців. Київ-Ужгород, 1994. 147 с.
159. Мигович І. Закарпатський соціум: виклики і випробування. В 2-х ч. Ч. 1. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2009. 376 с.
160. Мишанич О. Русини: політика, історія, культура. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2012. 350 с.
161. Мишанич О. Ще раз про Верецький перевал, «Притисянський район» й угорські інтереси в Закарпатті. *Інформаційний листок*. 2000. квітень–червень. Число 50. С. 2–3.
162. Міжнародна співпраця для досягнення більшого. URL: <https://blago.in.ua/mizhnarodna-spivpratsya-dlya-dosyagnennya-bilshogo/> (дата звернення 12.06.2025).
163. Міненкова П. В. Феномен політичного регіоналізму в контексті збалансування регіональних і державних інтересів. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej13/txts/-Minenkova.pdf> (дата звернення 12.05.2025).
164. Місцеві вибори 2010. Пульс країни. URL: <http://parlament.org.ua/upload/docs/Local%20Election-2010-ua.pdf> (дата звернення 12.03.2025).
165. Місцеві вибори 2015 (Обрані депутатами). URL: <http://www.cvk.gov.ua/wvm2015/wm001.html> (дата звернення 12.03.2025).
166. Мітряєва С. Національно-культурні товариства Закарпатської області / Національний інституту стратегічних досліджень. Закарпатський філіал. Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2001. 164 с.
167. Може летіти на відстань до 7 кілометрів: волонтери «Руху підтримки закарпатських військових» виготовили дрон «Горгона». URL: <https://suspilne.media/uzhhorod/985323-moze-letiti-na-vidstan-do-7-kilometriv-volonter-ruhu-pidtrimki-zakarpatskih-vijskovih-vigotovili-dron-gorgona/> (дата звернення 12.06.2025).
168. Мовний склад населення Закарпатської області. Всеукраїнський перепис населення 2001. *Державний комітет статистики України*. URL: <http://2001.ukrcensus.gov>.

- ua/results/general/language/zakarpattya/ (дата звернення: 05.05.2025).
169. Моніторинг місцевих виборів 2020: підсумки. URL: http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/monitoring_mestnyh_vyborov_2020_itogi.html (дата звернення 04.03.2025).
170. Мукачівська епопея: хроніка найбрутальніших виборів / Уклад. і передм.: О. Гаврош. Мукачево: Видавництво «Карпатська Вежа», 2004. 222 с.
171. На весні на вулиці Легоцького вперше зацвітуть сакури, посаджені міністром МНС та головою Закарпатської ОДА. *Новини Закарпаття*. 2010. 16 листопада.
172. На Закарпатті угорців закликають не голосувати за українські партії, «які загрожують їхньому майбутньому». URL: <http://zakarpattya.net.ua/News/73507-Na-Zakarpatti-uhortsiv-zaklykaiut-ne-holosuvaty-za-ukrainski-partii-iaki-zahrozhuut-ikhnomu-maibutn> (дата звернення 12.03.2025).
173. На Закарпатті назвали найбільш прозорі територіальні громади. *Карпатський об'єктив*. 2025. 1 квітня. URL: <https://ekonomika.ko.net.ua/?p=30342> (дата звернення 12.06.2025).
174. На Закарпатті «русинському» сепаратисту Гецьку оголошено підозру у посяганні на цілісність України (Прес-служба прокуратури Закарпатської області). URL: *Закарпаття онлайн Beta*. <https://zakarpattya.net.ua/News/123277-Na-Zakarpatti-rusynskomu-separatystu-Hetsku-oholosheno-pidozru-u-posiahanni-na-tsilisnist-Ukrainy> (дата звернення: 18.05.2025).
175. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
176. На Закарпатті підпалили церкву та лишили ксенофобський напис. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/4016083-na-zakarpatti-pidpalili-cerkvu-i-lisili-ksenofobskij-napis.html> (дата звернення 12.05.2025).
177. Нариси історії Закарпаття. Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. Т.І. (з найдавніших часів до 1918 року). 436 с.

178. Нариси історії Закарпаття. Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. Т.ІІ. (1918 – 1945). 670 с.
179. Наступного року на Закарпатті прогнозують створення 53 громад. *Закарпаття онлайн*. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/188253-Nastupnoho-roku-na-Zakarpatti-prohnoziuit-stvorennia-53-hromad-FOTO> (дата звернення 12.05.2025).
180. Національно-культурні товариства. *Центр культур національних меншин Закарпаття*. Дата оновлення: 06.01.2025. URL: <http://centerkyltyr.pp.ua/%d0%bd%d0%b0%d1%86%d1%96%d0%be%d0%bd%d0%b0%d0%bb%d1%8c%d0%bd%d0%be-%d0%ba%d1%83%d0%bb%d1%8c%d1%82%d1%83%d1%80%d0%bd%d1%96-%d1%82%d0%be%d0%b2%d0%b0%d1%80%d0%b8%d1%81%d1%82%d0%b2%d0%b0/> (дата звернення: 07.05.2025).
181. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020 роки: *Указ Президента України № 68 / 2016* від 26. 02. 2016 р. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/682016-19805> (дата звернення: 07.05.2025).
182. Немеш Б. Ефективне управління індустріальними парками як стимули економічного розвитку: європейський досвід. *Україна – Європейський Союз: Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті російсько-української війни, гарантій безпеки та реінтеграції тимчасово окупованих територій. Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Ужгород, 20 жовтня 2023 року) / Ю. Остапець (голова редкол.); відп. за вип.: М. Зан, В. Гиря. Ужгородський національний університет. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2023.
183. Немеш Б. Стимулюючі аспекти подальшого розвитку системи індустріальних парків в Україні. *Наукові перспективи. Серія: державне управління*. 2024. №1 (43). С. 194. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/8788/8835> (дата звернення 12.06.2025).
184. Новий гуманітарний проєкт для громад Закарпаття. URL: <https://youth-space.net/> (дата звернення 12.06.2025).

185. Об'єднання громад в етноконтактних регіонах: особливості та перспективи / Асоціація сприяння самоорганізації населення. 2019. 47 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1fnuLZ-TIS_9lVzOOOr7d-smaBK6boEi/view (дата звернення: 07.05.2025).
186. Об'єднання громадян на Закарпатті у 1998 р. / Закарпатське обласне управління статистики. Ужгород, 1999. 8 с.
187. ОВА та громадський сектор Закарпаття посилюють співпрацю в напрямку підтримки ветеранів і членів їхніх родин. URL: <https://carpathia.gov.ua/news/ova-ta-hromadskyi-sektor-zakarpattia-posyliuiut-spivpratsiu-v-napriamku-pidtrymky-veteraniv-i-chleniv-ikhnikh-rodyn> (дата звернення 12.06.2025).
188. Опублікували рейтинг кращих громад Закарпаття. URL: <https://pershij.com.ua/opublikuvaly-reitynh-krashchykh-hromad-zakarpattia/> (дата звернення 12.06.2025).
189. Олександр Ледида: «Результат В. Януковича в нашій області стане прикладом для всієї України». *Закарпатська правда*. 2010. 23 січня.
190. Остапець Ю. О. Електоральна поведінка та представництво в органах влади угорської громади Закарпаття. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 113. С. 392–397.
191. Остапець Ю., Кеменяш О. Закарпатська «коаліціада»: трансформація більшості у Закарпатській обласній раді впродовж 2020–2023 років. *Актуальні питання публічного управління в регіоні: зб. наук. праць аспірантів, викладачів, стейкхолдерів*; Відп. ред.: Маріан Токар; Ред. колег.: М. Токар, В. Пересоляк, Ю. Остапець, Ю. Ковач, Г. Кумар, П. Габрин / УЖНУ; Наук.-прак. група здобув. осв. зі спец. ПУА; НДІ політичної регіоналістики. Вип. 2. Ужгород: ФОП Сабов А. М., 2024. С. 66–74.
192. Остапець Ю. Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональний та регіональний виміри: *Дис. доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути і процеси*. Львів, 2016. 550 с.
193. Остапець Ю. Вплив місцевих виборів 2010 року на еволюцію партійної системи України та структурування регіональ-

- ного партійного простору (на прикладі Закарпатської області). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. Випуск 14. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2010. С. 183–198.
194. Остапець Ю., Шестак Н., Дудінська І. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур. Серія «*Studia Regionalistica*» / № 9; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ЗІППО, 2016. 252 с.
195. Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів: монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 412 с.
196. Остапець Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів: монографія. Ужгород: Вид-во «Карпати», 2009. 408 с.
197. Остапець Ю., Манайло-Приходько Р. Місцеві вибори 2015 року: загальнонаціональний та регіональний вимір (на прикладі Закарпатської області). *Регіональна політика: законодавче регулювання та практична реалізація: Матеріали Першої Міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 24–25 листопада 2015 року). Київ-Тернопіль: «Карт-Бланш», 2015. С. 406–414.
198. Остапець Ю., Зан М. Політичне протистояння комуністичної та націонал-демократичної еліт на Закарпатті кінця 80-х початку 90-х років ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. Випуск 4. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2006. С. 238–245.
199. Остапець Ю. Політичні об'єднання Закарпаття. Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під. Ред.. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколегія: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар; Відп. за випуск М. Токар]. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. С. 514–541.

200. Остапець Ю., Токар М. Президентські вибори 2010 року в Закарпатській області: аналіз результатів. *Політологічні та соціологічні студії: Т. Х. Виборчі процеси в Україні та постсоціалістичних країнах: Зб. наук. праць / наук. ред. А. М. Круглашов. Чернівці: Букрек, 2011. С. 316–345.*
201. Остапець Ю. Регіональні особливості структурування партійного простору Закарпатської області (1991–2005). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Випуск 3. Ужгород: Вісник Карпат, 2006. С. 215–227.*
202. Остапець Ю., Копинець Ю. Регіональні особливості електорального вибору громадян за результатами місцевих виборів 2020 року в Україні. *Політичні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи: історико-політичні, етнонаціональні, електоральні та державно-управлінські аспекти. Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю від дня утворення кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет» / За заг. ред. проф. М. М. Вегеша і Ю. О. Остапця. Ужгород: Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2021. С. 38–56.*
203. Остапець Ю. Установчі вибори в Україні. *Держава і право: збірник наукових праць. Серія: Політичні науки. Випуск 72 / Ін-т держави і права ім. Корещького НАН України. К.: Вид-во «Юридична думка», 2016. С. 82–93.*
204. Остапець Ю. Регіональні особливості парламентських виборів в Україні в умовах трансформації політичної системи суспільстві (на прикладі Закарпатської області). *Дис. ... кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути і процеси. Львів, 2004. 250 с.*
205. Остапець Ю., Зан М. Електоральні, політико-представницькі та етномовні проблеми у взаємовідносинах України та Угорщини: витоки, сучасний дискурс та шляхи врегулювання. *Україна – Угорщина: сучасний стан та перспективи міждержавних відносин: зб. наук. праць. Матеріали круглого*

- столу, Київ, 20 черв. 2024 р. / За наук. ред. О.О. Рафальського, В.О. Котигоренка. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ–Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 2024. С. 58–105.
206. Остапець Ю., Кухарчук О., Токар М. Суспільно-політичні процеси на Закарпатті (1991–2009 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*. 2010. Випуск 14. С. 215–226.
207. Остапець Ю., Дудінська І. Еволюція партійної системи України: характеристика етапів та перспективи розвитку в поствоєнний період. *Політичні інститути та процеси в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ століть: колективна монографія* / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; [авт. колект.: В. Бортніков, В. Бурдяк, М. Готра, В. Дудінський, І. Дудінська, М. Зан, Н. Кононенко, А. Круглашов, В. Лебедюк, Ю. Остапець, М. Палінчак, Н. Ротар, Н. Сабадош, Д. Стебляк, І. Тодоров, М. Токар, Т. Федорчак, К. Червеняк, М. Шелемба]; Каф. політ. і держупр.; Каф.соціології та соц. роб.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2025. С. 7–61.
208. Остапець Ю., Шелемба М., Дудінський В. Еволюція партійної системи України: характеристика етапів та перспективи розвитку в поствоєнний період. *Політичні інститути та процеси в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ століть: колективна монографія* / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; [авт. колект.: В. Бортніков, В. Бурдяк, М. Готра, В. Дудінський, І. Дудінська, М. Зан, Н. Кононенко, А. Круглашов, В. Лебедюк, Ю. Остапець, М. Палінчак, Н. Ротар, Н. Сабадош, Д. Стебляк, І. Тодоров, М. Токар, Т. Федорчак, К. Червеняк, М. Шелемба]; Каф. політ. і держупр.; Каф.соціології та соц. роб.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2025. С. 409–459.
209. Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991 – 2004) в аспекті європейської ідентичності: монографія. Київ: Інститут Історії НАН України. Ужгород: Гражда, 2005. 468 с.

210. Офіцинський Р. Сталеві нерви тореодора. Україна. 2009–2014. Ужгород: Гражда, 2014. 244 с.
211. Офіцинський Р. Тяжко жити Касандрою... Україна. 2006–2008. Ужгород: Гражда, 2008. – 352 с.
212. Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії. URL: <http://www.cvk.gov.ua> (дата звернення 23.03.2025).
213. Павленко І. Аналіз результатів виборчої кампанії до місцевих органів влади 25 жовтня 2020 р.: Аналітична доповідь. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-12/analit-dopovid-2.pdf> (дата звернення 04.03.2021).
214. Панов А. В. Закарпатський контекст адміністративно-територіальної реформи в Україні 2020 р. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/05/46.pdf> (дата звернення 23.05.2025).
215. Панов А. Територіальний устрій Франції та Італії – уроки для України: монографія. Ужгород: ПП «АУТДОР-ШАРК», 2015. 126 с.
216. Панова А. «Регіональні» партії Закарпаття (1991–2020): причини виникнення та електоральні результати. *Україна – Європейський Союз: Формат розвитку відносин України та Європейського Союзу в контексті російсько-української війни, виборчих процесів та прав національних меншин: Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 04–05 жовтня 2024 року)* / Ю. Остапець (голова редкол.); відповідальні за випуск: М. Зан, В. Гиря. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2024. С. 158–162.
217. Панова А. «Регіональні» політичні партії Закарпаття (1991–2020): причини виникнення та вплив на політичний розвиток краю. *Вісник Львівського університету: Серія філософсько-політологічні студії*. 2025. Випуск 58. С. 376–383.
218. Панова А. Періодизація розвитку соціально-політичних процесів на Закарпатті (1991–2025). *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2025. № 53. С. 239–245.
219. Панова А. Вплив соціально-політичних процесів після Революції Гідності в Україні на регіональний розвиток

- Закарпаття. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*. 2025. Випуск 59. С. 360–366.
220. Панова А. Регіональний політичний режим: основні критерії політичної оцінки динаміки та особливостей впливу на соціально-політичні процеси на Закарпатті. *Регіональні студії*. 2025. № 41. С. 78–83.
221. Панова А. Місцеві вибори на Закарпатті 2020 року. *International scientific-practical conference «Current Issues of the World Economy, International Economic Relations and International Communications Amidst the Formation of a New World Order and Polarization of the World» (March 24–25, 2025)*. Vol. 2. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2025. 328 p. (173–177).
222. Панова А. Трансформація регіонального політичного режиму на Закарпатті (1991–2025). *Демократичні трансформації в державах Центрально-Східної Європи та Україні в умовах викликів та загроз: зб. матеріалів Другої Всеукр. наук.-практ. конф.* (Світязь, 23–24 трав. 2025 р.) / за заг. ред. В. І. Бортнікова, В. В. Бусленка. Луцьк: Вежа-Друк, 2025. С. 179–186.
223. Панова А. Соціально-політичні та організаційно-управлінські тенденції розвитку Закарпаття у поствоєнний період. *Актуальні питання публічного управління в регіоні: зб. наук. праць аспірантів, викладачів, стейкхолдерів*; Відп. ред.: Маріан Токар; Ред. колег.: М. Токар, В. Пересоляк, Ю. Остапеч, Ю. Ковач, Г. Кумар, П. Габрин / УжНУ; Наук.-прак. група здобув. осв. зі спец. ПУА; НДІ політичної регіоналістики. Вип. 3. Ужгород: ФОП Сабов А. М., 2025. С. 177–186.
224. Панов В. Перший інвестор: монографія. Ужгород: ПП «АУТ-ДОР-ШАРК», 2018. 269 с.
225. Панов В. О. Соціально-економічний розвиток Закарпаття в (90-ті роки XX століття: Дис. ... кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (032 – Історія та археологія) / Національний університет «Острозька академія». Острог, 2020. 250 с.

226. Пантелейчук І. Сучасні підходи до побудови структурної моделі іміджу регіону. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2009. Вип. 44. С.29–38.
227. Павленко І. Аналіз результатів виборчої кампанії до місцевих органів влади 25 жовтня 2020 р. Аналітична доповідь. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-12/analit-dopovid-2.pdf> (дата звернення 04.01.2025).
228. Панченко Т. Політична регіоналістика в системі регіональних і політичних дисциплін: огляд концептуальних підходів. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2009. Вип. 44. С. 47–56.
229. Парламент України: Вибори-98. Інформаційно-аналітичне видання. Частина 1. К.: ЦВК, 1998. 618 с.
230. Парламент України: Вибори-98. Інформаційно-аналітичне видання. Частина 2. К.: ЦВК, 1998. 728 с.
231. Підтримка внутрішньо переміщених осіб на Закарпатті у цифрах. URL: <https://carpathia.gov.ua/news/pidtrymka-vnutrishno-peremishchenykh-osib-na-zakarpatti-u-tsyfrakh> (дата звернення 23.05.2025).
232. Паспорт Закарпатської області. URL: <https://carpathia.gov.ua/storage/app/sites/21/sumvolika-kraju/pasport-2021.pdf> (дата звернення 12.01.2025).
233. Пащенко В. Закарпатський вибір: Політичний розвиток області 1989 – 2006 рр. через призму електоральної соціології. Ужгород: Вид-во «Карпатська вежа», 2008. 87 с.
234. Пащенко В. Політичне Закарпаття. 15 років вибору: Довідник. Ужгород: Видавництво О. Гаркуші, 2006. 136 с.
235. Пащенко В. 30 років розвитку Закарпаття: зміна поколінь та системи (1991–2021). Ужгород: Вид-во «Карпатська вежа», 2021. 145 с.
236. Перелік екологічних громадських організацій. URL: <https://eco.auc.org.ua/wp-content/uploads/2021/01/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BA-%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%>

- D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D1%85-%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9.pdf (дата звернення 12.06.2025).
237. Перелік програм, конкурсів та грантів із залученням міжнародної технічної допомоги. URL: <https://zakarp.at-rada.gov.ua/wp-content/uploads/2021/05/Inozemni-dzherela-finans.-proiektiv-v-Ukraini.pdf> (дата звернення 12.06.2025).
 238. Переселенці Закарпаття створюють нові організації, щоби займатися освітою та культурою. URL: <https://zakarpattia.net.ua/News/172238-Pereselentsi-Zakarpattia-stvoriuiut-novi-orhanizatsii-shchoby-zaimatysia-osvitoiu-ta-kulturoiu-> (дата звернення 12.06.2025).
 239. Піпаш В. Народний Рух України як форма національно-визвольної боротьби українців на зламі 80 – 90-х років XX ст.: закарпатський регіональний аспект. Ужгород: Гражда, 2008. 216 с.
 240. Піпаш В. Феномен регіонального сепаратизму. Ужгород: «Карпатська вежа», 2009. 36 с.
 241. План заходів щодо розв’язання проблем українців-руси́нів (№ 13-884 / 2 від 7.10.1996 р.). *Руснацький світ: науково-популярний збірник*. Том I (у двох частинах). Частина перша. Ужгород: Патент, 1999. С. 169–171.
 242. Пожидаєв Є. О. Неурядові організації в суспільно-політичному житті України: межі участі та пріоритети діяльності. *Стратегічні пріоритети*. 2007. № 4 (5). С. 19–26.
 243. Політологія / А. Колодій, В. Харченко, Л. Климанська, Я. Космина. К.: Ельга-Н, Ніка-Центр, 2000. 584 с.
 244. Політологія: підручник / За ред. М. Вегеша. К.: Знання, 2008. 384 с.
 245. Політичні інститути та процеси в Україні в кінці XX – на початку XXI століть: колективна монографія / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; [авт. колект.: В. Бортніков, В. Бурдяк, М. Готра, В. Дудінський, І. Дудінська, М. Зан, Н. Кононенко, А. Круглашов, В. Лебедюк, Ю. Остапець, М. Палінчак, Н. Ротар, Н. Сабадаш, Д. Стебляк, І. Тодоров,

- М. Токар, Т. Федорчак, К. Червеньяк, М. Шелемба]; Каф. політ. і держупр.; Каф. соціології та соц. роб.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2025. 488 с.
246. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови). П50 та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
247. Положення про зону спільного підприємництва Закарпаття (проект). *Закарпатська правда*. 30 листопада 1990 року. С. 1–2.
248. Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. *Державний комітет статистики України*. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/zakarpattia> (дата звернення: 05.05.2025).
249. Проект Закону України «Про Угорський автономний територіальний округ». *Вісник Берегівщини*. 1992. 22 лютого.
250. Протокол № 17 засідання Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 30.05.2024. С. 133–134. URL: https://webportal.nrada.gov.ua/wp-content/uploads/2024/06/Prot-17_30_05.pdf (дата звернення 12.06.2025).
251. Про досвід впровадження СЕЗ на Закарпатті. URL: https://www.industry4ukraine.net/publications/shhodo-vidnovlennya-sez-zakarpattya/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 22.05.2025)
252. Про громадські об'єднання: Закон України станом на 22 черв. 2018 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 1.
253. Постанова №807-IX Верховної Ради України «Про утворення та ліквідацію районів» від 17.07.2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text> (дата звернення 12.06.2025).
254. Рибалка С. В. Регіональний політичний режим та регіональна політична еліта: способи взаємодії у транзитивних суспільствах. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 83. С. 374–377. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2014_83_100 (дата звернення 25.05.025).

255. Релокація бізнесу на Закарпаття продовжиться навіть після війни (М. Білецький, голова ЗОВА). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3946688-relokacia-biznesu-na-zakarpatta-prodovzitsa-navit-pisla-vijni-nacalnik-ova.html> (дата звернення 23.05.2025).
256. Рішення 6-ї сесії V скликання Закарпатської обласної ради від 7 березня 2007 року № 241 «Про визнання національності «русин». *Руснацький світ: науково-популярний збірник*. Випуск 4. Ужгород, 2008. С. 138.
257. Рішення IX сесії XXI скликання Берегівської районної Ради народних депутатів від 14 вересня 1991 р. «Про проведення референдуму по утворенню угорського автономного округу в адміністративних межах Берегівського району». *Вісник Берегівщини*. 1991. 19 вересня.
258. Рішення X сесії XXI скликання Берегівської Ради народних депутатів від 39 січня 1991 р. «Про підсумки референдуму, проведеного 1 грудня 1991 р.». *Вісник Берегівщини*. 1992. 5 лютого.
259. Рішення XXIII сесії XXI скликання Берегівської районної Ради народних депутатів від 28 квітня 1992 р. «Про проект Закону України «Про угорський автономний округ». *Вісник Берегівщини*. 1992. 7 травня.
260. Рішення Закарпатської обласної ради «Про врегулювання проблем русинської спільноти» (від 14 вересня 2006 р. № 119). *Руснацький світ: науково-популярний збірник*. Випуск 4. Ужгород, 2008. С. 132.
261. Рішко С. Децентралізація влади та її значення для розвитку локальних політичних режимів в Україні. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2024. С. 158–166.
262. Рішко С. Рамки та підбір параметрів дослідження локальних політичних режимів в Україні. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. 2022. Т. 11. С. 197–218.
263. Рішко С. Вплив повномасштабної російсько-української війни на функціонування локальних політичних режимів Києва, Львова, Одеси, Харкова. *Вісник Львівського університету:*

- Серія філософсько-політологічні студії*. 2025. Випуск 56. С. 287–299.
264. Римаренко Ю. І. Національний розвій України. Львів, 1992. 270 с.
265. Розвиток громадянського суспільства України в умовах внутрішніх і зовнішніх викликів: аналітична доповідь (на виконання Указу Президента України 2016 від 26 лютого 2016 року № 68/2016 «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні») / В. М. Яблонський, О. М. Балакірева, Т. В. Бельська [та ін.]; за ред. О. А. Корнієвського. К.: НІСД, 2016. 72 с.
266. Романова М. Округ № 73: Омріяний округ угорців, що швидко змінює свої симпатії. *Depo.ua*. Дата оновлення: 14.07.2018. URL: [https://zak.depo.ua/ ukr/zak/okrug-73-20180709802554](https://zak.depo.ua/ukr/zak/okrug-73-20180709802554) (дата звернення: 18.05.2025).
267. Романюк А. Формування регіонального політичного процесу та його взаємовідносини із національним. *Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура: Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів, прав національних меншин та пандемії Covid-19»* / Відповідальні за випуск: В. І. Гиря., М. М. Вегеш. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. С. 168–173.
268. Романюк О. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій. Харків: ХДАК, 2011. 376 с.
269. Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 572 – р від 13 травня 2020 року «Про затвердження Перспективного плану формування територій громад Закарпатської області». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/572-2020-%D1%80#Text> (дата звернення 12.06.2025).
270. Ротар Н. Ю. Роль інститутів громадянського суспільства у формуванні діалогової стратегії політичної участі громадян України. *Людина і соціум в умовах глобальної кризи: погляд*

- крізь призму суспільствознавства та богослов'я*. К.: Нац. акад. упр., 2010. С. 207–211.
271. Рюль В. Соціалізація дітей трудових мігрантів Закарпаття: монографія / Серія «Studia Regionalistica», № 7; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: Видавництво ФОП Бреза А.Е., 2013. 222 с.
 272. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. К.: Критика. 336 с.
 273. Сайт Центральної виборчої комісії. URL: <https://www.cvk.gov.ua> (дата звернення: 18.05.2025).
 274. Семенович М. Релігійна мережа: основні тенденції, динаміка змін, перспективи розвитку. *Центр культур національних меншин Закарпаття* Дата оновлення: 22.08.2023. URL: <http://centerkylytyr.pp.ua/2023/08/22/%d1%80%d0%b5%d0%bb%d1%96%d0%b3%d1%96%d0%b9%d0%bd%d0%b0-%d0%bc%d0%b5%d1%80%d0%b5%d0%b6%d0%b0-%d0%be%d1%81%d0%bd%d0%be%d0%b2%d0%bd%d1%96-%d1%82%d0%b5%d0%bd%d0%b4%d0%b5%d0%bd%d1%86%d1%96%d1%97/> (дата звернення: 07.05.2025).
 275. Склярська О. Політико-географічні процеси в Закарпатській і Чернівецькій областях: монографія. Львів, 2011. 228 с.
 276. Склярська О. І. Географічні особливості електоральної поведінки населення в прикордонних районах Закарпатської та Чернівецької областей. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Географія*. Вип. 25. Тернопіль: В-во ТНПУ, 2008. С. 128–133.
 277. Склярська О. Методологічні та методичні аспекти дослідження політико-географічних процесів в прикордонних районах. *Вісник Львівського університету. Серія: географія*. 2009. Вип. 36. С. 292–301.
 278. Солонтай О. Релігійна карта світу та Закарпаття. *Закарпатський інформаційний тижневик «Р.І.О.»*. Дата оновлення: 05.07.2014. <http://rionews.com.ua/newspaper/socio/pow/n1418416537> (дата звернення: 09.05.2025).

279. Соціальна згуртованість в Україні: виклики та бар'єри для вразливих груп. URL: <https://www.oporaua.org/viyna/social-na-zgurtovanist-v-ukrayini-vikliki-ta-bar-yeri-dlya-vrazlivih-grup-25748> (дата звернення 12.06.2025).
280. Стратегія розвитку Закарпатської області до 2027 року (14.12.2024). URL: <https://zakarpat-rada.gov.ua/proiekt-rishen-simnadtsiatoi-sesii-zakarpatskoi-oblasnoi-rady-viii-sklykannia/> (дата звернення 12.02.2025).
281. Тарасенко О. Механізми лобіювання регіональних інтересів. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2009. Вип. 44. С.245–252.
282. Татаренко Т. Регіональний фактор у політичному житті України: монографія. Луганськ: Вид. «СНУ ім. В. Даля», 2005. 416 с.
283. Тиравський В. Чи посилюються проросійські настрої на Закарпатті після 24 лютого 2022 року? *Foreign Ukraine*. Дата оновлення: 20.09.2023. URL: <https://foreignukraines.com/2023/09/20/did-pro-russian-sentiment-in-transcarpathia-increase-after-february-24-2022/> (дата звернення: 09.05.2025).
284. Тищенко Ю. Забезпечення ефективної участі національних меншин у суспільному житті: електоральні процеси. Аналітичний огляд / Український незалежний центр політичних досліджень. К., 2012. 49 с.
285. Теоретико-методологічні підходи до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів: колективна монографія / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; [авт. колект.: С. Асланов, І. Вегеш, М. Вегеш, А. Дербак, М. Зан, Г. Зеленько, Н. Кічера, А. Ключкович, М. Колодій, Г. Кумар, М. Лендбел, Ю. Остапець, А. Романюк, М. Токар, К. Червеньяк, М. Шелемба, Мих. Шелемба]; Каф. політ. і держупр.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2022. 560 с.
286. Товт М. Міжнародно-правовий захист національних меншин (тенденції сучасного розвитку). Ужгород: Інформаційно-видавниче агентство ІВА, 2002. 160 с.

287. Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). Ужгород, 2006. 380 с.
288. Токар М. «Православний чинник» у діяльності політичних партій міжвоєнного Закарпаття (1919 – 1939). *Богословська думка в Україні: науковий журнал*. Вип. 2. Ужгород: Ліра, 2020. С. 55–62.
289. Токар М. Вивчення політичного образу регіону в теорії та практиці політичної регіоналістики. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич, 2014. Вип. 9. С. 156–161.
290. Токар М. Вимушена внутрішня міграція в Україні: проблеми зіткнення й адаптації регіональних ментальних культур. *Регіональні студії: наукове фахове видання*. 2018. № 11. С. 90–94. URL: <http://www.regionalstudies.uzhnu.uz.ua/index.php/11ua> (дата звернення: 09.05.2025).
291. Токар М. Громадські організації України в системі розвитку публічно-управлінських відносин: монографія / Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ при Президентові України. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2020. 412 с.
292. Токар М. Етнічна палітра громадських організацій Закарпаття. *Регіоналістика: інформаційно-аналітичний журнал*. Ужгород: Карпати, 2011. Вип. 1. С. 31–34.
293. Токар М. З історії кредитних спілок Закарпаття. *Україна фінансова: кредитні спілки Закарпаття: тематичний презентаційний збірник*. К.: 2007. С. 12–13.
294. Токар М. Закарпатська еліта у великій політиці. *Сучасна українська політика*. К.: Центр соціальних комунікацій, 2011. Вип. 22. С. 253–263.
295. Токар М. Закарпаття багатонаціональне: мирний регіон перевірений часом. *Пізнання змінює сприйняття: навчально-методичний посібник*. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2018. С. 9–20.
296. Токар М. Особливості публічної репутаційності громадських організацій як осередків консолідації національних мен-

- шин в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*. Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2020. Вип. 1.
297. Токар М. Політика примусу до миру в Україні: конфлікт регіональних інтересів. *Актуальні проблеми політичної науки*: Випуск 1. Ужгород, 2017. С. 26–32.
298. Токар М. Розгалуження громадських організацій Закарпаття як прояв громадянського суспільства в Першій Чехословацькій Республіці. *Ужгородські чеські наукові читання: історія, культура, політика, право: науковий збірник*. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2013. С. 189–195.
299. Токар М. Роль «третього сектору» в державотворенні Карпатської України. *Карпатська Україна – незалежна держава: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської України* (м. Ужгород, 14 – 15 березня 2019 р.). Ужгород, 2019. С. 38–49.
300. Токар М. У джерел Народного Руху в Закарпатті. *Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю НРУ*. Одеса: Астропринт, 2009. С. 199–204.
301. Токар М. Ю. Зміст регіонального елітотворення в Закарпатті на фоні загальнодержавних процесів в Україні. *Етнополітичні трансформації України в контексті інтеграційних процесів Центрально-Східної Європи: зб. матер. Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Івано-Франківська, 22 – 23 травня 2014 р.). Івано-Франківська, 2014. С. 344–349.
302. Токар М. Ю. Можливості співпраці громадської організації з об'єднаною територіальною громадою. *Публічне управління XXI століття: синтез науки та практики: Збірник тез XIX Міжнародного наукового конгресу* (м. Харків, 19 квітня 2019 р.). Харків: ХарПІ НАДУ «Магістр», 2019. С. 177 – 180. URL: http://kbuaipa.kharkov.ua/e-book/conf/2019-2/2019_02.pdf (дата звернення: 09.05.2025).
303. Токар М., Лендшел М. Регіональні та місцеві аспекти політики. *Науковий вісник Ужгородського університету*.

- Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. Вип. 15. Ужгород, 2010. С. 213–219.
304. Токар М., Петровський П. Роль громадських організацій національних меншин у процесі консолідації українського суспільства. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України. Спец-випуск*. 2020. С. 74–78.
305. Токар М. Актуальність партнерства громад і неурядових організацій у наданні соціальних послуг під час повоєнної відбудови України. Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери: збірник матеріалів V Міжнародної науково-практичної конференції (26 листопада 2024 р., м. Ніжин) / За заг. ред. О. В. Лісовця. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2024. С. 86–89.
306. Токар М. Ю. Можливості співпраці громадської організації з об'єднаною територіальною громадою. Публічне управління XXI століття: синтез науки та практики: Збірник тез XIX Міжнародного наукового конгресу (м. Харків, 19 квітня 2019 р.). Харків: ХарPI НАДУ «Магістр», 2019. С. 177 – 180. URL: http://kbuara.kharkov.ua/e-book/conf/2019-2/2019_02.pdf (дата звернення 12.06.2025).
307. Токар П. Національний рух на Закарпатті: 1988–1993 рр.: соціолого-політологічний аналіз. Ужгород, 2002. 148 с.
308. Токар П., Токарчик Н. Політичні партії в Закарпатті. Ужгород, 1998. 118 с.
309. Токар П. Регіональне управління і ринок. Ужгород, 2001. 184 с.
310. Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / за ред. Ю. Якименка. К.: Центр Разумкова, 2017. 428 с.
311. Турінформ Закарпаття. URL: <https://ua.igotoworld.com/ua/partner/turininform-zakarpatty.htm> (дата звернення 12.06.2025).
312. У Польщі винесли вирок трьом особам за підпал Угорського центру в Ужгороді 2018 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-polshcha-uzhhorod-pidpal-vyrok/30505000.html> (дата звернення 12.05.2025).

313. Україна: політична історія. XX – поч. XXI ст. / Ред. рада: В.М. Литвин (голова) та ін. / Редколегія: В. Смолій, Ю. Левенець (співголови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2007. 1028 с.
314. Україна: рік після виборів. Моніторинг регіонів / Заг. ред. Когута І.О.; Лабораторія законодавчих ініціатив. Київ-Львів, 2007. 336 с.
315. Україна піднялася одразу на 7 пунктів в рейтингу Doing Business-2020 та посіла 64-те місце серед 190 країн. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-pidnyalasya-odrazu-na-7-punktiv-v-rejtingu-doing-business-2020-ta-posila-64-misce-sered-190-krayin> (дата звернення 23.05.2025).
316. Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2007. 544 с.
317. У громадах Закарпатської області, де налічується понад 10 тисяч виборців, на цьогорічних місцевих виборах обиратимуть депутатів за пропорційною виборчою системою. Всього на Закарпатті 30 таких громад. URL: https://www.opora.ua/news/vybory/mistsevi-vybory/mistsevi_2020/20267-na-zakarpatti-30-gromad-obiratimut-deputativ-vid-partii-u-dvokh-mistakh-mozhlivi-dva-turi (дата звернення 09.03.2025).
318. Украдена перемога. Хроніка мукачівської епопеї. Мукачєво: Карпатська вежа, 2014. 200 с.
319. Федака С. Історія України: Серія 3. Модерна історія: Том 16: Розбудова держави 1996–2024. Ужгород: TIMPANI, 2024. 232 с.
320. Федака С. Хроніка Закарпаття у незалежній Україні (24 серпня 1991 – 24 серпня 2016). Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 110 с.
321. Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» (Аналітичний звіт за підсумками опитування в Закарпатській області, серпень 2020 року). URL: <http://www.dif.org.ua> (дата звернення 23.05.2025).
322. Фісун О. Українська неопатримоніальна демократія: формування, специфіка та тенденції розвитку. Вісник Хар-

- ківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». 2011. С. 45–51.
323. Хроніка Закарпаття: 1867 – 2010 = Karpatalja evszamokban: 1867 – 2010: укр.-угор. двомов. вид.; ukrán-magyar ketnyelvu kiadvany / упоряд.: М. Вегеш, Ю. Остапець, Р. Офіцинський [та ін.]; відп. за вип. М.Токар; НДІ політ. регіоналістики, Ужгородський національний університет. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2011. 312 с. (Серія «Studia Regionalistica»).
324. Хроника діяльності русинських організацій за третій і четвертий квартали 2007 рока. *Руснацький світ: науково-популярний збірник*. Вип. 4. Упорядники: М.П. Макара, М.І. Алмаший. Ужгород: Інформаційно-видавниче агентство «ІВА», 2008. С. 236–238.
325. Хто пройшов до Закарпатської обласної ради: партійність, гендер, досвід. URL: https://www.oporaua.org/news/vybory/mistsevi-vybory/mistsevi_2020/22218-khto-proishov-do-zakarpatskoyi-oblasnoyi-radi-partiinist-gender-dosvid (дата звернення 03.03.2025).
326. Хто увійшов до нової Ужгородської міськради: гендер, освіта, професія, партійність URL: https://www.oporaua.org/news/vybory/mistsevi-vybory/mistsevi_2020/22200-khto-uviihshov-do-novoyi-uzhgorodskoyi-miskradi-gender-osvita-profesiia-partiinist (дата звернення 03.12.2024).
327. Чернишов Д. Не державною: в Україні працюють школи з російською, угорською та іншими мовами навчання. *Інформатор – Україна*. Дата оновлення: 24.06.2024. URL: <https://fin.informator.ua/uk/ne-derzhavnoyu-v-ukrajini-pracyuyut-shkoli-z-rosiyskoyu-ugorskoyu-ta-inshimi-movami-navchannya-dokument> (дата звернення: 09.05.2025).
328. Черничко С., Фединець Ч. Наш місцевий Вавилон: історія мовної політики сучасного Закарпаття у першій половині ХХ століття (до 1944 року). Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 236 с.
329. Шведа Ю. Партії та вибори: енциклопедичний словник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 750 с.

330. Шипунов Г. Політичні партії «нової політики»: основні підходи до концептуалізації й індикатори визначення. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*. 2018. Випуск 17. С. 248–255.
331. Шишацький В. Структуризація електорального простору України за результатами парламентських виборів 2006 та 2007 років. *Часопис соціально-економічної географії. Харківський національний ун-т ім. Каразіна*. Х., 2007. № 3 (2). С. 129–131.
332. Шумицька Г. Тиловий регіон у воєнній Україні – мовна політика та мовна ситуація на Закарпатті. *Мови та культури під час війни*: колективна монографія / наук. ред. Г. Шумицька, А. Круглов / УжНУ; НДЦ соціології мови. Ужгород: РІК-У, 2025. С. 133–154.
333. Шумицька Г. Мовна ситуація на Закарпатті в 1991–2021 роках: регіональний вимір мовної політики: монографія. К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2024. 436 с.
334. Юридичні адреси національно-культурних товариств Закарпаття. *Центр культур національних меншин Закарпаття*. Дата оновлення: 06.01.2025. URL: <http://centerkyltyr.pp.ua/category/%d1%8e%d1%80%d0%b8%d0%b4%d0%b8%d1%87%d0%bd%d1%96-%d0%b0%d0%b4%d1%80%d0%b5%d1%81%d0%b8-%d0%bd%d0%b0%d1%86%d1%96%d0%be%d0%bd%d0%b0%d0%bb%d1%8c%d0%bd%d0%be-%d0%ba%d1%83%d0%bb%d1%8c%d1%82%d1%83%d1%80/> (дата звернення: 07.05.2025).
335. Які територіальні громади Закарпаття показали найкращі показники надходжень. URL: <https://pmg.ua/life/115201-yaki-terytorialni-gromady-zakarpattya-pokazaly-naykrashhi-pokaznyky-nadkhodzhen> (дата звернення 12.06.2025).
336. Янішевський С. Локальні політичні проєкти: чинники виникнення та перспективи політичної діяльності (за підсумками місцевих виборів-2015). URL: <http://www.niss.gov.ua/catalogue/8> (дата звернення 12.02.2025).

337. Bocskor A., Darcsi K. Hungarian parties in Subcarpathia (Ukraine). *Minority Studies*. 2013. P. 69–79.
338. Dnistriansky M, Skliarska O. Ukrainian Ethnic and Political Identity: Regional Divergences in the Consolidation of Ukrainian Society in the Context of External Geopolitical Influences. *Territories and Identities in Central, Eastren and Southeastern Europe* (Edited by V. Mihaylov), Instytut Geopolityki, Cześćochowa, 2014, 189-207.
339. Habryn P., Zan M. Сім'я та родинні зв'язки у громадському середовищі ромів Закарпаття (Україна). *Rómovia – rodina – príbuzenstvo. Interdisciplinárny pohľad Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie. Časť I / Prešovská univerzita v Prešove. Centrum jazykov a kultúr národnostných menšín. Ústav rómskych štúdií. Prešov, 2019. S. 53–60.*
340. YouthWorker. Молодіжний працівник. URL: <https://youth-worker.org.ua/volunteers-location/zakarpattia-oblast/> (дата звернення 12.06.2025). (дата звернення 12.06.2025).
341. Merkel W., Croissan A. Formale Institution und informale Regein in defecten Democratien . *Politische Vierteljahresschrift*. 2000. Bd. 41. № 1. S. 3–30.
342. Puhle H.J. Democratic Consolidation and «Defective Democracies». Facultad de Derecho Universidad Autonoma de Madrid, Estudio/Working Paper 47/2005. URL: www.uam.es/centros/derecho/cpolitica/papers.htm (дата звернення 29.05.2025).
343. Tokar M. Вплив групових цінностей на становлення соціально-психологічної активності ромів Закарпаття. *Rómovia – rodina – príbuzenstvo. Interdisciplinárny pohľad: Zborník príspevkov z mezinárodnej vedeckej konferencie* (Prešov, 5–6 decembra 2019). Časť 1. Prešov, 2019. S. 61–66.
344. Tokar M., 2022, Socio-political passport of Zakarpattia (Ukraine): a brief history of the region's survival in Central Europe, *Journal of Geography, Politics and Society*, 12(3), 1–13.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Переможці парламентських виборів 1998–2019 рр.
в Закарпатській області******

Політичні партії / виборчі блоки	1998, %	2002, %	2006, %	2007, %	2012, %	2014 %	2019
ПП «Народний фронт»	—	—	—	—	—	25,6	—
ПП «Блок Петра Порошенка»	—	—	—	—	—	28,0	4,5
ПП «Об'єднання «Самопоміч»	—	—	—	—	—	9,6	—
ПП «Опозиційний блок»	—	—	—	—	—	9,4	5,0
Радикальна партія Олега Ляшка	—	—	—	—	0,6	6,8	—
ВО «Батьківщина»*	—	4,3	20,2	28,8	27,6	5,1	10,0
Партія регіонів	—	—	18,6	19,7	30,8	—	—
ПП «УДАР»	—	—	—	—	20,0	—	—
ВО «Свобода»	—	—	0,1	0,5	8,3	3,5	—
КПУ	6,6	5,9	1,2	1,7	5,0	1,3	—
ПП «Наша Україна»**	—	36,5	25,7	31,1	1,7	—	—
«Народний блок Литвина» (2006), «Блок Литвина» (2007)	—	—	3,4	6,0	—	—	—
Соціалістична партія України***	2,3	1,3	3,6	3,5	0,7	—	—
ВБ «За Єдину Україну»	—	9,9	—	—	—	—	—
СДПУ(о)	31,1	13,9	—	—	—	—	—
Народний рух України	7,1	—	—	—	—	—	—
Партія Зелених України	5,4	1,2	0,7	0,2	0,3	0,3	—
Народно-демократична партія, Блок НДП (2006)	6,2	—	0,5	—	—	—	—

Партія реформи і порядок	4,8						
ВО «ЗАСТУП»						6,0	
«Слуга народу»	–	–	–	–	–	–	49,8
ОПЗЖ	–	–	–	–	–	–	8,0
Голос	–	–	–	–	–	–	4,3

*ВБПП «Виборчий блок Юлії Тимошенко» (2002), «Блок Юлії Тимошенко» (2006, 2007), ВО «Батьківщина» (2012, 2014, 2019).

** ВБПП «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» (2002), Блок «Наша Україна» (2006), Блок «Наша Україна – Народна Самооборона» (2007), ПП «Наша Україна» (2012).

***ВБ «СПУ та Сел. ПУ «За правду, за народ, за Україну!» (1998).

****Жирним шрифтом у Додатку вказані результати політичних партій / виборчих блоків, які подолали виборчий поріг.

Джерело: [208, с. 452].

Додаток Б

Народні депутати України, обрані від Закарпатської області до ВР України 1994–2019 рр.

Рік виборів	Мажоритарна складова	Пропорційна складова
1994 Всього 10	Клипуш О., Улинець В., Товт М., Чейпеш С., Устич С., Коршин- ський І., Данча М., Рябець М., Грабар М., Слободянюк С.	Не має
1998 Всього 7	Шуфрич Н. (СДПУ(о)), Суркіс Г. (СДПУ(о)), Ковач М. (ТУКЗ), Медведчук В. (СДПУ(о)), Жер- дицький В. (НДП)	Мигович І. (КПУ), Баранчик І. (ВБ «СПУ та Сел.ПУ»)
2002 Всього 11	Ратушняк С. (УП «Єдність»), Балога В. (б/п), Гайдош І. (СДПУ(о)), Кеменяш О. (б/п), Ся- тиня М. (б/п), Клипуш О. (б/п).	Мигович І. (КПУ), Маркуш М. (КПУ), Матвійчук Е., Іванчо І. (ВБ «Блок Віктора Ющенка «На- ша Україна»), Різак І. (СДПУ(о)).
2006 Всього 5	Не має	Матвійчук Е. (Партія регіонів), Кеменяш О. (БЮТ), Ледида О. (Партія регіонів), Кріль І. (ВБ «Наша Україна»), Аржевітін С. (ВБ «Наша Україна»)
2007 Всього 7	Не має	Шуфрич Н., Матвійчук Е., Мошак С. (Партія регіонів), Кеменяш О. (БЮТ), Кріль І., Петьовка В., Аржевітін С. (ВБ «Наша Україна – Народна Самооборона»)
2012 Всього 11	Ковач В. (Партія регіонів), Балога В. (ПП «Єдиний центр), Ланьо М. (Партія регіонів), Балога П. (ПП «Єдиний центр), Петьовка В. (ПП «Єдиний центр), Бушко І. (Партія регіонів).	Шуфрич Н., Мошак С., Гайдош І. (Партія регіонів), Лунченко В. (Об'єднана опозиція, ПП «Фронт змін»), Пацкан В. (ПП «Удар»).

2014 Всього 9	Горват Р. (БПП), Балога В. (ПП «Єдиний центр»), Ланьо М. (б/п), Балога П., (ПП «Єдиний центр») Петьовка В. (ПП «Єдиний центр»), Балога І. (ПП «Єдиний центр»).	Пацкан В. (БПП), Лунченко В. (ПП «Народний фронт»), Шуфрич Н. (ПП «Опозиційний блок»)
2019 Всього 11	Горват Р. (с/в), Балога В. («Єдиний Центр»), Лаба М. (с/в), Лунченко В. (с/в), Петьовка В. (с/в), Поляк В. (с/в)	Костюх А., Кривошеев І., Жупанин А. («Слуга народу»), Крулько І. (ВО «Батьківщина»), Шуфрич Н. (ОПЗЖ)

Джерело: [208, с. 453–454].

Додаток В

Якісні характеристики партійної системи України на різних періодах її розвитку

Критерії	Перший період: 1991–2004	Другий період: 2004–2014	Третій період: починаючи з 2014
Виборча система	1994 р. – мажоритарна абсолютної більшості; з 1998 р. – змішана	2006 р. пропорційна 2010 р. – змішана	2014 р. – змішана
Форма правління	президентсько-парламентська	2004 р. – парламентсько-президентська 2010 р. – президентсько-парламентська	2014 р. – парламентсько-президентська
Домінуючий соціальний поділ	Ідеологія, ставлення до влади (правлячі сили/опозиційні сили)	Соціокультурний поділ «Схід–Захід»	Соціокультурний поділ «Схід–Захід»
Конфігурація партійної системи	Система поляризованого плюралізму	Двоблокова система, система з домінуючою партією (після президентських виборів 2010 р.)	2014 р. – двоблокова система; 2019 р. – ознаки системи з домінуючою партією («Слуга народу»)
Характеристики політичних партій	Наявність організаційної структури в регіонах, суттєвий показник членства в партіях, ідеологічний вимір партійної політики	Наявність організаційної структури в регіонах, суттєвий показник членства в партіях, ідеологічний вимір партійної політики.	Існування як класичних партій з ідеологією організаційною структурою, членством, так і партій постматеріалістичних цінностей, відсутність чіткої організаційної структури, як такого

		З'являються пост-матеріалістичні ознаки партій: ідеологічний плюралізм, відсутність організаційної структури, показників членства	інститут членства, ідеологічний плюралізм, центризм, акцент на вирішення конкретної однієї або декількох проблем
Домінуючий тип партій	Ідеологічні партії	Електорально-професійні партії	Електорально-професійні партії та партії нової політики

Джерело: [207, с. 28–29].

Додаток Г

Про партійний склад депутатів місцевих рад, селищних, міських, сільських голів, виконавчих апаратів рад Закарпатської області (за результатами виборів 29 березня 2002 року)*

№ з/п	Найменування партії	Кількість депутатів	Сільські, селищні, міські голови	Секретарі рад	Заступники голів рад	Члени виконавчих комітетів
1	СДПУ(о)	1767	112	116	15	368
2	АПУ	142	2	—	1	42
3	НДП	53	6	2	3	19
4	Українська Партія «Єдність»	2	—	—	—	3
5	Українська Партія «Собор»	3	—	—	—	—
6	«Яблуко»	4	—	—	—	2
7	Партія Регіонів	20	—	—	—	—
8	Партія «Реформи і Порядок»	8	1	—	—	—
9	ВО «Жінки за майбутнє»	123	2	14	3	41
10	«ДемСоюз»	119	7	5	3	29
11	НРУ	33	4	3	1	16
12	УНР	14	—	—	—	—
13	«Солідар-ність»	6	—	—	—	1
14	Партія Промисловців і Підприємців	4	2	—	—	—
15	КПУ	7	2	—	—	6
16	ХДПУ	3	—	—	—	—
17	ДемПУ	6	—	—	—	—
18	СелПУ	12	4	1	2	28
19	КУН	19	—	—	—	—
20	ПНЕРУ	4	—	—	—	—

21	ВО «Батьківщина»	6	3	—	2	1
22	ПО «Вітчизна»	6	—	—	—	—
23	Партія реабілітації тяжкохворих України	1	—	—	—	—
24	ПЗУ	1	—	—	—	—
25	Всеукраїнська Партія «Нова сила»	3	—	—	—	—
26	Всеукраїнська Партія «Молода Україна»	1	—	—	—	—
27	Трудова Україна	1	—	—	—	1
28	СПУ	1	1			8

* Кількість рад – 334; всього депутатів – 7061, членів партій – 1767.

Джерело: [196, с. 250–251].

Додаток Д

Представництво політичних партій у Закарпатській обласній раді VI (2010), VII (2015) та VIII (2020) скликання

Назва політичної сили	Обласна рада VI скликання (2010 рік, 108 депутатів, %)	Обласна рада VII скликання (2015 рік, 64 депутати, %)	Обласна рада VIII скликання (2020 рік, 64 депутати, %)
ПП «Єдиний Центр»	45* (24,3 %**)	19 (29,6 %)	–
ВО «Батьківщина»	8 (8,6 %)	7 (10,9 %)	8 (12,5 %)
Партія регіонів	38 (18,2 %)	–	–
«КМКС»-ПУУ	3 (3,8 %)	8 (разом з ДПУУ) (12,5 %)	8 (12,5 %)
ДПУУ	4 (3,0 %)	–	–
ПП «Фронт змін»	5 (6,1 %)	–	–
ПП «Сильна Україна»	4 (3,1 %)	–	–
СПУ	1 (0,9 %)	–	–
ПП «Блок Петра Поро- шенка «Солідарність» (у 2020 р. «Європейська солідарність»)	–	15 (23,4 %)	6 (9,4 %)
ПП «Відродження»	–	11 (17,2 %)	–
ПП «Опозиційний блок»	–	4 (6,2 %)	–
«Рідне Закарпаття»	–	–	12 (18,7 %)
«Слуга народу»	–	–	11 (17,1 %)
«Команда Андрія Балоги»	–	–	7 (10,9 %)
«За майбутнє»	–	–	6 (9,3 %)
ОПЗЖ	–	–	6 (9,3 %)
Результат регіональних партій загалом	48,2 % (52 депутати)	42,1 % (27 депутатів)	42,1 (27 депутатів)

*вказана загальна кількість місць у ЗОР»; ** вказаний відсоток голосів, які здобула партія за пропорційною складовою (партійними списками).

Джерело: [208, с. 446–447].

Додаток Ж
Результати виборів до обласної, районних та міських рад міст
обласного підпорядкування в Закарпатській області 21 жовтня
2010 року
(партійний склад)

№ з/п	Назва району	Загальна кількість	Представництво політичних сил
Закарпатська обласна рада – 108 депутатів ПП «ЄЦ» – 46 ПР – 37 ВО «Батьківщина» - 8 ПП «Фронт Змін» – 5 Демократична партія угорців України – 4 ПП «Сильна Україна» – 4 КМКС-ПУУ – 3 СПУ – 1 Створена більшість – (ПП «ЄЦ» – 46, ПР – 37, ВО «Батьківщина» -8)			
1.	Берегівська районна рада Голова районної ради - Бігарі Андрій Андрійович (Демократична партія угорців України)	62	ДПУУ – 19 ПП «ЄЦ» – 16 ПР – 14 КМКС-ПУУ – 10 ПП «Фронт Змін» – 2 ПП «Сильна Україна» – 1
2.	Великобerezнянський районна рада Голова районної ради - Канюк Василь Михайлович (ВО «Батьківщина»)	40	ПР – 13 ПП «ЄЦ» – 12 ВО «Батьківщина» – 5 ПП «Сильна Україна» – 5 Українська народна партія – 2 ПП «Фронт Змін» – 1 ПП «Відродження» – 1 Народна Партія – 1

3.	Виноградівська районна рада Голова районної ради - Любимов Олег Вікторович (Єдиний Центр) заступник голови – Керечанин (Партія регіонів)	64	ПП «ЄЦ» – 24 ПР – 14 ДПУУ – 8 «КМКС»-ПУУ – 5 ВО «Батьківщина» – 3 ПП «Фронт Змін» – 3 ПП «УДАР» – 2 ПП «Наша Україна» – 2 ПП «Сильна Україна» – 1 Українська соціал- демократична партія – 1 КПУ – 1
4.	Воловецька районна рада Голова районної ради - Култан Василь Михайлович	30	ПР – 17 ПП «ЄЦ» – 6 ВО «Батьківщина» – 3 ПП «Відродження» – 2 ПП «Фронт Змін» – 2
5.	Іршавська районна рада Голова районої ради – Станіслав Сухан	52	ПП «ЄЦ» – 17 ПР – 15 ПП «Наша Україна» – 5 Народна Партія – 5 ВО «Батьківщина» – 4 ПП «Фронт Змін» – 2 ПП «Сильна Україна» – 2 ПП «Відродження» – 2
6.	Міжгірська районна рада Голова районної ради – Ярема Василь Михайлович (Єдиний Центр)	46	ПП «ЄЦ» – 25 ПП «Фронт Змін» – 6 ВО «Батьківщина» – 5 Партія Регіонів – 9 Народна Партія – 1
7.	Мукачівська районна рада Голова районної ради - Михайло Іван Петрович (Єдиний Центр)	78	ПП «ЄЦ» – 57 ПР – 12 ПП «Фронт Змін» – 3 ДПУУ – 3 ВО «Батьківщина» – 2 ПП «Сильна Україна» – 1

8.	Перечинська районна рада Голова районної ради – Перцев Анатолій Володимирович (Партія Регіонів)	30	ПР – 14 ПП «ЄЦ» – 10 ВО «Батьківщина» – 3 ПП «Сильна Україна» – 2 Народна партія – 1
9.	Рахівська районна рада Голова районної ради – Беркела Микола Миколайович (Партія регіонів) заступник голови – Фірка Михайло Іванович (Єдиний Центр)	42	ПР – 13 ПП «ЄЦ» – 8 ПП «Наша Україна» – 9 ВО «Батьківщина» – 4 ПП «Сильна Україна» – 4 ПП «УДАР» – 2 ПП «Фронт Змін» – 1 ПНЕРУ – 1
10.	Свалявська районна рада Голова районної ради – Іван Гартавел	28	ПП «ЄЦ» – 14 ПР – 10 ВО «Батьківщина» - 4
11.	Тячівська районна рада Голова районної ради – Михайло Данилюк	74	ПР - 26 ПП «ЄЦ» – 24 Сильна Україна - 8 ВО «Батьківщина» - 6 Народна Партія – 4 ПП «Фронт Змін» – 3 ПП «Наша Україна» – 1 КПУ – 1 Українська народна партія - 1
12.	Ужгородська районна рада Голова районної ради – Фединець Михайло Ілліч (Єдиний Центр)	66	ПП «ЄЦ» – 22 ПР – 20 КМКС-ПУУ – 6 ВО «Батьківщина» - 5 ДПУУ – 5 ПП «Сильна Україна» – 3 Народна Партія – 2 ПП «Фронт Змін» – 2 ПП «Відродження» – 1

13.	Хустська районна рада Голова районної ради - Губаль Василь Іванович (Народна партія)	52	ПР – 11 ПП «ЄЦ» – 10 Народна Партія – 9 ВО «Батьківщина» – 6 ПП «Фронт Змін» – 6 ГП «ПОРА» – 3 ПП «Наша Україна» – 2 КМКС-ПУУ – 2 ПП «Сильна Україна» – 2 ПП «УДАР» – 1
14.	Мукачівська міська рада (Міський голова – Лендел Золтан Золтанович (Єдиний Центр)	42	ПП «ЄЦ» – 32 ПР – 4 ПП «Фрон Змін» – 2 ВО «Батьківщина» – 2 ПП «УДАР» – 1 КМКС-ПУУ – 1
15.	Берегівська міська рада (Голова міської ради – Гайдош Іштван (Демократична партія угорців України)	36	ПП «ЄЦ» – 12 ДПУУ – 10 ПР - 8 КМКС -ПУУ – 3 ПП «Фронт Змін» – 3
16.	Хустська міська рада (Голова міської ради – Кашук Володимир Павлович (Єдиний Центр)	36	ПП «ЄЦ» – 16 ПР – 6 ВО «Батьківщина» – 2 Народна партія – 6 ПП «Наша Україна» – 2 ПП «Фронт змін» – 4
17.	Чопська міська рада Міський голова- Цар Галина (Єдиний Центр)	29	ПП «ЄЦ» – 18 ПР – 4 «КМКС»-ПУУ – 3 ПП «Відродження» – 2 СелПУ – 1 СПУ – 1

18.	Ужгородська міська рада Міський голова- Погорєлов Віктор Володимирович (ПЕП «ЕКО + 25%»)	60	ПП «ЄЦ» – 18 ПР – 15 ВО «Батьківщина» – 9 ПП «Фронт Змін» – 4 ПП «Сильна Україна» – 3 ПП «УДАР» – 2 ПЕП «ЕКО + 25%» – 2 Народна Партія – 2 КМКС-ПУУ – 2 Українська партія – 1 Молодіжна партія – 1 ПП «Зелені» - 1
-----	---	-----------	---

Джерело: [192; 273].

Додаток 3

Результати виборів до обласної, районних та міських рад міст обласного підпорядкування в Закарпатській області 25 жовтня 2015 року (партійний склад)

№ з/п	Назва району	Загальна кількість	Представництво політичних сил
Закарпатська обласна рада – 64 депутати ПП «ЄЦ» – 19 ПП «БПП «Солідарність» – 15 ПП «Відродження» – 11 ПУУ – КМКС – 8 ВО «Батьківщина» - 7 ПП «Опозиційний блок» – 4			
1.	Берегівська районна рада Голова районної ради - Шін Йосиф Бейлович (ПУУ – КМКС)	34	ПУУ – КМКС – 12 ПП «ЄЦ» – 8 ДПУУ – 7 ПП «Відродження» – 4 ПП «БПП «Солідарність» – 3
2.	Великобerezнянський районна рада Голова районної ради - Шукаль Ярослав Юрійович (Аграрна партія України)	34	Аграрна партія України – 10 ПП «БПП «Солідарність» – 10 ПП «ЄЦ» – 8 Радикальна партія О. Ляшка – 3 ПП «Опозиційний блок» – 3
3.	Виноградівська районна рада Голова районної ради - Любка Віталій Володимирович (ПП «Відродження»)	36	ПП «ЄЦ» – 9 ПП «Відродження» – 8 ПП «БПП «Солідарність» – 8 ПУУ – КМКС – 7 ДПУУ - 4

4.	Воловецька районна рада Голова районної ради - Лопіт Іван Ілліч (ПП «Відродження»)	26	ПП «Відродження» – 10 ПП «БПП «Солідарність» – 4 ПП «ЄЦ» – 4 ПП «Опозиційний блок» – 3 ВО «Батьківщина» – 3 ПП «Наш Край» – 2
5.	Іршавська районна рада Голова районної ради – Симканинець Віктор Андрійович (ПП «ЄЦ»)	36	ПП «ЄЦ» – 12 ПП «БПП «Солідарність» – 5 ВО «Батьківщина» – 5 ПП «Відродження» – 5 Українська партія «Єдність» – 3 ПП «Конкретних Справ» – 3 ПП «Самопоміч» – 3
6.	Міжгірська районна рада Голова районної ради – Щур Василь Михайлович (ПП «Наш Край»)	34	ВО «Батьківщина» – 8 ПП «ЄЦ» – 6 ПП «БПП «Солідарність» – 6 ПП «Наш Край» – 5 Радикальна партія О. Ляшка – 4 ПП «Відродження» – 3 ПП «Самопоміч» – 2
7.	Мукачівська районна рада Голова районної ради - Михайло Іван Петрович (Єдиний Центр)	39	ПП «ЄЦ» – 18 ПП «Відродження» – 8 ПП «БПП «Солідарність» – 6 ПУУ – КМКС – 4 ВО «Батьківщина» – 3
8.	Перечинська районна рада Голова районної ради – Ласкін Михайло Іванович (ПП «Відродження»)	34	ПП «Відродження» – 10 ПП «БПП «Солідарність» – 10 ПП «ЄЦ» – 6 ПП «Опозиційний блок» – 3 ВО «Батьківщина» – 3 Радикальна партія О. Ляшка – 2

9.	Рахівська районна рада Голова районної ради – Дан Василь Іванович (ПП «БПП «Солідарність»)	36	ПП «БПП «Солідарність» – 8 ПП «ЄЦ» – 7 ПП «Відродження» – 5 ПП «Самопоміч» – 5 Радикальна партія О. Ляшка – 3 ПП «УКРОП» – 2 ПП «Європейська партія України» – 2 ВО «Батьківщина» – 2 ПП «Наш Край» – 2
10.	Свялявська районна рада Голова районної ради – Ливч Мирослава Михайлівна (ПП «Відродження»)	34	ПП «Відродження» – 8 ПП «Опозиційний блок» – 8 ПП «ЄЦ» – 8 ВО «Батьківщина» – 5 ПП «БПП «Солідарність» – 5
11.	Тячівська районна рада Голова районної ради – Каганець Василь Йосипович (ВО «Батьківщина»)	42	ПП «ЄЦ» – 15 ПП «БПП «Солідарність» – 9 ВО «Батьківщина» - 9 ПП «Опозиційний блок» – 3 ПП «Відродження» – 3 ПП «Самопоміч» – 3
12.	Ужгородська районна рада Голова районної ради – Чорнак Руслан Васильович (ПП «Відродження»)	36	КМКС-ПУУ – 8 ПП «ЄЦ» – 7 ПП «Відродження» – 6 ПП «БПП «Солідарність» – 5 Радикальна партія О.Ляшка – 4 ПП «Опозиційний блок» – 4 ВО «Батьківщина» - 2
13.	Хустська районна рада Голова районної ради - Пацкан Олександр Михайлович (ПП «БПП «Солідарність»)	36	ПП «ЄЦ» – 12 ПП «БПП «Солідарність» – 10 Радикальна партія О.Ляшка – 6 ВО «Батьківщина» – 4 ПП «Опозиційний блок» – 4

14.	Мукачівська міська рада (Міський голова – Балога Андрій Вікторович (Єдиний Центр))	36	ПП «ЄЦ» – 17 ПП «Відродження» – 9 ВО «Батьківщина» - 4 КМКС-ПУУ – 3 ПП «Самопоміч» – 3
15.	Берегівська міська рада (Голова міської ради – Бабяк Золтан Адальбертович (Демократична партія угорців України))	26	ДПУУ – 12 ПП «Відродження» – 5 ПП «ЄЦ» – 5 ПП «БПП «Солідарність» – 4
16.	Хустська міська рада (Голова міської ради – Кашук Володимир Павлович (Самовисування))	34	ПП «Конкретних Справ» – 16 ПП «БПП «Солідарність» – 5 КМКС-ПУУ – 3 ПП «Опозиційний блок» – 3 ВО «Свобода» - 3 Народна партія – 2 ПП «ЄЦ» – 2
17.	Чопська міська рада Міський голова- Самардак Валерій Володимирович (ПП «БПП «Солідарність»))	26	ПП «ЄЦ» – 8 «КМКС»-ПУУ – 7 ПП «БПП «Солідарність» – 5 ПП «Опозиційний блок» – 2 ПП «Наш Край» – 2 ПП «Відродження» – 2
18.	Ужгородська міська рада Міський голова- Андрійв Богдан Євстафійович (ПП «Відродження»))	36	ПП «Відродження» – 9 ПП «БПП «Солідарність» – 5 ПП «Патріот» – 5 ПП «Наш Край» – 3 ПП «Європейська партія України» – 3 ВО «Батьківщина» – 3 ПП «ЄЦ» – 3 ПП «Самопоміч» – 3 КМКС-ПУУ – 2

Джерело: [192; 273].

Додаток К

Керівники Закарпатської ОДА (1991–2025)

№ з/п	Прізвище, ім'я, по батькові	Посада, термін перебування, партійність
1.	Країло Михайло Іванович	березень 1992 р. – 10 липня 1994 рр. Представник Президента України в Закарпатській області
2.	Устич Сергій Іванович	10 липня 1994 – 5 травня 1999 рр. Голова облради, з 10 липня 1995 р. – голова Закарпатської ОДА, член СДПУ(о)
3.	Балога Віктор Іванович	5 травня 1999 – 31 травня 2001 рр. голова Закарпатської ОДА, НСНУ
4.	Москаль Геннадій Геннадійович	1 червня 2001 – 27 вересня 2002 рр. голова Закарпатської ОДА, підтримував ВБ «За єдину Україну»
5.	Різак Іван Михайлович	27 вересня 2002 – 22 січня 2005 рр. голова Закарпатської ОДА, член СДПУ(о)
6.	Балога Віктор Іванович	4 лютого – 27 вересня 2005 рр. голова Закарпатської ОДА, НСНУ
7.	Гаваші Олег Оладарович	10 жовтня 2005 – 18 березня 2010 рр. голова Закарпатської ОДА, ПРП
8.	Ледида Олександр Олександрович	18 березня 2010 р. – 22 лютого 2014 р. голова Закарпатської ОДА, Партія регіонів
9.	Лунченко Валерій Валерійович	2 березня 2014 р. – 15 вересня 2014 р., ПП «Народний фронт»
10.	Губаль Василь Іванович	17 вересня 2014 р. – 15 липня 2015 р., ПП «Єдиний центр»
11.	Москаль Геннадій Геннадійович	15 липня 2015 р. – 5 липня 2019 р. голова Закарпатської ОДА, безпартійний (прихильник БПП)
12.	Бондаренко Ігор Самуїлович	5 липня 2019 р. – 24 грудня 2019 р., безпартійний (прихильник ПП «Слуга народу»), Народно-демократична партія

13.	Гетманенко Олексій Олександрович	24 грудня 2019 року – 22 квітня 2020 р., в.о. голови Закарпатської ОДА
14.	Петров Олексій Геннадійович	22 квітня 2020 р. – 7 грудня 2020 р.
15.	Полосков Анатолій Олександрович	7 грудня 2020 р. – 18 листопада 2021 р.
16.	Добромільський Петро Петрович (тво)	19 листопада 2021р. – 10 грудня 2021 р.
17.	Микита Віктор Федорович	10 грудня 2021 р. – 06 вересня 2024 р. (партія «Слуга народу»)
18.	Білецький Мирослав Золтанович	08 листопада 2024 р. –

Джерело: [208, с. 415–416].

Додаток Л
Порівняльний аналіз регіональних політичних режимів

Критерій	Демократичний	Гібридний	Авторитарний	Патрон-кліснтальний	Олігархічний
Джерело влади	Народ, вибори	Формальні вибори + вплив еліт	Центральна влада, силові структури	Місцеві лідери, персональна лояльність	Бізнес-групи, олігархи
Політична участь	Висока, активна	Обмежена, часто формальна	Низька, підконтрольна	Залежна від патрона	Керована через медіа та фінансові важелі
Інституціоналізація	Сильні інститути, верховенство права	Слабкі інститути, маніпуляції	Формальні інститути підконтрольні	Формальність, неформальні правила	Залежні від бізнес-інтересів
Централізація	Децентралізація, самоврядування	Змішане	Жорстка вертикаль влади	Локальний контроль через особисті зв'язки	Централізація через економіку
Неформальні практики	Мінімальні	Поширені	Домінують	Ключовий елемент системи	Засіб управління та контролю
Економічна база влади	Бюджет, інвестиції, податки	Змішані джерела	Державні ресурси	Локальний бізнес, рента	Фінансово-промислові групи
Політична конкуренція	Реальна, багатопартійність	Обмежена, з маніпуляціями	Відсутня або імітована	Мінімальна, залежить від патрона	Імітована, контролювана
Розподіл благ	Прозорий, законний	Частково непрозорий	Через контроль згори	На розсуд патрона	В інтересах бізнес-груп

Джерело: побудовано авторкою.

Наукове видання

АЛЬОНА ПАНОВА

**СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ
НА ЗАКАРПАТТІ:
РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА,
СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ**

МОНОГРАФІЯ

Дизайн обкладинки – О. Кухарська

Комп'ютерна верстка – М. Токар

Підписано до друку 05.08.2026 р. Формат 64х90/16.

Папір офсетний. Друк офсетний. Times New Roman.

Ум. друк. арк. 14,7. Тираж 300 прим.

Замов. № 1615.

Віддруковано в ТОВ “Поліграфцентр “Ліра”:

88000, м. Ужгород, вул. Митрака, 25

www.lira-print.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ЗТ № 24 від 7 листопада 2005 року.

Панова А. О.

П 16 Соціально-політичні процеси на Закарпатті: регіональна специфіка, сутнісні характеристики та перспективи трансформації: монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2026. 292 с.

ISBN 978-617-596-373-9

Дослідження соціально-політичних процесів на регіональному рівні є важливим напрямом сучасної політичної науки, оскільки саме в регіонах формується значна частина соціальних практик, що визначають стабільність і перспективи розвитку держави. Закарпаття, як багатонаціональний прикордонний регіон, виступає ключовим майданчиком, де взаємодіють різні культурні, економічні та політичні впливи, що робить його особливо цікавим для аналізу.

Сучасна політична наука дедалі більше звертається до аналізу регіональної специфіки соціально-політичних процесів, оскільки саме на місцевому рівні відбувається конкретизація державної політики, формуються механізми громадської участі та проявляються конфлікти інтересів. Закарпаття є показовим прикладом території, де локальні ініціативи, транскордонне співробітництво та політична мобілізація населення безпосередньо впливають на загальноукраїнську політичну динаміку.

УДК 316.422:32](477.87)